REYHAN HƏBİBLİ

NİTQİN ELMİ ÜSLUBU

(Psixologiya təmayülü)

Ali məktəblərin hazırlıq şöbələrində təhsil alan əcnəbi tələbələr üçün dərs vəsaiti

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 08.04.2014-cü il tarixli əmri ilə təsdiq edilmişdir (əmr № 411)

- 15202 -

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

BAKI – 2014

Elmi redaktor: *prof.S.Ə.Abdullayeva*

Rəyçilər: *dos.Y.Ə.Məmmədli*

dos.E.Ə.Əhmədova

psixol.ü.f.d.Y.Ə.Vəliyeva

R.Həbibli

"Nitqin elmi üslubu" (Psixologiya təmayülü). Bakı, 2014."MSV NƏŞR", 348 səh.

Nitqin elmi üslubu (psixologiya təmayülü) üzrə dərs vəsaiti hazırlıq şöbələri üçün Azərbaycan dilinə dair tədris kompleksinin bir hissəsidir. Vəsaitin məqsədi – əcnəbi tələbələri «Psixologiya» ixtisası üzrə mühazirələrin dinlənilməsinə hazırlamaq, elmi üslub materialı əsasında tələbələrdə bilik və bacarıqları formalaşdırmaqdır. Sintaktik strukturlar, ümumelmi və xüsusi leksik minimum əcnəbi tələbələrdə «Psixologiya» ixtisası üzrə monoloji ifadə vərdişlərini inkişaf etdirməyə imkan verir.

© R.Həbibli 2014

Ön söz

İxtisas materialı əsasında xarici dilə düzgün və sərbəst yiyələnmə vərdişlərinin formalaşmasının bəzi məsələləri bu gün də mürəkkəb və ziddiyyətli olaraq qalır. Burada materialın metodik cəhətdən necə təşkil olunması, dil təliminin daha rasional və effektiv olması üçün hansı tapşırıqlar sisteminin təklifi, elmi dili öyrənməkdə aktiv və passiv qrammatika, eləcə də lüğət tərkibinin sərhədlərinin, elmi dilin şifahi və yazılı formalarının nisbətinin müəyyənləşdirilməsi problem olaraq qalır.

Nitqin elmi üslubunun öyrənilməsi Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasının ehtiyaclarından irəli gəlir. Ali məktəblərin hazırlıq şöbələrində «Nitqin elmi üslubu» fənninin tədrisi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu fənn əcnəbi tələbələri seçdikləri ixtisas üzrə sistematik kursu mənimsəməyə hazırlamaq vəzifəsini yerinə yetirir. Əcnəbi tələbələr üçün Azərbaycan dilini öyrənmək, təhsil almaq, professional hazırlıq keçmək, seçilən ixtisasa yiyələnmək vasitəsidir, çünki onlar seminarlarda, praktik məşğələlərdə fəal iştirak etməli, imtahan verməli, kurs və buraxılış işləri yazmalı, xüsusi ədəbiyyat oxumalı, mühazirə dinləməli, ixtisas mövzuları və ona yaxın fənlər üzrə söhbətlər aparmalıdır. Bu göstərilənlər «Nitqin elmi üslubu» fənninin bütövlükdə tədris sistemində yerini müəyyən edir.

Bu dərs vəsaiti ali məktəblərin hazırlıq şöbələrində təhsil alan əcnəbi psixoloq-tələbələr üçün nəzərdə tutulub. Onun məqsədi nitqin elmi üslubunun tələbələrin gələcək ixtisas profilinə uyğun materiallar əsasında öyrədilməsidir. Vəsaitin vəzifələri bunlardır: nitqin elmi üslubu üçün xarakterik olan zəruri ümumelmi və xüsusi leksika minimumunu və sintaktik strukturları mənimsətmək; tələbələri ixtisas üzrə elmi ədəbiyyatın mütaliəsinə və mühazirələrin dinlənilməsinə hazırlamaq; elmi üslub bazasında monoloji nitq vərdişlərini inkişaf etdirmək; psixoloq-tələbələrin passiv lüğət ehtiyatını genişləndirmək.

Vəsaitin leksik və qrammatik materialı mövcud tədris-pedaqoji və elmi ədəbiyyatı nəzərə alaraq seçilmişdir. Hər paraqrafın baza mətni, çalışmaları var. Təsvir-izah xarakteri daşıyan mətnlər öyrənilən dil və nitq materialının möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Çalışmalar Azərbaycan dili dərslərində öyrənilmiş qrammatik materiala əsaslanır və oxunmuş mətnin başa düşülməsinə istiqamətlənib. Mətn və çalışmaların terminlərlə zənginliyini və onların əcnəbi tələbələr tərəfindən qavrama çətinliklərini nəzərə alaraq müvafiq materialın seçimində bəzi leksik və dil çətinliklərini aradan qaldırmağa çalışmışıq.

Mətnlərin və tapşırıqlar sisteminin məqsədi psixologiya üzrə ümumelmi və xüsusi leksik minimumu təqdim etmək, mətnlərin əsas məntiqi-kompozisiya elementlərini, tip və strukturunu mənimsətmək, tələbələrin gələcək ixtisas predmeti kimi psixologiya haqqında məlumatlarını genişləndirməkdir.

Vəsaitdəki çalışmalar dilin linqvistik, psixoloji, didaktik əsasları üzərində qurulmuşdur. Çalışmaları iki qismə ayırmaq olar: a) qrammatik xarakter daşıyanlar; b) nitq inkişafına, elmi dilin mənimsənilməsinə xidmət edənlər. Hər iki qisimdən olan çalışmaların tərtibində nitq inkişafı ilə yanaşı, elmilik, müasirlik və ideyalılıq prinsipləri də əsas götürülür. Bunlar da dil təliminin keyfiyyətini yüksəltməyə geniş imkanlar açır.

Vəsait hazırlanarkən istifadə olunan kitab və dərsliklərin müəlliflərinə öz minnətdarlığımızı bildiririk.

§1. Psixologiyanın mövzusu

«Psixologiya» termini iki yunan sözündən – «psyuxe» – ruh, ruhi aləm, «loqos» – bilik, öyrənmək, elm sözlərindən əmələ gəlmişdir, «psixika haqqında elm» deməkdir. Psixologiya elmi qədim tarixə malikdir. Psixoloji anlayışlar sistem şəklində ilk dəfə Aristotelin (eramızdan əvvəl IV əsr) «Ruh haqqında» məşhur traktatında şərh olunmuşdur. Uzun müddət (XIX əsrin sonlarına qədər) psixologiya elmi fəlsəfəyə (və ilahiyyata) aid fənn hesab edilmişdir. Avropa ədəbiyyatında bəzən onu mental fəlsəfə, ruhiyyat, pnevmatologiya adlandırmışlar. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq «psixologiya» termini Amerika, Avropa və rus ədəbiyyatında, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda işlənilməyə başlanmışdır.

Psixologiya heyvan və insanların psixikasını, fəaliyyət və ünsiyyətin psixoloji problemlərini öyrənir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ruh	1) insanın psixi aləmi, hiss və duyğuları; 2) insanın mənəviyyatı; 3) bir şeyin əsas xüsusiyyəti
bilik	oxumaq və ya öyrənməklə qazanılmış elm
qədim	çox uzaq keçmişə aid olmaq; köhnə
malik olmaq	sahib olmaq
anlayış	məfhum

era	tarixin başlanğıcı
traktat	bir mərhələ, problem haqqında elmi əsər
şərh olunmaq	izah edilmək
müddət	vaxt, zaman
ilahiyyat	din elmləri
fənn	elm, bilik sahəsi, tədris obyekti
sistem şəklində	sistem formasında, sistemli
əmələ gəlmək	1) baş vermək; 2) mümkün olmaq, həyata keçmək
psixika	1) beyinin xassəsi; 2) psixi xüsusiyyət, ruhi hal
cəmiyyət	insan toplusu
inkişaf etmək	artmaq, yüksəlmək
sahə	1) boş, açıq, geniş yer, torpağın hissəsi; 2) şöbə, hissə
tələbat	tələb olunan şeylər
şərait yaratmaq	lazımlı şərtlər, mühit yaratmaq, düzəltmək
aləm	dünya, kainat
surət	1) şəkil, üz, sifət; 2) üsul, qayda, tərz; 3) portret, şəkil; 4) xarakter
fakt	1) olmuş hadisə, nümunə; 2) gerçəklik
qanunauyğunluq	hadisələr arasında əlaqə
mexanizm	1) bir şeyin daxili hissəsi, quruluşu; 2) maşın, qurğu; 3) proseslərin məcmusu

nəzəri	nəzəriyyəyə aid
müşahidə	diqqətlə baxma, öyrənmə
eksperiment	təcrübə, sınaq
əldə edilən	tapılan, qazanılan
məlumat	1) bilik; 2) yazılı izahat; 3) xəbər
əsaslanmaq	istinad etmək, əsas götürmək
rol oynamaq	əhəmiyyəti olmaq, təsiri olmaq
iş görmək	işləmək, məşğul olmaq
əhəmiyyətli	mühüm
müəyyən olunmaq	təyin olunmaq, müəyyənləşdirilmək
həll etdiyi	1) yerinə yetirdiyi; 2) tapdığı
vəzifə	rol, funksiya
tədricən	yavaş-yavaş, az-az
genişlənmək	daha geniş olmaq, böyümək
zəmin	1) yer, torpaq; 2) fon; 3) mühit, şərait
formalaşmaq	formaya düşmək, düzəlmək
tipoloji	bir tipə aid olan
aparat	alət, cihaz
hesab edilmək	sayılmaq, bilinmək
mental	psixi olan
pnevma	nəfəs, ruh
fəaliyyət	iş, çalışma; aktivlik
ünsiyyət	qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq

Çalışma 2. Suallara cavab verin.

1. «Psixologiya» termininin mənası nədir? 2. Psixoloji anlayışlar ilk dəfə harada verilib? 3. Psixologiya termini nə vaxt müxtəlif ölkələrdə işlənilməyə başlanıb? 4. Psixologiya nəyi öyrədir?

Çalışma 3. İsimləri tapın.

İnsan psixologiyası haqqında elm, yəni obyektiv və düzgün biliklər olmadan cəmiyyət inkişaf edə bilməz. İctimai praktikanın müxtəlif sahələrində (istehsalat, məktəb, səhiyyə, hərbi, idman və s.) insan haqqında biliklərə olan elmi-praktik tələbat elmi psixologiyanın əmələ gəlməsi üçün şərait yaratmışdır.

Çalışma 4. Psixologiyanın tərifini öyrənin. Sözləri düzgün tələffüz edin.

Psixologiya beyində obyektiv aləmin subyektiv surəti kimi əmələ gələn psixikanın faktları, qanunauyğunluqları və mexanizmləri haqqında elmdir.

Çalışma 5. Mücərrəd isimləri tapın.

Elmi-psixoloji biliklər empirik və nəzəri biliklər kimi özünü göstərir. Empirik psixoloji biliklər müşahidə və eksperiment vasitəsilə əldə edilən məlumatlara əsaslanır. Orta əsrlərdə bu biliklərin inkişafında filosoflar, şairlər və ədəbiyyatçılar xüsusilə böyük rol oynamışdılar. Zaman öz işini görürdü.

Çalışma 6. Cəm şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

Psixologiyada praktika üçün əhəmiyyətli olan empirik qanunauyğunluqlar müəyyən olunurdu. Psixologiyanın həll etdiyi praktik vəzifələr tədricən genişlənirdi. Empirik

biliklərin zəminində nəzəri biliklər formalaşırdı. Elmdə müxtəlif izahedici sxemlər, modellər, tipoloji anlayışlar və s. yaranırdı. Psixologiyanın anlayışlar aparatı inkişaf edirdi.

Çalışma 7. Terminləri öyrənin.

psixologiya, ruh, bilik, psixika, ilahiyyat, mental, pnevmatologiya, pnevma, empirik bilik

§2. Psixologiya elminin tarixindən

Psixologiya elminin inkişaf tarixi iki mərhələdən keçmişdir: birinci mərhələ lap qədim zamanlardan başlayaraq XIX əsrin 70-80-ci illərinə qədər davam edir. İkinci mərhələ isə (XIX əsrin 70-80-ci illərindən müasir dövrə qədər) psixologiyanın müstəqil elm kimi inkişaf mərhələsidir.

Psixoloji biliklər hələ eramızdan neçə min il əvvəl qədim Şərq ölkələrində təşəkkül etmişdir. Onun inkişafı fəlsəfə və təbiətşünaslığın inkişafı ilə bağlı olmuşdur.

XVII-XIX əsrlərdə psixologiya elmi dünyanın müxtəlif ölkələrində, xüsusilə Rusiyada, Almaniyada, Fransada, İngiltərədə və Amerikada inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycanda ilk psixoloji təsəvvürlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

inkişaf	artma, yüksəlmə, yüksəliş
mərhələ	dövr
davam etmək	dözmək; fəaliyyətdə olmaq; dayandırmamaq
müasir	indiki əsrdə, dövrdə olan; çağdaş
dövr	vaxt, zaman
müstəqil	sərbəst, ayrıca, xüsusi
təşəkkül etmək	formalaşmaq
təbiətşünaslıq	təbiət hadisələri haqqında elm
bağlı olmaq	bağlanmış; asılı olmaq, əlaqədar

	olmaq
nailiyyət	yaxşı nəticə, uğur
zəmin	şərait, mühit, vəziyyət, imkan
müxtəlif	bir cür olmayan
təsəvvür	1) xəyal, fikir; 2) bir şey, adam haqqında bilik; 3) olmuş hadisəni xəyalına gətirmə
adət	müəyyən bir şeyə alışma; qəbul olunmuş qayda
ənənə	adət, əxlaq qaydaları, zövqlər
mərasim	yığıncaq, təntənə, şənlik
ayin	ibadət, dini mərasim; din qanunları
əyləncə	1) əylənmək vasitəsi, kef; 2) faydasız şey
oyun	1) rəqs; 2) əyləncə növləri; 3) bəzi idman növləri
lətifə	gülməli qısa hekayə
nağıl	uydurma hadisələr və şəxslər haqqında hekayə
dastan	epik əsər
rəy	fikir, mülahizə, söz
hadisə	əhvalat, iş
təsvir olunmaq	1) çəkilmək; 2) şərh edilmək
məzmun	mövzu, məna, mahiyyət
əksini tapmaq	göstərilmək, ifadə edilmək
münasibət	qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq, uyğunluq
diqqəti cəlb etmək	maraqlandırmaq
irs	miras

rast gəlinmək	üz-üzə çıxmaq, qarşısına çıxılmaq
rol oynayan	əhəmiyyəti olan
əhəmiyyət vermək	diqqət yetirmək, məna vermək, fikir vermək
keyfiyyət	fərqli xüsusiyyət, əlamət
fərdiyyət	1) tipik xüsusiyyətlərin məcmusu; 2) fərd
şüurlu	1) şüuru olan, düşüncəli, şüurla bağlı olan; 2) qəsdən
varlıq	1) var olma; 2) real həyat
fenomen	qeyri-adi şəxs, hadisə
səslənmək	1) səs çıxartmaq; 2) səsini ucaltmaq
şayiə	dillərdə gəzən danışıq
kütləvi	kütlə üçün, çox, geniş miqyasda; kütləyə xas olan
barədə	haqqında
mülahizə	fikir, rəy
təşkil olunmaq	düzəldilmək, yaradılmaq, qaydaya salınmaq
nəzərdə tutmaq	haqqında düşünmək, fikirdə tutmaq
fon	əsas rəng, ton, yer
mənimsəmək	1) öyrənmək; 2) sahiblənmək
xarakteristika	səciyyəvi xüsusiyyətlərin təsviri
nümunə	örnək, model

Çalışma 2. Suallara cavab verin.

1. Psixologiya elminin tarixi neçə mərhələdən ibarətdir? 2. Psixologiyanın inkişafı hansı elmlərlə bağlı ol-

muşdur? 3. XVII əsrdən sonra hansı ölkələrdə psixologiya inkişaf etməyə başladı?

Çalışma 3. Mətnə plan qurun.

Çalışma 4. Qoşasamitli sözləri tapın.

1.Azərbaycan lətifələri, nağıl və dastanlarında xalqın müxtəlif sosial hadisələr haqqındakı ictimai rəyi, psixoloji hadisələr geniş təsvir olunmuşdur. 2. Hələ e.ə. II-I minilliklərdə «Avesta»da ruh və psixi hadisələr haqqında müxtəlif məzmunlu təsəvvür və ideyalar öz əksini tapmışdır. 3. «Kitabi-Dədə-Qorqud» dastanı insanların qarşılıqlı münasibətlərinin psixoloji təhlili baxımından diqqəti cəlb edir. 4. Bəhmənyarın zəngin fəlsəfi irsində maraqlı psixoloji ideyalara rast gəlinir. 5. Xaqani ünsiyyət prosesində mühüm rol oynayan psixoloji keyfiyyətlərə böyük əhəmiyyət verirdi.

Çalışma 5. Qoşasaitli və yanaşı saitli sözləri tapın.

1. Nizaminin bədii əsərlərində çox zəngin, orijinal psixoloji ideyalar öz əksini tapmışdır. 2. Nəsirəddin Tusi psixologiyanı təbiət elmləri sırasına daxil etmişdir. 3. Nəsiminin fikrincə, insan dərin fərdiyyəti olan şüurlu varlıqdır. 4. Füzulinin «Leyli və Məcnun» poemasında «məcnunluq» psixoloji fenomen kimi səslənir. 5. Şayiələrin psixologiyası, bir sıra başqa kütləvi psixoloji hadisələr barədə Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində maraqlı mülahizələr vardır.

Çalışma 6. Xüsusi isimləri tapın.

1. 1879-cu ildə Leyspiq şəhərində Vilhelm Vundt məşhur eksperimental psixologiya laboratoriyasını yaratdı.

2. 1885-ci ildə Paris şəhərində psixoloqların I Beynəlxalq Konqresi keçirildi. 3. Rusiyada ilk eksperimental psixologiya laboratoriyası V.M.Bexterev tərəfindən 1886-cı ildə Kazan şəhərində təşkil olunmuşdur. 4. 1912-ci ildə Moskva Universitetində Eksperimental Psixologiya İnstitutu işə başladı. 5. Azərbaycanda ilk psixologiya laboratoriyası 1926-cı ildə F.Ə.İbrahimbəyli tərəfindən yaradılmışdır.

Çalışma 7. Aşağıdakı sözlərə cümlə qurun.

müasir, sərbəst, müxtəlif, inkişaf, zaman

Çalışma 8. Nöqtələrin yerinə lazım olan əvəzlikləri qoyun.

1. ... psixoloji bilik deyəndə psixologiyanı öyrənən adamların biliyini nəzərdə tuturuq. 2. ... adamın psixoloji həyat təcrübəsi vardır. 3. Adamlar çox vaxt ... termin və anlayışı müxtəlif mənada başa düşürlər. 4. Tələbə ... bilikləri, adətən, ... təcrübəsi fonunda mənimsəyir. 5. Tələbə ... psixoloji xarakteristikaları ... nümunəsində öyrənir.

Əvəzliklər: *hər, həmin, biz, bütün, öz, eyni*

§3. XX əsrdə psixoloji cərəyanlar

XX əsrdə psixologiyada bir sıra cərəyanlar əmələ gəldi. Freydizm, biheviorizm cərəyanları onların içərisində xüsusi yer tutur.

Freydizm cərəyanı XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir. Onun banisi Avstriya psixiatrı və psixoloqu Ziqmund Freyddir (1856-1939). Freydin adı ilə cərəyan Freydizm adlanır. Freydin özü isə onu «psixoanaliz» adlandırırdı.

Biheviorizmin tarixi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Edvard Torndaykın (1874-1949) heyvanlar üzərində apardığı tədqiqatla başlayır. Lakin buna baxmayaraq həmin cərəyanın nəzəri lideri Con Uotson (1878-1958) hesab olunur.

Koqnitiv (latınca cognition – bilik, idrak deməkdir) **psixologiya** XX əsrdə 50-ci illərin sonu – 60-cı illərin əvvəllərində əmələ gəlmişdir.

«Humanistik psixologiya» 50-ci illərin əvvəllərində Qərbdə, xüsusən amerikan psixologiyasında biheviorizm və freydizm cərəyanlarına reaksiya kimi əmələ gəlmişdir. Onun baniləri K.Rocers, Q.Olport, A.Maslou və başqalarıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

cərəyan	1) axın, su axını; 2) elektrik yükünün hərəkəti; 3) ictimai, siyasi hadisə

15202

əmələ gəlmək	yaranmaq
yer tutmaq	cəmiyyətdə, ailədə, elmdə, idmanda və s. mövqe. yer tutmaq
psixiatr	ruhi xəstəliklər mütəxəssisi olan həkim
psixoloq	psixologiya mütəxəssisi
tədqiqat	araşdırma
lider	rəhbər, başçı; yarışda birinci olan adam və ya komanda
hesab olunmaq	sayılmaq, bilinmək
reaksiya	əks təsir
irrasional	ağılla idarə olunmayan
behavior	davranış
koqnitiv	bilik, idrak
ekzistensial	mövcud olmaq
bani	tikən, yaradan, quran
tədqiqat aparmaq	araşdırmaq
şüursuz	şüuru olmayan, düşüncəsiz
idarə olunmaq	yönəldilmək, istiqamətləndirilmək
baxımından	nəzərdən
mahiyyət	daxili məzmun, əsas məna
davranış	hərəkət, rəftar
zövq	1) sevinc hissi, ləzzət; 2) estetik duyğu; 3) əyləncə
tabe olmaq	razı olmaq, itaət etmək
rol	artistin göstərdiyi surət
qıcıq	orqanizmə olan təsir
asılılıq	1) tabelik, sərbəstliyin olmaması;

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI

	2) bir hadisənin digərinə münasibəti
vahid	1) bir, tək, yeganə; 2) ümumi, birləşmiş
predmet	1) fənn; 2) əşya; 3) obyekt
inkar etmək	qəbul etməmək, rədd etmək
qəbul etmək	1) almaq, götürmək; 2) razı olmaq; 3) daxil etmək; 4) qarşılamaq
imkan	1) mümkünlük; 2) əlverişli şərait; qüvvə
həyata keçirmək	yerinə yetirmək, tətbiq etmək
müştəri	1) alıcı; 2) istəyən, arzu edən
müraciət etmək	1) yanına gedib soruşmaq; 2) istifadə etmək
narahat edən	1) rahatlığını pozan, incidən; 2) həyəcana salan, qorxudan
həll etmək	1) həyata keçirmək, axtarıb tapmaq
təhlil etmək	araşdırmaq, tədqiq etmək, müəyyənləşdirmək

Çalışma 2. Freydin fikirlərini təhlil edin.

Freydə görə, insan davranışı irrasional, şüursuz psixi qüvvələr tərəfindən idarə olunur. Freydizm baxımından insan asosialdır, mahiyyət etibarilə bir çox xüsusiyyətlərinə görə heyvana bənzəyir. İnsanın davranışı iki prinsipə – «zövq prinsipinə» və «reallıq prinsipinə» tabedir. İnsan davranışında şüurun rolu azaldılır.

Çalışma 3. Mücərrəd isimləri tapın.

Biheviorizmə görə, psixologiya şüuru deyil, davranışı öyrənməlidir. Psixologiyanın əsas vəzifəsi qıcıqla orqanizmin cavab hərəkətləri arasındakı asılılığı öyrənməkdən ibarətdir. Biheviorizm stimul (S) və reaksiya (R) arasındakı əlaqəni davranışın vahidi kimi qəbul edir, psixika və şüuru psixologiyanın predmeti kimi inkar edirdi.

Çalışma 4. Səhvləri düzəldin.

Psixaloji praseslərdə və insan davranışında biliylər mühüm rol oynıyır. Bu baxımnan koqnitiv psixalogiya hafize və təfəkkürün təşgilində biliylərin rolunu öyrənir. Həmin cərəyan şəxsiyəti, fərdi fərkləri, emosiyaları və s. təhlil edir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan hal şəkilçisini qoyun.

«Humanistik psixologiya»... ekzistensial psixologiya da adlandırırlar. «Humanistik psixologiya» insan... hisslərlə yaşayan varlıq kimi götürür. Onların fikrincə, insana öz imkanları... həyata keçirmək üçün kömək etmək lazımdır. İnsan psixoterapevt... müştəri kimi müraciət etməli, onu narahat edən problemləri özü həll etməlidir, həyatının mənasını başa düşməlidir.

Çalışma 6. Söz birləşmələri düzəldin.

psixoloji	funksiyalar
ruhi	materiya
psixi	sistemi
idealist	proseslər
canlı	fikirlər
sinir	aləm

Çalışma 7. Aşağıdakı sözlərə əks mənalı sözlər tapın.

qədim – ...　　　　ümumi – ...

diqqətli – … obyektiv – …
birlikdə – … müxtəlif – …

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Freydizm cərəyanı nə vaxt yaranıb? 2. Onun banisi kimdir? 3. Biheviorizmin tarixi nə vaxtdan başlayır? 4. Koqnitiv psixologiya və humanistik psixologiya nə zaman meydana gəlib? 5. Humanistik psixologiyanın baniləri kimdir? 6. Freydizm insanı necə təhlil edir? 7. Biheviorizmdə niyə davranış əhəmiyyətlidir? 8. Koqnitiv psixologiya nəyi öyrənir? 9. Humanistik psixologiyanın insana münasibəti necədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

psixoloq, psixoterapevt, irrasional, koqnitiv, behavior, ekzistensial, ilahiyyat

§4. Psixi hadisələrin mahiyyəti

Psixi proseslər, psixi hallar və psixi xassələrin hamısına birlikdə **psixika** və ya **psixi hadisələr** deyilir. Psixi proseslər psixologiya elminin əsas kateqoriyalarından biridir. İdrak proseslərinə (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül), iradi proseslərə və emosional proseslərə birlikdə **psixi proseslər** deyilir.

Psixi hadisələrin ikinci qrupunu təşkil edən psixi hallar və ya vəziyyətlər də müxtəlifdir. Şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə və s. psixi hallara misal ola bilər.

Psixi xassələr də psixologiya elminin kateqoriyaları içərisində mühüm yer tutur. Temperament, xarakter və qabiliyyətlər əsas psixi xassələrdir. İnsan üçün səciyyəvi olan əqli keyfiyyətlər, emosional xassələr (tez özündən çıxma, emosionallıq) və s. də psixi xassələrə aid edilir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

psixi	ruhi
proses	hadisənin gedişi
hal	1) vəziyyət; 2) güc, qüvvət; 3) vaxt, an
xassə	hal, keyfiyyət, xasiyyət
psixika	1) beyinin xarici aləmi əks etdirmə xassəsi; 2) ruhi hal, xüsusiyyət
kateqoriya	1) maddi aləmin ümumi və mühüm xassələrini əks etdirən məfhum; 2)

	hadisələrin, əşyaların ən ümumi xüsusiyyətlərini göstərən məfhum
idrak	dərk etmə, bilmə; dərrakə, şüur
duyğu	hiss
qavrayış	başa düşmə, anlama, dərk etmə
diqqət	1) baxış və danışığın yalnız bir obyektə yönəldilməsi; 2) qayğı
hafizə	yaddaş
təfəkkür	1) insanın fikirləşmək, düşünmək bacarığı
nitq	danışma qabiliyyəti; danışma tərzi; danışıq, tələffüz
təxəyyül	xəyal, xülya; yaradıcılıq fantaziyası
iradi	iradə ilə bağlı olan; ixtiyari
emosional	həyəcanlı
şən	sevincli, şad, məmnun
əhval	1) ovqat, hal, vəziyyət; 2) kef, səhhət
affekt	iradə nəzarətindən çıxmış ruhi- psixoloji hal
ehtiras	1) çox güclü hiss, coşğunluq; 2) şiddətli istək, eşq, dalğınlıq
inamsızlıq	inam, etibar yoxluğu
şübhə	tərəddüd, inanmama
temperament	şəxsiyyətin psixi fəaliyyətində dinamik cəhətlərin xarakteristikası
xarakter	xasiyyət, hal, mahiyyət, keyfiyyət
qabiliyyət	bacarıq
səciyyəvi	bir şəxsə və ya şeyə xas olan

əqli	ağıla aid
özündən çıxma	hirslənmə, əsəbiləşmə
dalğınlıq	fikirli olmaq
yer tutmaq	1) mövqe tutmaq; 2) sahə tutmaq
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
xarakter daşımaq	xarakterə malik olmaq
dərk olunmaq	başa düşülmək
fəaliyyət	iş, çalışma
mexanizm	1) maşın, qurğu; 2) bir şeyin daxili quruluşu; 3) proseslərin məcmusu
təbabət	tibb
fiziologiya	orqanizmin vəzifələri və fəaliyyəti haqqında elm
əmələ gəlmək	1) baş vermək; 2) mümkün olmaq, həyata keçmək
ali	1) ən yüksək, ən yuxarı; 2) uca, hündür, yüksək; 3) ən mükəmməl
qanunauyğun	qanuna tabe olan
surət	1) şəkil; 2) üsul, qayda, tərz; 3) portret; 4) tip, xarakter; 5) nüsxə
həcm	ölçü, böyüklük, miqdar
zədələnmə	yaralanma, əzilmə
dərhal	tez, gecikmədən
pozulmaq	1) silinmək; 2) vəziyyəti, kefi pisləşmək; 3) bir-birinə qarışmaq
inikas	1) əksolunma: 2) xəyalda canlanma
mürəkkəb	1) bir neçə hissədən ibarət; 2) müxtəlif; 3) çətin

nəzərdən baxmaq
keçirmək

Çalışma 2. Suallara cavab verin.

1. Psixi hadisələr nəyə deyilir? 2. Psixi proseslər nədir? 3. Psixi hallara nə aiddir? 4. Psixi xassələri izah edin.

Çalışma 3. Mücərrəd isimləri tapın və izah edin.

Proses latın sözü olub, hər hansı bir hadisənin başlanması, gedişi və inkişafı mərhələlərini əks etdirir. Bu baxımdan bütün psixi hadisələr prosessual xarakter daşıyır. Həmin məsələyə ilk dəfə rus alimi İ.M.Séçenov diqqəti cəlb etmişdir. Onun fikrincə, psixi olan, ancaq proses kimi dərk oluna bilər. Yəni hər bir psixi aktın «müəyyən başlanğıcı, gedişi və sonu vardır».

Çalışma 4. Qoşasamitli sözləri tapın və mənasını aydınlaşdırın.

Psixi olan, hər şeydən əvvəl, canlı, plastik, fasiləsiz təşəkkül və inkişaf edən proses kimi mövcuddur. İnsanın real fəaliyyətini (daha geniş mənada həyat fəaliyyətini) ancaq bu baxımdan düzgün və hərtərəfli təhlil etmək olar. Bu sözlər həm psixi proseslərə, həm də psixi halların və xassələrin öyrənilməsinə aiddir.

Çalışma 5. Söz birləşmələri düzəldin.

canlı	forması
fəaliyyət	şəraiti
psixoloji	aləm
həyat	təcrübə
davranış	problemlər
şəxsi	prosesi

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun.

1. Psixi fəaliyyətin mexanizmlərinin öyrənilməsi də ... məsələlərdən biridir. 2. ... zamanlar psixológiya, təbabət və fiziológiyanın hüdudunda psixologiya elminin ... sahəsi – neyropsixologiya əmələ gəlmişdir. 3. Neyropsixologiya ... psixi funksiyaların beyin mexanizmlərini öyrənir. 4. Psixoloji faktlar qanunauyğyn xarakter ... . 5. Psixologiyada insan əmək, idrak və ünsiyyət ... kimi öyrənilir.

Sözlər: *ali, son, daşıyır, mühüm, yeni, subyekti*

Çalışma 7. Səhvləri düzəldin.

1. Başımızda əmələ gələn surətlərdə neyrofizioloji prasesdər deyil, cisim və hadisələrin xüsusiyətdəri – rəngi, forması, həcmi və s. əks olunur. 2. Beyində zədələnmə olan kimi psixi həyat da dərhal bozulur. 3. Cansız təbiyətdə inikas pasiv xarakter daşıyır. 4. Psixalogiya elminin predmeti mürəkgəbdir. 5. Müasir psixaloqiyada insanı fərt (biyoloji varlıq) və şəxsiyət (sosial varlıq) kimi nəzərdən keçirirlər.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

psixika, psixi hadisələr, psixi proseslər, psixi hallar, psixi xassələr, duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq, təxəyyül, əhval, affekt, ehtiras, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə, temperament, xarakter

§5. Psixika

Psixika obyektiv aləmin subyektiv inikasından ibarətdir. Psixologiyada **«obyekt»** sözünün özünəməxsus mənası var: insanın fəaliyyət prosesində bilavasitə iş gördüyü, təsir göstərdiyi cisimlərə «obyekt» deyilir. «**Obyektiv**» sözünün isə mənası budur: predmetlər subyektdən kənarda və ondan asılı olmayaraq mövcuddur. **İnikas** dedikdə, iki obyektin qarşılıqlı təsir prosesi və onun nəticəsi nəzərdə tutulur.

Sinir sisteminin yaranması və təkamülü ilə birlikdə **psixi inikas** əmələ gəlməyə başlayır. **Psixika** üzvi materiyanın, yəni beyinin xassəsidir. **Beyin** müxtəlif üzvlərin mürəkkəb sistemidir. Onların fəaliyyəti ali heyvanların və insanın psixikasını şərtləndirir. Psixika reflektor xarakter daşıyır.

Subyektivlik psixikanın ümumi xarakteristikasıdır. Psixikanın məzmununu obyektiv aləm təşkil edir. Obyektiv aləm insanın beynində əks olunur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

predmet	mövzu; əşya
subyekt	şəxs, şəxsiyyət, adam
qarşılıqlı	hər iki tərəfə aid olan
sinir sistemi	əsəb sistemi
təkamül	inkişaf, kamilləşmə, yeniləşmə
üzvi	1) canlı, orqanik; 2) bir şeyin əsasına aid olan

materiya	1) insan şüurundan kənarda mövcud olan varlıq; maddə; 2) fiziki cisimləri təşkil edən maddə
fəaliyyət	iş, çalışma, aktivlik
ali	1) ən yüksək, ən yuxarı; 2) uca
şərtləndirmək	1) şərt qoymaq; 2) bir şeyin yaranmasına səbəb olmaq
reflektor	qeyri-üzvi, mexaniki
daşımaq	1) bir yerdən başqa yerə aparmaq; 2) yanında gəzdirmək; 3) sahib olmaq; 4) vəzifə tutmaq, işləmək
torvari	tora oxşayan, tor kimi
səpgi	dəri üzərində əmələ gəlmiş qabarcıqlar
düyün	yumrucuq; dolaşıqlıq
boru	içi boş uzunsov məmulat
meduza	çoxayaqlı dəniz heyvanı
soxulcan	torpaq içində, nəm yerdə yaşayan qurd
həşərat	cücülər
hüceyrə	canlı orqanizm quruluşunun ən sadə vahidi
filogenez	doğulma, mənşə
xorda	bəzi heyvanların (məsələn, balıqların) bel sütunu fəqərəsi

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözlərin vurğusunu müəyyənləşdirin.

Canlı **orqanizmin** – bitki və heyvanların **biotik** (**bioloji** cəhətdən əhəmiyyətli) təsirlərə cavab vermə qabi-

liyyətinə **qıcıqlanma** deyilir. Təkamül prosesində heyvanlarda qıcıqlanmanın yeni forması – **həssaslıq** meydana çıxır. Heyvan biotik təsirləri məsələn, iyinə, rənginə, **formasına** görə fərqləndirməyə başlayır. Bu, artıq sadə formada **duyğunun** əmələ gəlməsi deməkdir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Uzunmüddətli təkamül prosesində psixika əmələ gə-l...r. Tədricən o, müxtəlif formalarda – duyğu, qa...rayış, hafizə və s. psi...i proseslər kimi təzahür etməyə başla...ır. Psi...ikanın filogenezində, yəni təkamül prosesində əmələ gəlməsi mürək...əb prosesdir. O, müxtəlif amillərlə, xüsusilə mühitin t...siri və sinir sisteminin inkişafı ilə bağlıdır. Sinir sistemi inkişaf etdi...cə heyvanın mühitlə əla...əsi genişlənir.

Çalışma 4. Sinir sistemi haqqında məlumatı öyrənin.

Sinir sistemi də təkamül prosesinin məhsuludur. Onun aşağıdakı növləri var: a) torvari, yaxud səpgin sinir sistemi; b) düyünlü sinir sistemi; c) borulu sinir sistemi. **Torvari sinir sistemi** ən bəsit sinir sistemidir. Meduzalarda (və s.) sinir hüceyrələri bədənin səthinə tor şəklində səpələnir. **Düyünlü sinir sistemində** sinir hüceyrələri qruplaşır, mərkəzi düyünlər əmələ gəlir (məsələn, soxulcanlar, həşəratlar və s.). **Borulu sinir sistemi** ali sinir sistemi tipidir. O, boruda yerləşən sinir hüceyrələrinin birləşməsindən ibarətdir (məsələn, xordalılarda).

Çalışma 5. Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin.

xüsusiyyət, səviyyə, zəruri, fərdi, material

Çalışma 6. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

1. Psixikanın ən yüksək səviyyəsini şüur təşkil edir. 2. Şüur beyinin funksiyasıdır. 3. İctimai şüur dedikdə, bütövlükdə müəyyən cəmiyyət üçün və ya sosial qrup üçün səciyyəvi olan baxışlar, ideyalar nəzərdə tutulur. 4. Fərdi şüur adamın doğulması ilə və ölümü ilə birlikdə doğulur və ölüb gedir.

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. «Obyekt» sözünün mənası nədir? 2. Psixi inikas necə əmələ gəlir? 3. Psixika nəyin xassəsidir? 4. Psixikanın xarakteristikası və məzmunu nədir? 5. Qıcıqlanma və həssaslıq nədir? 6. Sinir sisteminin hansı növləri var? 7. Şüurun neçə növü var?

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

reflektor, torvari, hüceyrə, filogenez, obyekt, obyektiv, subyektiv, inikas, predmet, üzvi, materiya, təkamül

§6. Psixologiyanın sahələri

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərindən etibarən psixologiya elmində diferensiasiya prosesi başlayır. Əvvəlcə yaş və pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya, daha sonra əmək psixologiyası, sosial psixologiya, bundan sonra mühəndislik psixologiyası, təyyarəçilik psixologiyası, kosmik psixologiya və s. formalaşmış və inkişaf etmişdir. XX əsrin 70-80-ci illərində psixologiya elminin bir çox yeni sahələri, məsələn, siyasi psixologiya, iqtisadi psixologiya, kommunal psixologiya, idarəetmə psixologiyası və s. təşəkkül etmişdir.

Beləliklə də, psixoloji elmlər sistemi ümumi psixologiyadan və psixologiya elminin müxtəlif sahələrindən ibarətdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

diferensiasiya	ayırma, fərqləndirmə, ayrılma, fərqlənmə
pedaqoji	1) pedaqoqla bağlı olan; 2) pedaqoqlar hazırlamaqla məşğul olan; 3) pedaqogika ilə əlaqədar olan
formalaşmaq	əmələ gəlmək, müəyyən formaya düşmək, düzəlmək
kommunal	şəhər təsərrüfatına aid olan
idarəetmə	rəhbərlik, başçılıq, idarəçilik
təşəkkül etmək	müəyyən bir şəklə girmək, formalaşmaq
metod	üsul, üsullar sistemi

təlim	1) öyrətmə, dərs vermə; 2) bir sahə haqqında nəzəriyyə
qanunauyğunluq	hadisələr arasında zəruri əlaqə, obyektiv qanunlardan asılılıq
mühit	təbii və ya ictimai şəraitin məcmusu
təzahür	üzə çıxma, özünü göstərmə; ifadə
stereotip	1) mətbəə naboru surəti; 2) dəyişmədən təkrarlanan, şablon (söz, ifadə, danışıq) və s. haqqında
yönüm	istiqamət; meyil
optimal	ən əlverişli, ən münasib, ən yaxşı
eksperiment	1) təcrübə, sınaq; 2) elmi yoxlama
ekspertiza	yoxlama prosesi
etibarən	başlayaraq
mühəndislik	mühəndis sənəti
təyyarəçilik	təyyarə sürücülüyü
ön plana keçmək	mühüm olmaq
tərbiyə	yetişdirib böyütmə
anormal	normal olmayan, qeyri-təbii
müddət	vaxt, zaman
yeniyetmə	çox gənc
yaşlı	cavan olmayan
sima	1) üz, sifət; 2) şəxsiyyət
baş verən	əmələ gələn, olan
variant	bir şeyin başqa şəkli

təsəvvür	xəyala gətirmə, xəyal; 2) ümumi tanışlıq
toy	evlənmə mərasimi, şadlıq
məişət	yaşayış
yas	kədər, matəm
mərasim	təntənə
təsadüf edilmək	birdən qarşısına çıxmaq, görülmək
cinayətkar	cinayət edən adam
həyat tərzi	yaşama tərzi
aydınlaşdırılma	izah edilmə, müəyyən edilmə
şahid	bir hadisəni öz gözü ilə görmüş adam
səbəb	bəhanə, əsas
cinayət	təhlükəli hərəkət, pis hərəkət
məhkəmə	ədliyyə orqanı

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri qoyun.

Psixologiyanın metodoloji, nəzəri-tarixi məsələ...nin, məsələn, psixi proseslər... əmələ gəlməsi, psixoloji qanunlar... müəyyən edilməsi, tədqiqat metodları... nəzəri-praktik məsələləri... öyrənilmə... *ümumi psixologiyanın* başlıca vəzifəsi... Ümumi psixologiya fəaliyyət və ünsiyyət..., eləcə də şəxsiyyət... ümumi psixoloji məsələləri... öyrənir. Ümumi psixologiya... subyekt-obyekt münasibət... ön plan... keçir.

Çalışma 3. Mücərrəd isimləri göstərin.

Pedaqoji psixologiyanın predmeti təlim və tərbiyə prosesinin psixoloji qanunauyğunluqlarının öyrənil-

məsidir. O, şagirdlərdə qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, təxəyyül və s. tərbiyəsi məsələlərini tədqiq edir, pedaqoqla şagirdlər arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, şagirdlərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini aydınlaşdırır. Pedaqoji psixologiyanın sahələri bunlardır: təlim psixologiyası, tərbiyə psixologiyası, müəllim psixologiyası, anormal uşaqlarla təlim-tərbiyə işinin psixologiyası.

Çalışma 4. Söz birləşmələrini tapın.

Yaş psixologiyası uzun müddət uşaqların yaş xüsusiyyətlərini öyrənmiş və *uşaq psixologiyası* adlanmışdır. Hal-hazırda o, uşaqlar və yeniyetmələrlə yanaşı, gənclərin, yaşlı adamların da yaş xüsusiyyətlərini öyrənir. Bu mənada da ona *yaş psixologiyası* deyilir.

Çalışma 5. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada yazın.

Etnik psixologiya – etnopsixologiya (insanlar) müəyyən etnik qrupda, xüsusi etnik mühit və şəraitdə formalaşması ilə əlaqədar olaraq (onlar) psixi simasında, psixoloji xüsusiyyətlərində baş verən (dəyişikliklər) qanunauyğunluqlarını, təzahür xüsusiyyətlərini öyrənən elm (sahəsi). Etnik milli psixologiyanın (problemlər) bu və ya digər xalqa məxsus etnik stereotip və yönümlər, adət-ənənələr, milli xarakterlər, hisslər və s. (daxil).

Çalışma 6. Toplu isimləri göstərin, necə işləndiyini izah edin.

Hər hansı bir xalqın və ya etnosun etnik psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək müxtəlif xalqlar və millətlər arasında qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasına,

onların optimal variantlarının tapılmasına kömək edir. Deməli, etnik psixologiyanın həm ciddi elmi-nəzəri, həm də çox böyük praktik əhəmiyyəti vardır.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun.

Azərbaycanda etnik psixoloji fikrin çox … tarixi vardır … etnik psixoloji təsəvvürlərin təşəkkülü xalqın qədim adət-ənənə, mərasim və ayinləri, əyləncə və oyunları ilə bağlı olmuşdur. Ailə və məişət (toy, yas və s.) mərasimlərində … sosial psixoloji hadisələrin … xarakteristikalarına təsadüf edilir. Etnik psixoloji biliklər şifahi xalq yaradıjılığı və … ədəbiyyat nümunələrində əks etdirilmişdir.

Sözlər: *qədim, ilk, kütləvi, maraqlı, bədii*

Çalışma 8. Səhvləri düzəldin.

Hüquq psixologiyası – insannarın psixi fəaliyətinin mexanizmlərini öyrənir. XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvələrində hüquq psixalogiyası sahəsində ilk eksperimentdər aparılıp. Burada cinayətkarrarın psixalogiyası məsələlərinin aydınnaşdırılması, onların həyat tərzinin və davranışının xüsusiyyətdərinin öyrənilməsi mühüm yer tutur. Şahit ifadələrində səhvlərin meydana gəlməsi səbəbləri və şərayiti də hüquq psixalogiyasında araşdırılır.

Çalışma 9. Məhkəmə psixologiyası haqqında məlumatı öyrənin.

Məhkəmə psixologiyası – məhkəmə işi və məhkəmə psixoloji ekspertiza məsələləri ilə bağlı problemləri öyrənir. Burada, əsasən, cinayətin mərhələləri, xüsusən motiv və məqsədləri, cinayətin hazırlanması və həyata keçirilməsi zamanı təzahür edən iradi və emosional proseslərin xüsusiyyətləri, cinayətlə bağlı olan psixi halətlər araşdırılır.

Çalışma 10. Suallara cavab verin.

1. Psixologiyanın sahələri nə zaman yaranıb? 2. Ümumi psixologiyanın vəzifəsi nədir? 3. Pedaqoji psixologiyanın predmeti nədir və hansı sahələri var? 4. Yaş psixologiyası niyə belə adlanır? 5. Etnik psixologiyanın əhəmiyyəti nədir? 6. Hüquq psixologiyası və məhkəmə psixologiyası nəyi öyrənir?

Çalışma 11. Terminləri öyrənin.

yaş psixologiyası, pedaqoji psixologiya, tibbi psixologiya, əmək psixologiyası, mühəndislik psixologiyası, təyyarəçilik psixologiyası, kosmik psixologiya, siyasi psixologiya, iqtisadi psixologiya, kommunal psixologiya, hüquq psixologiyası, məhkəmə psixologiyası.

§7. Psixologiyanın prinsipləri

Determinizm ictimai və təbii hadisələrin səbəbi haqqında təlimdir. Bu prinsipə görə, psixoloji hadisələr maddi həyat vasitələri, istehsal üsulunun inkişaf qanunları ilə, ictimai münasibətlərlə müəyyən olunur.

Xətti determinizmdə insan maşın kimi təsvir edilir, psixi həyatı mexaniki qanunlar əsasında aydınlaşdırılır.

Sistemli yanaşma prinsipi psixoloji hadisələri müxtəlif koordinatlar sistemində nəzərdən keçirmək və onları şərtləndirən amilləri elmi baxımdan ətraflı təhlil etmək imkanı verir.

İntrospektiv psixologiyada əsasını şüur haqqında idealist təsəvvürlər əsas yer tutur. İnsanın şüuru ancaq özünümüşahidə və yaxud daxili təcrübə, daxili görmə yolu ilə dərk oluna bilir.

Şüur və fəaliyyətin vəhdəti prinsipinin mahiyyəti budur ki, şüur və fəaliyyət bir-birinə əks deyil, lakin bir-birinin eyni də deyildir. Şüur və fəaliyyət vəhdətdədir.

Psixika və şüurun fəaliyyətdə inkişafı prinsipinə görə, psixika və şüurun obyektiv qanunauyğunluqlarını yalnız fəaliyyətdə – əmək, təlim və oyun prosesində müəyyən etmək olur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

determinizm	müəyyən etmək
istehsal üsulu	insanların həyatı üçün zəruri vasitələrin istehsalının konkret növü

mexaniki	1) mexanikanın öyrəndiyi hadisə və proseslərə aid olan; 2) qeyri-şüuri, qeyri-iradi
yanaşma	yaxınına, yanına gəlmə; bir məsələyə və sahəyə münasibət göstərmə
koordinat	müəyyən nöqtənin vəziyyətini təyin edən ədəd
imkan vermək	bir işi həyata keçirmək üçün şərait yaratmaq, yol vermək
amil	faktor, səbəb
introspeksiya	«intro» – daxil, «spesto» - baxıram. Psixi hadisələrin özünümüşahidə yolu ilə öyrənilməsi
idealist	1) idealist fəlsəfə tərəfdarı; 2) həqiqəti ideallaşdıran
təsəvvür	1) xəyala gətirmə; 2) bir şey, adam haqqında bilik
müşahidə	diqqətlə baxma, seyr etmə; araşdırıb öyrənmə; nəzarət etmə; izləmə
vəhdət	1) Allahın birliyinə inanma; 2) birlik, ümumilik
metodika	1) metodlar, üsullar məcmusu; 2) elmin tədris üsulları haqqında nəzəriyyə
səmərəli	fayda verən, əlverişli
meyar	ölçü, əsas cəhət
mötəbərlik	etibarlılıq; hörmətli olma
reprezentativlik	təmsil etmə

mənəviyyat	insanın mənəvi keyfiyyətləri, yüksək əxlaq
mütəhərrik	hərəkət edən
təsbit etmək	bir şeyin düzgünlüyünü təsdiq etmə, sübut etmə
həkk olunmaq	həmişəlik qalmaq, unudulmamaq
əsasında	bir şeyin mənbəyi, səbəbi olmaq
anadangəlmə	lap doğulandan; fitri
komponent	tərkib hissə
məcmu	bütün, tamam, hamı
çağ	vaxt, zaman
kontekst	mətnin mənaca bitmiş hissəsi
meyil	istək, arzu, həvəs
konkret	tam, dəqiq
material	1) cisim, maddə; 2) məlumat
nisbət	mənsubiyyət, bağlılıq, münasibət
nəticə	son, qısa xülasə
rəy	bir şey haqqında fikir
əsaslı	1) əsası olan, möhkəm; 2) ciddi, inandırıcı; 3) doğru; 4) çox mühüm; 5) hərtərəfli

Çalışma 2. İsmi xəbərləri tapın.

1. *Metodologiya* konkret metodiki üsulların məcmusudur. 2. Hər bir psixoloji tədqiqatın konkret metodikası var. 3. Konkret tədqiqat metodikalarının spesifik cəhətləri öyrənilən psixoloji hadisənin xarakterindən asılıdır. 4. Tədqiqatın səmərəli olmasını şərtləndirən meyarlar bunlardır: metodun əsaslı olması, mötəbərliliyi, reprezentativliyi, informasiyanın dəqiqliyi və s.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

1. Tədqiqat metodları onun mə...səd və vəzifələrinə uy...un olmalıdır (*metodun əsaslı olması*). 2. Konkret tədqiqat metodikasını ...lə işləmə... lazımdır ki, o, hət...a müxtəlif şərait...ə təkrar ...dildikdə, eyni nəticə alınsın (*tədqiqatın mötəbərliyi*). 3. Rəyi öyrəniləcək adamları ...lə seçmə... lazımdır ki, bu zaman müxtəlif sosial qrupların nisb...ti düzgün nəzərə alınsın (*tədqiqat reprezentativliyi*). 4. Tədqiqat pr...sesində nə qədər çox adam öyrənilsə, informasiyanın dəqi...liyi bir o qədər yüks...k olar (*informasiyanın dəqiqliyi*).

Çalışma 4. Səhvləri düzəldin.

Konkret psixaloji tədqiqat metodikasında dörd mərhələ var: birinci mərhələ hazırlık mərhələsidir. Bu mərhələdə müxtəliv yollarla (müşahidə, anket və s.) ilkin məlumat toplanılır. Tədqiqatın ikinci mərhələsi eksperimental xaraktər daşıyır. Bu mərhələdə tədqiqatın konkret metodikası reallaştırılır. Tədqiqatın üçüncü mərhələsində tədqiqat materiyalları kəmiyət baxımından təhlil olunur. Dördüncü mərhələdə materiyallar psixaloji nəzəriyə əsasında şərhedilir.

Çalışma 5. Söz birləşmələri düzəldin.

psixoloji	fəaliyyət
tədqiqatın	anlayışlar
konkret	nəticələri

elmi	formaları
psixi	şərait
təfəkkür	biliklər

Çalışma 6. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada yazın.

1. «Kitabi Dədə Qorqud»da (insan) müxtəlif emosional halətləri təsvir edilmişdir. 2. Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Nəsihətnamə» və «Təhzibül-əxlaq» (əsərlər) müxtəlif etik problemlər psixoloji kontekstdə təhlil olunmuşdur. 3. Mirzə Fətəli Axundovun əsərlərində təlim və tərbiyənin köməyi ilə etnosun əxlaq və mənəviyyatını dəyişdirməyin mümkünlüyü (ideya) özünü göstərir. 4. Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə və Üzeyir Hacıbəyov kimi görkəmli mütəfəkkirlərin əsərlərində xalqın (psixologiya) yeniləşdirmək meyli güclü olmuşdur. 5. Xalqın tipik tərbiyə üsulları (etnos) psixologiyasını formalaşdırır.

Çalışma 7. Aşağıdakı sözlərin mənasını izah edin.

psixika, obyekt, inikas, proses, xassə, təkamül, təxəyyül

Çalışma 8. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri qoyun.

1. *İnstinkt* (latınca instinctus – oyanma) heyvanların və insanların psixika və davranışının anadangəlmə komponent…inin məcmusu… . 2. *İmprintinq* (ingiliscə – imprint – həkkolma) quş və heyvan balalarının öz həyatlarının ilk çağların… yaxınlıqda yerləşən mütəhərrik cisimlər… təsbit etmək və yadda saxlamaq qabiliyyəti… deyilir. 3. *Fəaliyyət* dedikdə, insanın fəallığı… özünəməxsus forması nəzərdə tutulur. 4. Praktik fəaliyyət prosesin… insanın əşyalarla əməliyyat aparması, onları fəaliyyət prosesin… dəyişərək dərk etməsi *əşyavi fəaliyyət* adlanır. 5. Fəaliyyət insan… daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığı… vəhdəti kimi özü… göstərir.

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Psixologiyanın prinsipləri hansıdır? 2. Psixoloji tədqiqat metodikasının hansı mərhələləri var? 3. Tədqiqatın səmərəli olması üçün hansı meyarlar var?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

determinizm, xətti determinizm, sistemli yanaşma, istehsal üsulu, introspeksiya, özünümüşahidə, fəaliyyət, metodika, mötəbərlik, reprezentativlik, instinkt, imprintinq, əşyavi fəaliyyət

§8. Psixologiyanın tədqiqat metodları

Psixologiya elminin tədqiqat metodlarını dörd qrupa bölmək olar. **Birinci qrupa** müqayisəli, longityudal (uzunmüddətli) və kompleks metodlar daxildir. Onlar **təşkilati metodlar** adlanır. **İkinci qrupa** bunlar daxildir: a) müşahidə və özünümüşahidə; b) eksperimental metodlar (laborator, təbii və s.); c) psixodiaqnostik metodlar (testlər, anketlər, sosiometriya, intervü və s.); ç) fəaliyyət prosesləri və məhsullarının təhlili üsulları və ya praksimetrik metodlar (xronometriya, profesioqrafik təsvirlər, məlumatın, görülmüş işin, müxtəlif növlü əsərlərin və s. qiymətləndirilməsi); d) modelləşdirmə (riyazi, kibernetik və s.); e) bioqrafik metodlar (insanın həyat yoluna aid faktların, tarixlərin və hadisələrin, sənədlərin, şəhadətnamələrin və s. təhlili). **Üçüncü qrupda** bu metodlar var: a) kəmiyyət (riyazi-statistik) təhlili; b) keyfiyyət təhlili. **Dördüncü qrup** metodlar **şərh metodları** adlanır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

uzunmüddətli	uzun müddətə verilmiş
kompleks	1) bir vəhdət təşkil edən şeylərin və ya hadisələrin məcmusu; 2) komplekt, dəst; 3) hərtərəfli, tam, bütün
təşkilati	təşkil edən
qiymətləndirilmə	dəyər verilmə, əhəmiyyət verilmə
modelləşdirmə	bir şeyin modelini hazırlama

kibernetik	kibernetikaya aid olan
şəhadətnamə	bir şeyi təsdiq edən, bir şeyə icazə verən rəsmi sənəd
kəmiyyət	miqdar, qədər, say
keyfiyyət	bir şeyi və ya şəxsi fərqləndirən xüsusiyyət
şərh	açma, anlatma, izah, bildirmə
nəzərdə tutmaq	fikrində tutmaq, haqqında düşünmək
müəyyənləşdirmək	müəyyən etmək, dəqiqləşdirmək
müddət	vaxt, zaman
əldə etmək	qazanmaq
eksperiment	1) təcrübə, sınaq; 2) elmi yoxlama
cihaz	hər hansı bir işi görmək üçün alət, mexanizm
laboratoriya	elmi və ya texniki təcrübələr aparılan bina və ya otaq
formalaşdırıcı	müəyyən forma verən, şəklə salan, təşkil edən
fakt	1) olmuş hadisə, nümunə; 2) reallıq
sənəd	rəsmi kağız
izləmək	1) ardınca getmək, axtarmaq; 2) birinin yolu ilə getmək
şərait yaratmaq	lazım olan şərtləri vermək, vəziyyəti yaratmaq
tətbiq olunmaq	həyata keçirilmək, işlədilmək
sınaq	yoxlama, imtahan
mütəxəssis	xüsusi biliyi olan adam

kollektiv	adamlar toplusu, bir yerdə işləyən adamlar
surətdə	şəkildə, formada

Çalışma 2. Hal şəkilçilərini göstərin.

Müşahidə metodu dedikdə, psixi hadisələri izləmək nəzərdə tutulur. Müşahidə psixoloji faktları öyrənmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Müşahidə vasitəsilə həm ayrıca bir şəxsin, həm də müəyyən qrupun psixoloji vəziyyəti barədə məlumat əldə etmək mümkündür. Onun köməyi ilə insanın həyatındakı hadisə və dəyişiklikləri müəyyənləşdirmək olar.

Çalışma 3. q samitinin tələffüzünə və yazılışına diqqət edin.

Eksperiment metodu müşahidədən fərqli olaraq qısa müddətdə daha dəqiq nəticələr əldə etməyə imkan verir. Eksperiment zamanı alim-psixoloq öyrəniləcək adamın tapşırığı yerinə yetirməsi üçün şərait yaradır və həmin şəraiti istədiyi vaxt dəyişir. Eksperimentdə müxtəlif cihazlardan, texniki vasitələrdən, şəkillərdən, mətnlərdən və s. istifadə olunur. Belə eksperimentlər laboratoriyalarda və ya xüsusi otaqlarda aparılır.

Çalışma 4. Sözləri hecalara ayırın.

Təbii eksperiment ilk dəfə 1910-cu ildə A.F.Lazurski tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Təbii eksperimentdə xüsusi eksperimental şərait yaradılmır. Hadisə təbii şəraitdə, məsələn, dərs zamanı öyrənilir.

Psixologiyada eksperimentin xüsusi forması kimi *formalaşdırıcı eksperimentdən* istifadə olunur. Formalaş-

dırıcı eksperiment tədqiqat prosesində şagirdlərin və ya başqa şəxslərin öyrədilməsini, onlarda müəyyən keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur.

Çalışma 5. Cümlələri tamamlayın.

Psixologiyada psixodiaqnostika məqsədilə XIX əsrin sonlarından başlayaraq *testlərdən* ... . Test ingiliscə «sınaq» ... . Psixologiyada da bu mənada ... və fərdi fərqləri öyrənmək məqsədilə ... . Testlər müxtəlif tapşırıq və suallar şəklində mütəxəssislər tərəfindən ... .

Sözlər: *deməkdir, işlədilir, tətbiq olunur, istifadə olunur, işlənilir*

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Psixodiaqnostik met...dlar iç...risində *sosiometriya* mühüm yer tutur. Bu və ya di...ər qrupda insanlar arasında...ı qarşılı...lı münasib...tləri öyrənmə... mə...sədilə ondan istifadə olunur. Sosiometriya amerikalı psixolo... C.Moreno tərəfindən işlənilmiş...ir.

Çalışma 7. İsmi xəbərləri tapın, hansı sözlərdən düzəldiyini izah edin.

Şəxsiyyətlər arasındakı münasibətləri öyrənən metodlardan biri də intervüdür. *İntervü* sorğu üsullarından biridir. Mənaca «qarşılaşma», «söhbət», «müsahibə» deməkdir. O daha çox birtərəfli kommunikasiya prosesidir. Bu zaman hər hansı məsələ haqqında müəyyən bir şəxsin fikri soruşulur.

Çalışma 8. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada yazın.

Anket sorğusu zamanı (suallar) yazılı surətdə cavab verilir. Psixologiyada anket (metod) diaqnostik məqsədlə istifadə edilir. Məsələn, şəxsiyyətlərarası (münasibətlər) yaxşılaşdırılması, kollektiv üzvlərinin (fikirləri) öyrənmək üçün anketdən istifadə etmək faydalıdır.

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Təşkilati metodlar hansılardır? 2. Şərh metodları hansı qrupa daxildir? 3. Müşahidənin əhəmiyyəti nədir? 4. Eksperiment metodunda nədən istifadə olunur? 5. Testlərdən nə məqsədlə istifadə olunur? 6. Sosiometriya, intervü və anket sorğusu metodlarının faydası nədir?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

müşahidə metodu, eksperiment metodu, təbii eksperiment, formalaşdırıcı eksperiment, psixodiaqnostika, sosiometriya, intervü, anket sorğusu

§9. Psixologiyada statistik (riyazi) metodlar

Statistik metodlar dedikdə, tətbiqi riyazi statistickanın psixologiyada istifadə olunan ayrı-ayrı metodları nəzərdə tutulur. Psixologiyada statistik metodların tətbiqi tarixi, əsasən, XIX yüzilliyin 60-cı illərindən başlayır. Bu sahədə aşağıdakı istiqamətlər var: 1) təsviri statistika; 2) statistik nəticə nəzəriyyəsi; 3) eksperimentlərin planlaşdırılması nəzəriyyəsi.

Alternativ analiz metodu ilə müxtəlif psixi xassələrin, əlamətlərin, keyfiyyətlərin olub-olmaması kəmiyyət baxımından qiymətləndirilir. Əgər biz həmin psixi xassə, əlamət və keyfiyyətlər arasındakı asılılığı müəyyən etmək istəsək, başqa statistik metoddan – **korrelyasiya analizi metodundan** istifadə etməliyik. **Variasiya analizi metodu** tipik əlamətləri təsadüfi əlamətlərdən fərqləndirmək imkanı verir. **Riyazi psixologiyanın** əsas vəzifəsi riyazi metodların psixologiyada tətbiqi yollarını öyrənməkdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

statistika	hər şeyin miqdarca hesaba alınması
tətbiqi	praktik əhəmiyyəti olan
riyazi	riyaziyyata aid olan
yüzillik	bir əsr
istiqamət	bir şeyin hərəkət xətti; cəhət, səmt, tərəf
alternativ	bir-birini istisna edən imkanlar

baxımından	nöqteyi-nəzərdən
asılılıq	sərbəstliyin, müstəqilliyin olmaması;bir hadisənin başqa hadisəyə münasibəti
korrelyasiya	öyrənilən hadisələr arasında statistik əlaqə
variasiya	əsas mövzunun müxtəlif variantlarda təkrarlanması
təsadüfi	hərdənbir; daimi olmayan; səbəbsiz olan
imkan vermək	əlverişli şərait yaratmaq, yol vermək
reqressiya	dənizin çəkilməsi halı
intellektual	əqli, zehni
variant	bir şeyin dəyişmiş şəkli
planlaşdırılma	planı çəkilmək
əks	1) şəkil, surət; 2) tərs, zidd
əsas	1) təməl; 2) ən mühüm, zəruri; 3) səbəb
görkəmli	1) görünən; 2) yaxşı; 3) məşhur, tanınmış; 4) mühüm; 5) maraqlı
şərtlənmək	1) şərtlə bağlanmaq; 2) əsas olmaq, səbəb olmaq
səciyyəvi	fərqləndirən

Çalışma 2. Suallara cavab verin.

1. Statistik metodlar nədir? 2. Psixologiyada bu metodlar nə vaxt tətbiq olunub? 3. Statistik metodların hansı istiqamətləri var? 4. Metodları izah edin.

Çalışma 3. Qoşasamitli sözləri tapın, tələffüzünü və vurğusunu dəqiqləşdirin.

Psixologiya üçün əhəmiyyətli olan *reqressiya və korrelyasiya analizi* ideyası F.Haltonun (1822-1911) diferensial psixologiyaya aid tədqiqatları ilə bağlıdır. İntellektual qabiliyyətləri tədqiq etmək üçün *faktor analizinin* bəzi variantları işlənilmişdir. Psixoloji testlərin keyfiyyətini yoxlamaq üçün bir sıra xüsusi statistik metodlar yaradılmışdır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

1. *Təsviri statistikaya* əldə ...dilmiş materialın qruplaşdırılması, qrafik əksi və kəmiyy...t təsviri da...ildir. 2. *Statistik nəticə nəzəriyyəsi* psi...oloji tə...qiqatlarda seçilmiş c...hətlərin yo...lanmasının nətic...lərini müəyyənləşdirir. 3. *Eksperimentlərin planlaşdırılması nəzəriyyəsi* də...işənlər arasında səbə... əla...ələrini yoxlayır.

Çalışma 5. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada işlədin.

Diferensial psixologiya insanlar, eləcə də insan (qruplar) arasındakı fərqləri öyrənir. Bu termin ilk dəfə alman (psixoloq) V.Şternin «Fərdi fərqlər psixologiyası» haqqındakı əsərində təklif olunur. Lakin (o) əsasları xeyli əvvəl – XIX yüzilliyin 80-ci illərində F.Halton tərəfindən işlənilmişdir. V.Vundt ümumi (psixologiya), F.Halton isə diferensial (psixologiya) banisi hesab olunur.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri qoyun.

Diferensial psixologiyanın ... metodu testlərdən ibarət idi. Onlar ... fərdi, ... isə qrup testləri kimi tətbiq olunurdu. Testlərdən fərdin əqli ... səviyyəsini müəyyən etmək üçün istifadə edilirdi. Testlərin ... faktor təhlili yolu ilə müəyyən olunur. Bu yeni istiqamətin ... görkəmli nümayəndələri içərisində A.Bine, A.Lazurski, C.Kettel və başqaları yer tutur.

Sözlər: *nəticələri, sonralar, əsas, mühüm, əvvəlcə, ilk, inkişaf*

Çalışma 7. Qara hərflərlə verilmiş sözləri izah edin.

Psixologiya sahəsində C.Spirmenin iki **amil** nəzəriyyəsi və multifikator nəzəriyyəsi daha geniş yayılmışdır. *İki amil nəzəriyyəsinə* görə, **fəaliyyətin** hər bir **növü** iki amillə – ümumi və xüsusi faktorla şərtlənir. Ümumi amil fəaliyyətin bütün növləri, xüsusi faktor isə konkret (musiqi, rəssamlıq, bədii yaradıcılıq və s.) fəaliyyət sahəsi üçün **səciyyəvidir**. *Multifikator* (latınca multum – çox deməkdir) *nəzəriyyəsi* ümumi amili inkar edir. **Həmin** nəzəriyyəyə görə, əqli **qabiliyyətlər** müxtəlif amillərlə şərtlənir.

Çalışma 8. Aşağıdakı sözləri izah edin.

müşahidə, proses, qavrayış, psixika, fəaliyyət, daşımaq

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

statistik metod, təsviri statistika, statistik nəticə, eksperimentlərin planlaşdırılması, alternativ analiz metodu, korrelyasiya analizi metodu, variasiya analizi metodu, riyazi psixologiya, reqressiya, multifikator, diferensial psixologiya

§10. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışları

Psixologiya insanı fərd və şəxsiyyət kimi öyrənir. Hər bir insan həm bioloji, həm də sosial varlıqdır. Onun bioloji varlıq kimi psixoloji xüsusiyyətlərini «fərd» termini ilə ifadə edirlər. **Fərd** özünəməxsus psixoloji xüsusiyyətləri olan, heç kəsə oxşamayan təbii varlıq deməkdir. İnsan fərd kimi doğulur, cəmiyyətdə müəyyən sosial keyfiyyətlər kəsb edir və şəxsiyyətə çevrilir. **Şəxsiyyət** dedikdə, fərdi hər hansı cəmiyyətin üzvü kimi xarakterizə edən sosial keyfiyyətlərin sistemi nəzərdə tutulur. **Fərdiyyət** insanı başqalarından fərqləndirən fərdi xüsusiyyətlərin özünəməxsus birləşməsidir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

özünəməxsus	özünə aid olan; orijinal
oxşamaq	1) bənzəmək; 2) öz sevgisini ifadə etmək
kəsb etmək	əldə etmək, öyrənmək, qazanmaq
xarakterizə etmək	səciyyələndirmək; fərqləndirici xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək
şüur	düşüncə; dərk etmək, anlama qabiliyyəti; ağıl
fəallıq	çalışqanlıq, aktivlik
tələbat	tələb; tələb olunan şeylər
əqidə	1) etiqad, məslək; 2) fikir
orqanizm	hər cür canlı vücud

nəzərə almaq	fikrində tutmaq, haqqında düşünmək
sinir sistemi	əsəb sistemi
iqlim	bir ölkənin, bir yerin meteoroloji (havası, suyu və s.) xüsusiyyətləri
əlaqələndirmək	əlaqədar etmək, bir-biri ilə bağlamaq, uyğunluq yaratmaq
irsiyyət	orqanizmin öz əcdadından aldığı təbii xüsusiyyətlərin məcmusu
səy	çalışma, cəhd
impulsiv	ilk daxili səbəbin (impulsun) təsiri altında olan
zəmin	1) şərait, mühit, vəziyyət, imkan; 2) yer, torpaq
vasitəsiz	vasitəsi olmayan, arada heç bir vasitə olmayan
manipulyasiya	1) əlin bir işlə bağlı hərəkəti; 2) fırıldaq, hiylə
mənimsəmək	1) bir işi öyrənmək; 2) başqasının malına yiyələnmək; 3) öyrənərək yadda saxlamaq
nəzəriyyə	ideyalar sistemi, elmi sistem
ifadə etmək	demək, söyləmək, bildirmək
qavrama	başa düşmə, anlama, dərk etmə
məcmu	bütün, tamam, hamı
münasibət	uyğunluq, qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq

Çalışma 2. Səhvləri düzəldin.

Şəxsiyyəti xaraqterizə edən iki cəhət var: a) insanın mahiyəti ictimayi münasibətdərin məcmusundan ibarəttir. İnsan cəmiyətin üzvü kimi ictimayi münasibətdər sisteminə daxil olur; b) şəxsiyyət ictimayi praseslərə daxil olmakla öz həyat şərayitini fəyal surətdə dəyişməyə başdıyır. O, münasibət subyektinə, şüurru fəaliyət subyektinə çevrilir. Şəxsiyyət ancak şuur və mənlik şüurunun yaranması ilə birlikdə əmələ gəlir.

Çalışma 3. Söz birləşmələrini tapın.

Şəxsiyyət müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir: 1) *ictimai fəallıq* – şəxsiyyət öz fəaliyyət dairəsini genişləndirir, həyat şəraitini dəyişdirir; 2) *motivlərin davamlı sistemi* – motivlərin, yəni maraqlar, əqidə və s. sistemi formalaşır və onlar şəxsiyyətin istiqamətini müəyyən edir; 3) *şəxsi məna* – şəxsiyyətin tələbatına və s. uyğun gələn obyektlər onun üçün şəxsi məna kəsb edir; 4) *münasibətlər* – insanın başqa adamlara, əməyə, şeylərə münasibətləri onun şəxsiyyətini xarakterizə edir.

Çalışma 4. Konkret isimləri göstərin.

Şəxsiyyətin inkişafının ilkin təbii şərtləri dedikdə, ətraf mühitin ümumi amillərini nəzərə almaq lazımdır. İnsan hansı iqlim şəraitində, harada yaşayırsa, onun həyat tərzində, mənzil şəraitində özünəməxsus cəhətlər əmələ gəlir. Bu şərtlər kimi onun orqanizminin xüsusiyyətləri, əsasən mərkəzi sinir sisteminin xüsusiyyətləri daha mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri qoyun.

Endogen (yunanca endon – daxili, genes – mənşə deməkdir) nəzəriyyə... şəxsiyyətin inkişafı... bioloji amil...lə əlaqələndirir, irsiyyətin roluna xüsusi əhəmiyyət verir. *Ekzogen* (yunanca exo – xarici deməkdir) nəzəriyyə...də insan «tabula-rasa»ya (ağ lövhə...) bənzədilir, şəxsiyyət... formalaşması ancaq sosial amillərin: mühit və tərbiyə... təsiri ilə izah olunur.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilən şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

Müasir psixologiyada belə bir fikir var ki, insanın şəxsiyyəti «endopsixi» və «ekzopsixi» cəhətlərə bölünür. Qavrama qabiliyyəti, təfəkkür və təxəyyülün xüsusiyyətləri, iradi səy, impulsivlik və s. kimi əlamətlər *«endopsixikaya»*, şəxsiyyətin münasibətlər sistemi və təcrübəsi, yəni maraqları, meyilləri, idealları, hissləri, bilikləri və s. isə *«ekzopsixikaya»* daxildir.

Çalışma 7. Əvəzlikləri göstərin.

Mühitin təsirləri uşağın öz inkişaf səviyyəsindən, psixoloji xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişilir. Uşaqların inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq mühitin eyni bir elementi onlara müxtəlif formalarda təsir göstərir. Müxtəlif inkişaf səviyyəsində olan iki uşaq hətta eyni şəraitdə böyüsələr də, onu eyni şəkildə başa düşmürlər; mühit onlar üçün eyni məna kəsb etmir, bu zəmində də uşaqla «ətrafdakı mühit» arasında özünəməxsus münasibət əmələ gəlir.

Çalışma 8. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun.

Fəaliyyət şəxsiyyətin formalaşmasının ... şərtlərindən biridir. Fəaliyyətin ... növləri vardır: a) *vasitəsiz emosional ünsiyyət* körpənin anası ... özünəməxsus dialoqudur; b) *əşyavi-manipulyativ fəaliyyət* prosesində uşaq şeylərin xassələrini ...; c) *rollu oyunlar* insan ... mənimsənilməsi prosesidir; ç) *təlim fəaliyyətində* uşaqlar ... təcrübəni mənimsəyirlər; d) *intim-şəxsi ünsiyyət.* Getdikcə uşaqların həyatında yoldaşın rolu artır.

Sözlər: *dərk edir, əsas, ilə, müxtəlif, ictimai, münasibətlərinin*

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. «Bioloji varlıq» və «sosial varlıq» anlayışlarını necə başa düşürsünüz? 2. Şəxsiyyəti hansı cəhətlər xarakterizə edir? 3. Şəxsiyyətin hansı xüsusiyyətləri var? 4. Şəxsiyyətin inkişafının ilkin şərtlərinə nə aiddir? 5. «Endogen» və «ekzogen» nəzəriyyələri izah edin. 6. Uşağa mühit necə təsir edir? 7. Fəaliyyətin hansı növləri var?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

fərd, şəxsiyyət, fərdiyyət, ictimai fəallıq, motivlərin davamlı sistemi, şəxsi məna, münasibətlər, endogen, ekzogen, endopsixi, ekzopsixi, vasitəsiz emosional ünsiyyət, əşyavi-manipulyativ fəaliyyət, rollu oyunlar, təlim fəaliyyəti, intim-şəxsi ünsiyyət

§11. Tələbatlar

Hər hansı bir canlı varlıq kimi insan da yaşamaq və inkişaf etmək üçün öz ehtiyaclarını təmin etməlidir. İnsanın ehtiyacları onun üçün psixoloji məna kəsb edir və tələbatlar kimi təzahür edir. Tələbat geniş anlayışdır. **Tələbatlar** insanın ehtiyacları ilə yanaşı, həm də onun öz ehtiyaclarına münasibətini əks etdirir. Tələbatlar insanın konkret həyat şəraitindən asılılığını ifadə edir, onun bu şəraitdə aktivliyini şərtləndirir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

varlıq	1) olma, var olma; 2) var olan şeylər, təbiət, dünya; 3) bolluq; 4) vücud, bədən
inkişaf etmək	1) irəliləmək, tərəqqi etmək, artmaq, yüksəlmək, genişlənmək; 2) kamilləşmək, yetkinləşmək; 3) böyümək, yetişmək, möhkəmlənmək
ehtiyac	1) hər hansı bir şeyə olan tələbat, gərəklik; 2) yoxsulluq
təmin etmək	1) lazım olan bütün şeyləri vermək; 2) bir şeyi həyata keçirmək üçün lazımi şərait yaratmaq
kəsb etmək	1) çalışıb qazanmaq, gəlir götürmək; 2) əldə etmək, qazanmaq, öyrənmək
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
tələbat	tələb, tələb etmə, tələb olunan şeylər

münasibət	1) iki şey arasındakı uyğunluq; 2) qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
şərait	1) vəziyyət; 2) şərtlər
şərtləndirmək	1) şərt qoymaq; 2) bir şeyin əmələ gəlməsinə səbəb olmaq
ifadə olunmaq	söylənmək, deyilmək, izah olunmaq
məzmun	mətləb, mövzu, bir şeyin mənası
asılı olmaq	bir səbəblə əlaqədar olmaq
əvəz etmək	1) yerini tuta bilmək; 2) ardınca gəlmək; 3) dəyişdirmək
boğmaq	1) boğazı sıxmaqla nəfəsini kəsmək; 2) əl, ip və s. ilə sıxmaq; 3) inkişaf etməyə qoymamaq
mənbə	1) qaynaq, bulaq; 2) başlanğıcı təşkil edən şey
malik olmaq	sahib olmaq
vasitə	üsul, yol
növ	çeşid, bir şeyin variantı, tipi
mənşə	bir şeyin çıxdığı, törədiyi yer
üzvi	canlı, orqanik
cins	canlı vücudların iki kateqoriyasından biri (qadın və kişi)
hesab olunmaq	sayılmaq, bilinmək
zərər çəkmək	maddi itki vermək
dinamik	daim hərəkətdə olan
iyerarxiya	bütöv bir sistemin hissələrinin aşağıdan yuxarıya yerləşməsi

zənginləşmək	1) varlanmaq, varlı olmaq; 2) biliyi artmaq, kamilləşmək
tamaşa	1) baxıb seyr etmə; 2) teatrda və s.-də göstərilən şey
maddi	1) fiziki; 2) pula aid olan
mədəni	1) mədəniyyətin yüksək dərəcəsində olan, tərbiyəli; 2) mədəniyyətə aid olan
mənəvi	insanın daxili aləmi ilə bağlı olan
məhv olmaq	yox olmaq
istehsal	hazırlama
ibtidai	1) ilk; 2) inkişaf etməmiş; 3) başlanğıc; 4) primitiv
ali	1) ən yüksək, ən yuxarı; 2) uca, hündür; 3) ən inkişaf etmiş
təşkil etmək	yaratmaq
əsasında	bir şeyin mənbəyi olmaq
əlaqədar	əlaqəsi, münasibəti olan, bağlı, aidliyi olan
zəruri	1) ən lazımlı, ən vacib; 2) məcburi, mütləq

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

İnsa...ın tələbatl...rı müxtəlif...ir. Lakin onların aktuallaşması konkret həyat şəraitin...ən asılıdır. İnsa...ın yeyib-içmə...ə, mənzilə, geyimə və s. tələbatl...rı da konkret həyat şəraitin...ən asılı olara... müxtəlif məzmun və formal...rda ifad... olunur.

Çalışma 3. Əvəzlikləri tapın, növünü müəyyənləşdirin.

İnsan öz tələbatlarını təmin etməlidir. Əgər belə bir imkan yoxdursa, o, tələbatı başqası ilə əvəz etməli və ya onu boğmalıdır. Özünün bu xüsusiyyətlərinə görə tələbatlar konkret istiqamətə malik olur. İnsan onları təmin etmək üçün üsul və vasitələr axtarmalıdır. Şəxsiyyətin fəallığının mənbəyini tələbatlar təşkil edir.

Çalışma 4. İsmi xəbərləri tapın, necə düzəldiyini izah edin.

Tələbatların müxtəlif növləri vardır. *Mənşəyinə* görə tələbatların *təbii (üzvi)* və *mədəni* növləri məlumdur. Bütün adamlarda yeməyə, yuxuya, əks cinsə, soyuqdan və ya istidən qorunmağa və s. tələbat vardır. Bunlar təbii tələbatlardır. Mədəni tələbatların növləri genişdir. Çəngəl və bıçaqdan istifadə etmək, dişləri yumaq, evi bəzəmək, hər hansı bir əsəri əldə etmək və s. onun növləridir.

Çalışma 5. Qara hərflərlə verilmiş sözlər ismin hansı halındadır?

Tələbatlar **predmetinə** görə iki **yerə** – maddi və mənəvi **tələbatlara** bölünür. **Qidaya, geyimə, mənzilə,** məişət **şeylərinə** və s. olan tələbatlar **predmetinə** görə maddi tələbatlar hesab olunur. Mənəvi **tələbatlara** isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: əmək, ünsiyyət, qəzet və jurnal oxumaq, rəsm **əsərlərinə**, təbiət **mənzərələrinə, kinoya** və **tamaşalara** baxmaq, musiqi dinləmək və s.

Çalışma 6. Səhvləri düzəldin.

Təbiyi tələbatdara *vital* (latınca vitalis – həyati deməkdir) tələbatdar deyilir. Onnar insanın həyat fəaliyəti üçün zəruritir. Əgər təbiyi tələbatdar, xüsusilə yeməyə, yuxuya və s. tələbatdar təmin oluna bilməzsə, insan məhf olar. Mədəni və mənəvi tələbatdar təmin edilmədiydə ondaki insani cəhətdər citdi zərər çəkir.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun.

Tələbatlar … xarakter daşıyır. … fəaliyyət və ünsiyyət sahəsi genişləndikcə onlar da dəyişir. Tələbatların inkişafı istehsalın inkişafı ilə … . Məsələn, televizor və ya telefon olmadığı dövrdə … tələbat yox idi. Lakin bunların istehsalından sonra … yarandı. Bu da televizor və ya telefon istehsalını … . Deməli, tələbat olmasa, istehsal da olmaz.

Sözlər: *bağlıdır, insanın, genişləndirdi, dinamik, bunlara tələbat*

Çalışma 8. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri qoyun.

Tələbat… iyerarxiya təşkil edir. Onun aşağı səviyyələri… ibtidai, yuxarı səviyyələri… ali tələbatlar təşkil edir. Genetik baxımdan maddi (təbii) tələbatlar birinci…, mənəvi və mədəni tələbatlar on…ın əsasında formalaşır. Mənəvi və mədəni tələbatlar maddi tələbatlarla sıx əlaqədar…. Ali tələbatlar… təmin olunması şəxsiyyətin daxili aləmi… zənginləşməsinin zəruri şərti….

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Tələbat nədir? 2. Tələbatların hansı növləri var? 3. Tələbatların istehsalla əlaqəsi necədir? 4. Tələbatların təmin edilməsi nə üçün lazımdır?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

tələbat, təbii tələbat, maddi tələbat, üzvi tələbat, mədəni tələbat, mənəvi tələbat, vital tələbat, ibtidai tələbat, ali tələbat, sadə tələbat

§12. Motivlər

Motiv dedikdə (latınca movere – hərəkətə gətirmək, itələmək deməkdir) insanı fəaliyyətə təhrik edən amillər nəzərdə tutulur. Bu, tələbatların təmin olunması ilə əlaqədardır. Motivin əsas funksiyaları **təhriketmə** və **istiqamətləndirmədir**. Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir və onun fəaliyyətinin istiqamətini müəyyənləşdirir.

Motivlər çoxdur. Lakin motivlərdən biri əsas, aparıcı, digəri isə ikinci dərəcəli olur. Şəxsiyyət üçün həyatının mənasına çevrilən motivlər əsas motivlərdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

motiv	musiqi və ya başqa sənət əsəri mövzusunun əsas ünsürü
təhrik etmək	bir işi görməyə həvəsləndirmək
təmin olunmaq	lazım olan bütün şeylərin verilməsi, lazımi şəraitin yaradılması
ikinci dərəcəli	əlavə
müəyyənləşdirmək	müəyyən etmək, təyin etmək, aydınlaşdırmaq, dəqiqləşdirmək
təlim	öyrətmə, dərs vermə, oxutma
idrak	dərk etmə qabiliyyəti
fənn	elm, bilik sahəsi, tədris obyekti
tədris	dərs vermə, dərs oxuma, təhsil alma
davamlı	dözümlü, möhkəm
modallıq	nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini bildirən qrammatik kateqoriya

doymaq	lazımınca yemək
səy	çalışma, cəhd
əldə etmək	tapmaq, qazanmaq, ələ keçirmək
nəzarət etmək	nəzər yetirmək, baxmaq, üstünə göz qoymaq
təsir göstərmək	təsiri olmaq, nüfuz etmək
kəsb etmək	çalışıb qazanmaq, əldə etmək, öyrənmək, qazanmaq
əhəmiyyətli	əhəmiyyəti olan, mühüm
yönəlmək	1) istiqamət almaq, yanaşmaq, yanına getmək; 2) üzünü çevirmək, dönmək
situativ	vəziyyətlə, şəraitlə əlaqədar olan
çalar	1) rəng müxtəlifliyi; 2) azacıq fərq, incəlik
doymamaq	1) ac olmaq; 2) bezməmək
səylə	inadla, gərgin, cəhdlə
yerinə yetirmək	icra etmək, həyata keçirmək
fakt	1) olmuş hadisə, nümunə; 2) reallıq
deduktiv	deduksiyaya (xüsusi nəticəyə gəlmə) əsaslanan
ətraflı	hərtərəfli, geniş

Çalışma 2. Səhvləri düzəldin.

Təlim motivleri iki qurupa bölünür: *idrak motivleri* və *sosyal motivler*. Əyər şagirdin fəallığı ayrı-ayrı fənnərin (Azərbaycan dili, riyaziyyat, tarix, kimya və s.) tedrisi

prasesində öyrənilən abyektlərə yönəlmişdirsə, bu idrak motivleridir. Əyər təlim prasesində şagirdin fəallığı başka adamlarla münasibət sahəsinə yönəlirsə, bu, sosyal motivlerdir.

Çalışma 3. Motivlərin formalarını öyrənin.

Motivlərin formaları bunlardır: 1. *Motivlərin davamlılığı.* Motivlər davamlı və situativ ola bilər. 2. *Motivlərin emosional çalarları* və ya *modallığı.* Motivlər həmişə müsbət və mənfi xarakterli emosiyalarla müşahidə olunur. 3. *Motivlərin qüvvəsi və ifadə xüsusiyyətləri.* Motivlər güclü olduqda şagird saatlarla işləməkdən doymur, ev tapşırıqlarının hamısını səylə yerinə yetirir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri qoyun.

İdrak motivlərinin növləri bunlardır: 1) *geniş idrak motivləri* (şagird ... fənlərdə yeni faktlar, ... məsələlər, deduktiv nəticələr və s. ilə maraqlanır); 2) *tədris-idrak motivləri* (şagirddə bir və ya ... fənnə maraq əmələ gəlir, o, müvafiq fənləri daha ... öyrənməyə başlayır); 3) *özünütəhsil motivləri* (şagird maraqlandığı fənlər üzrə ... surətdə yeni biliklər əldə etməyə başlayır).

Sözlər: *nəzəri, bir neçə, müstəqil, bütün, ətraflı*

Çalışma 5. "Cisim" və "əmək" sözlərini hallandırın.

Çalışma 6. Məsdərləri tapın.

1. Motivlərin formalaşması və inkişafı prosesinə *motivasiya* deyilir. 2. *Mənaverma, mənalandırma* yalnız insana məxsus funksiyadır. 3. Şəxsi mənanın əmələ gəlməsinə nəzarət etmək və ancaq söz vasitəsilə təsir göstərmək mümkün deyildir. 4. Hər hansı bir şeyin əldə edilməsi şəxsi məna kəsb edirsə, həmin şey şəxsiyyət üçün əhəmiyyətli olur.

Çalışma 7. Fellərin qarşılığını tapın.

şadlanmaq – ...	əmələ gəlmək – ...
başa düşmək – ...	ucalmaq – ...
xoşa gəlmək – ...	bitmək – ...

Çalışma 8. Söz birləşmələri düzəldin.

fəaliyyət	xüsusiyyətlər
insan	inkişafı
sosial	prosesi
şəxsiyyətin	mövqe
fərdi	tələbatları

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Motiv nədir? 2. Motivin hansı funksiyaları var? 3. Təlim motivləri neçə qrupa bölünür? 4. Motivlərin hansı formaları var? 5. İdrak motivlərinin növlərini göstərin. 6. Motivasiya nədir?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

motivlər, tələbatlar, təhriketmə, istiqamətləndirmə, təlim motivləri, idrak motivləri, sosial motivlər, motivlərin davamlılığı, motivlərin modallığı, motivlərin qüvvəsi, geniş idrak motivləri, tədris-idrak motivləri, özünütəhsil motivləri, motivasiya, mənavermə

§13. Emosiyalar və hisslər

Hiss və emosiya insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir. Hisslər ətraf aləmdə baş verən hadisələrin insan həyatı üçün faydalı və ya təhlükəli olması barədə xəbər verir. Bu onun siqnal funksiyasıdır. Hisslər insanın hərəkət və fəaliyyətinin motivi kimi, onları müəyyən istiqamətə yönəldə bilir. Bu cəhət hisslərin **tənzimetmə funksiyası** ilə bağlıdır. Emosiya üzvi tələbatların, məsələn, yeməyə, təmiz havaya, suya və s. olan ehtiyacların ödənilməsi ilə əlaqədardır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

hiss	duyğu
emosiya	həyəcan, təəssürat
rəftar	birisinə və ya bir şeyə qarşı münasibət, davranış, hərəkət
davranış	hərəkət, rəftar
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
üzvi	1) canlı, orqanik; 2) daxili; 3) tamın hissələri
ödənilmək	1) başqasından alınan şeyi qaytarmaq, vermək; 2) təmin edilmək
stereotip	mətbəə naboru surəti
törəmə	1)nəsil; 2) bir proses nəticəsində əmələ gələn şey

şaxə	ağacdan, koldan ayrılan budaq, qol
ifadəli	yaxşı və aydın ifadə edən, olunan; daxili keyfiyyətləri əks etdirən
intonasiya	səs tonunun ucalıb-alçalması, ton, tələffüz xüsusiyyəti
tembr	səs çaları, ton
törəmək	əmələ gəlmək, baş vermək, meydana gəlmək, doğmaq
çəkindirmək	pis bir işdən saxlamaq, qaytarmaq
qütb	bir-birinə zidd olan cəhətlərdən hər biri
münasibət bəsləmək	yaxınlıq duymaq
baş verən	əmələ gələn, meydana gələn, olan
faydalı	xeyirli, yaxşı nəticə verən
təhlükəli	təhlükəsi olan, qorxulu
məhsul	1) torpaqda yetişdirilənlər, sənayedə hazırlananlar; 2) bir şeyin nəticəsi
pozulma	1) silinmə; 2) pisləşmə; 3) qarışma
tonus	1) sinir sisteminin, əzələnin fəaliyyəti; 2) fəaliyyət
formasiya	inkişaf mərhələsi
məzmun	mövzu, əsas məna
ahəng	1) uyğunluq; 2) gözəl səs, ton;

	3) nəğmə, mahnı
fasilə	1) tənəffüs, aravermə; 2) məsafə, ara
kədər	qəm, dərd
gümrahlıq	sağlamlıq, qıvraqlıq
nifrət	1) dərin narazılıq; 2) sonsuz qəzəb

Çalışma 2. Dodaq ahəngi pozulan sözləri tapın.

1. Hissin obyekti ətrafdakı cisim və hadisələr, başqa adamlar, onun subyekti şəxsiyyətin özüdür. 2. Hisslər beyinin məhsuludur. 3. Hisslərin əmələ gəlməsində dinamik stereotipin yaranması və ya pozulması halı mühüm rol oynayır. 4. İnsanın emosional tonusu törəməli şaxənin – *retikulyar formasiyanın* vəziyyətindən asılıdır.

Çalışma 3. Söz birləşmələrini seçin.

Müxtəlif hisslər baş verəndə bədəndə müəyyən üzvi dəyişikliklər əmələ gəlir. Belə dəyişikliklər *hisslərin xarici ifadəsi* adlanır. Bu ifadəyə görə insanda hansı hissin baş verdiyini təyin etmək mümkündür. Hisslər daha çox *ifadəli hərəkətlərdə* təzahür edir. İnsanın mimikasına (üzün ifadəli hərəkətlərinə), pantomimikasına (bədən üzvlərinin ifadəli hərəkətinə), səsin intonasiya və tembrinə görə onun hisslərini təyin etmək olar.

Çalışma 4. Mənsubiyyət şəkilçilərini tapın.

Hisslər insanın nitqində də ifadə olunur. Bunun üçün ifadələrin düzgün seçilməsi, sözlərin xüsusi şəkildə tələffüzü, mimikanın, pantomimikanın nitqin məzmununa, ahənginə uyğun gəlməsi də vacibdir. Buraya intonasiya,

danışıq sürəti, vurğunun yerində işlədilməsi, sözlər arasındakı fasilə və s. daxildir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

1. İnsan hissləri üçün onun ...eçmiş təcrübəsi, ictimai-siyasi h...yat tərzi, ad...t et...iyi rəftar və davranışı müh...m rol oynayır. 2. İnsan emosiyaları...da ifadə olunan münasib...t həmişə şəxsi ...arakter daşıyır. 3. İnsanda hisslər yaşın artma...ı, görüş dairəsinin genişl...nmə...i, h...yat təcrübəsinin zənginləşmə...i ilə əlaqədar dəyişilir. 4. Hisslərin mənbə...i obyekti... aləmdir.

Çalışma 6. İsmi xəbərləri göstərin, necə əmələ gəldiyini izah edin.

1. Emosiyalar daha sadə hissi haldır. 2. Emosiya heyvanlarda da vardır. 3. İnsan ictimai varlıqdır. 4. Hisslər insanın ali tələbatları, mürəkkəb ictimai münasibətləri ilə bağlı olduğu üçün yalnız insana məxsusdur. 5. Hisslər insanın fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Çalışma 7. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada işlədin.

İnsan hissləri müəyyən fəaliyyət prosesində törəyib (cərəyan etmək). Hisslər (fəaliyyət) motivi kimi insanı bu və ya digər fəaliyyətə təhrik edə, yaxud fəaliyyətdən çəkindirə bilər. Bu cəhətdən hisslər fəal – *stenik* və qeyri-fəal – *astenik* olmaqla iki (qrup) ayrılır. Stenik hisslər orqanizmin həyat (fəaliyyəti) yüksəldir, onun (qüvvəsi) artırır. Astenik hisslər orqanizmin həyat (fəaliyyəti) zəiflədir, (enerjisi) azaldır.

Çalışma 8. Əks mənalı sözləri tapın, izah edin.

İnsan bu və ya digər cismə, hadisəyə ya müsbət, ya da mənfi münasibət bəsləyə bilər. Bu cəhətdən insan hissləri həmişə bir-birinin əksi olur. Bu, *hisslərin qütblüyü* adlanır. Məsələn, gümrahlıq – yorğunluq, sevinc – kədər, məhəbbət – nifrət və s. İnsanın keçirdiyi hisslər zəif və qüvvətli ola bilər. Məsələn, həddən artıq şadlıq, kədər qüvvətli hissdir.

Çalışma 9. Bacarmaq və zəifləmək fellərini indiki zamanda şəxsə görə dəyişin.

Çalışma 10. Suallara cavab verin.

1. Hiss və emosiya necə prosesdir? 2. Hisslərin neçə funksiyası var? 3. Hisslər necə ifadə olunur? 4. Fəal və qeyri-fəal hisslər özünü necə göstərir? 5. Hisslərin qütblüyü nədir?

Çalışma 11. Terminləri öyrənin.

hiss, emosiya, siqnal funksiyası, tənzimetmə funksiyası, törəməli şaxə, retikulyar formasiya, hisslərin qütblüyü, stenik hisslər, astenik hisslər, hisslərin xarici ifadəsi, ifadəli hərəkətlər, dinamik stereotip

§14. Emosional halətlər

Hisslər qüvvə, davamlılıq və sürətə görə müxtəlif növlərə ayrılır. Bunlar insanın **emosional haləti** adlanır. İnsanda əmələ gələn, günlərlə, hətta bəzən həftələrlə davam edən emosional halətlər onun əmək məhsuldarlığına, psixi sağlamlığına təsir göstərir. Həmin halətlər bunlardır: əhval, affektlər, ehtiras, stress, frustrasiya

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

davamlılıq	dözümlülük, möhkəmlik
məhsuldarlıq	məhsul vermə qabiliyyəti
cəmləşmək	bir yerə toplanmaq, yığılmaq
iradi	iradəyə aid, iradə ilə bağlı olan
təhrik etmək	bir iş görməyə həvəsləndirmək
aradan qaldırmaq	yox etmək, ləğv etmək, ortadan qaldırmaq
cərəyan etmək	1) keçmək, axmaq, hərəkət etmək; 2) baş vermək, olmaq
qıcıqlayıcı	qıcıqlandıran
lazımi	lazım olan
təlatüm	tufan, dalğalanma
qeyz	hirs, qəzəb
öhdəsindən gəlmək	bir işi yerinə yetirməyə gücü çatmaq, bacarmaq
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
xəyali	qeyri-həqiqi, təsəvvür edilən
nahaq	haqsız, ədalətsiz, boş yerə

sarsıntı	1) bərk zərbə nəticəsində tərpənmə, titrəyiş; 2) həyəcan
nevroz	mərkəzi sinir sistemi xəstəliyi
cəhd	ciddi çalışma, səy, məqsəd
səbəb	bəhanə, əsas
kifayət qədər	lazımi qədər
həddən artıq	çox, hədsiz
kəskin	1) iti; 2) şiddətli, güclü; 3) qıcıqlandırıcı; 3) gərgin, ağır; 4) kobud
pozucu	1) qaydasızlıq edən; 2) dağıdıcı
şüurlu	1) şüuru olan, düşüncəli; 2) şüurla bağlı olan; 3) qəsdən
bayılmaq	özündən getmək
gözlənilməz	xəbərsiz, əvvəlcədən bilinməyən
inciklik	küsmə, narazılıq
maneə	çətinlik
inamsızlıq	inam, etibar yoxluğu
nəzərə çarpmaq	görünmək
ocaq	1) od yandırılan yer; 2) mərkəz, mənbə
coşqun surətdə	qızğın, güclü, həyəcanlı
törətmək	əmələ gətirmək, yaratmaq

Çalışma 2. Köçürün. Əvvəlcə birhecalı, sonra ikihecalı, daha sonra çoxhecalı sözləri seçin.

Ehtiras – qüvvətli, uzunmüddətli və dərin hissdir. Ehtiras insan şüurunun, daxili qüvvələrinin cəmləşməsində, vahid məqsədə yönəlməsində öz əksini tapır. Bu zaman hisslər iradi cəhd ilə birləşir, adamı müəyyən çətinlikləri aradan qaldırmağa təhrik edir.

Çalışma 3. Cingiltili samit ahəngi olan sözləri seçin.

Ehtiras insanı həmişə fəallaşdıra bilmir. Ehtiras ikili xarakterdə olur: insanın qüvvəsini ya zəiflədir, ya da artırır. O, çox böyük qüvvəyə malik olur. Ehtiraslar mənfi və müsbət ehtiraslara bölünür. İnsanın qumara, spirtli içkilərə, pula, varlanmağa və s. olan ehtirası mənfi ehtiraslardır. Elmə, musiqiyə, incəsənətə, zəhmətə və s. olan ehtiras müsbətdir.

Çalışma 4. Köçürün. Vurğulu hecaların altından xətt çəkin.

Əhval – çox zəif cərəyan edən emosional halətdir. Əhvallar xeyli müddət: həftələrlə, aylarla davam edə bilər. Əhvalın bəzən səbəbi tam aydın olmur. Onu çox zəif qıcıqlayıcılar belə, dəyişə bilir. Əhval insanın təsəvvür və düşüncəsinə, onların məzmun və istiqamətinə, ətraf aləmə münasibətinə təsir göstərir.

Çalışma 5. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

Əhvalı törədən səbəblər çoxdur. İnsan orqanizmində baş verən dəyişikliklər, insanın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi həyat şəraiti, lazımi iş yerinin, rahat mənzil şəraitinin, kifayət qədər nəqliyyatın, sakitliyin, təmiz havanın olub-olmaması, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibət əhvala ciddi təsir göstərir.

Çalışma 6. Mücərrəd isimləri tapın.

Affektlər – azmüddətli, lakin qüvvətli hisslərdir. Latın dilində affektus ruhi təlatüm, həyəcanlanma deməkdir. Affektlər coşqun surətdə əmələ gəlir. Qeyz, dəhşət, həddən artıq şadlıq, kədər, qəzəb və s. affektə misal ola bilər. Affekt kəskin xarici ifadəyə malik olur.

Çalışma 7. Fellərin zamanını müəyyənləşdirin.

Affekt halları bəzi adamların fəaliyyətinə pozucu təsir göstərir, onların öz hərəkətləri, danışığı üzərindəki şüurlu nəzarəti zəifləyir. Affekt anında bəzi adamlar qışqırır, kəskin hərəkətlər edir, aydın danışığını itirir, bayılır və s. Bu zaman beyində kəskin oyanma ocağı əmələ gəlir.

Çalışma 8. Stress haqqında məlumatı öyrənin.

Stress insanın gözlənilməz gərgin şəraitlə rastlaşarkən keçirdiyi emosional halətdir. Stress terminini 1936-cı ildə məşhur Kanada fizioloqu Q.Şeyel təklif etmişdir. O, əvvəlcə fizioloji termin kimi işlənilmişdir. Hal-hazırda *fizioloji* və *psixoloji stress* terminlərindən də istifadə olunur.

Çalışma 9. Felləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Psixoloji stress emosional və informasiya stresslərinə bölünür. İnformasiya yükü çox olduqca insan tapşırığın öhdəsindən gələ bilmir, onda informasiya stressi əmələ gəlir. *Emosional stress* təhlükəli, qorxulu, yaxud inciklik şəraitində təzahür edir. Bu halda psixi proseslərin, fəaliyyətin motivasiya sahəsində dəyişiklik baş verir. İnsanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü göstərir.

Çalışma 10. Düzəltmə sözləri tapın.

İnsan real və ya xəyali maneələrlə rastlaşdığı zaman *frustrasiya* vəziyyətinə düşür. Latınca frustratio – aldanma, nahaq gözləmə, əhval pozğunluğu deməkdir. Frustrasiya halətində insanda dərin psixi sarsıntılar baş verir. Bu halət bəzən insanın xarakterinə təsir edir, onda bir sıra dəyişikliklər törədir, onun davranış və rəftarında özünə inamsızlıq nəzərə çarpır. Bir sıra nevrozların baş verməsi də frustrasiya haləti ilə izah edilə bilər.

Çalışma 11. Suallara cavab verin.

1. Emosional halətlər hansılardır? 2. Ehtiras insana necə təsir edir? 3. Əhvalı hansı səbəblər törədir? 4. Affekt zamanı nə baş verir? 5. Stressin hansı növləri var? 6. Frustrasiya necə vəziyyətdir?

Çalışma 12. Terminləri öyrənin.

emosional halət, affekt, əhval, ehtiras, stress, frustrasiya, psixoloji stress, emosional stress

§15. Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər

Emosional stress təhlükənin reaksiya vasitəsilə qiymətləndirilməsi və müdafiəyə hazırlıq prosesidir. Stressi törədən amillər, səbəblər **stressorlar** adlanır. Orqanizm və həyat üçün təhlükəli olan hər bir stressor emosional stress yarada bilir. Stressor insana təsir edən əlverişsiz stimullar, hallar, hadisələrdir. **Psixosomatik proses** müxtəlif psixi hal və onların dəyişmələrinə orqanizmin fizioloji reaksiyasıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

qiymətləndirmək	qiymət vermək, fikir söyləmək, məna vermək
törətmək	əmələ gətirmək, meydana gətirmək
əlverişsiz	yararsız, uyğun olmayan
özünənəzarət	öz hərəkətinə, işinə və s. nəzarət etmə
ürəkbulanma	mədənin qarışması
dərəcə	1) kəmiyyət və keyfiyyət səviyyəsi; 2) elmi rütbə; 3) idmanda ustalıq səviyyəsi
iddia	1) tələb; 2) özü haqqında böyük fikirdə olmaq
hirs	qəzəb, acıq
hiddət	qəzəb, qeyz, sərtlik
gərginlik	ağırlıq, gərgin hal
münaqişə	ixtilaf, çəkişmə
narazılıq	bir şeyə mənfi münasibət
üzvi	1) canlı orqanik; 2) tamın hissələrindən biri
xora	irinli, xırda yaralar
işemiya	yerli qanazlığı
psixogen	psixoloji
təhlükə	qorxulu hal
hədd	sərhəd, hüdud
qeyri-adi	adi olmayan, qəribə
iştahanın küsməsi	yemək istəməmək
əzələ	bədənin yığıla bilən orqanı
həyəcanlı	həyəcan keçirən
həssas	çox tez hiss edən
hesab edilmək	sayılmaq, bilinmək
təchizat	lazım olan şeylərin məcmusu

Çalışma 2. Suallara cavab verin.

1. Emosional stress nədir? 2. Stressi törədən amillər necə adlanır? 3. Psixosomatik proses nə deməkdir?

Çalışma 3. Mürəkkəb sözləri tapın.

1. Emosional stress özünənəzarətin itirilməsi, yəni situasiyanı düzgün qiymətləndirə bilməməkdir. 2. Emosional və ya psixoloji stress fərdin normal fəaliyyət həddini keçən qeyri-adi haldır. 3. Müasir tibbi psixologiyada insanları normal, aksentuasiyalı, psixopatik xüsusiyyətli, psixopatabənzər şəxsiyyətlər və ruhi xəstələr kimi qruplara ayırırlar. 4. İmtahanqabağı ürəkbulanma, qarın ağrısı,

dizlərin və əllərin əsməsi, iştahanın küsməsi və s. emosional stressə olan somatik reaksiyadır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri yazın.

1. ... əzələ gərginliyi orqanizm üçün stressor agent rolu oynayır. 2. ... stressor insanın sağlamlıq dərəcəsindən və şəxsiyyət tipindən asılıdır. 3. Stressor ... təsir gücünə malik olur, müxtəlif dərəcəli stress yaradır. 4. Aksentuasiyalı şəxsiyyətlər daha həyəcanlı, həssas və ... iddia səviyyəsinə malik olur. 5. Psixopatik şəxsiyyətlərdə sağlam insana məxsus ... əlamətlər vardır, lakin onlar ya zəifləmiş, ya da güclənmiş şəkildə olur.

Sözlər: *müəyyən, hər hansı, bütün, istənilən, yüksək*

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır: -lı^4, -ın^4, -lar^2.

Psixosomatik reaksiya..., əsasən, emosional gərginlik (qorxu, hirs, hiddət, sevinc), affekt... zamanı formalaşır. Bəzən bu reaksiya...a *«orqan...ın nitqi»* deyilir. Psixogen faktor...ın təsiri nəticəsində somatik pozulma... formalaşır və bu...a *psixosomatik xəstəlik...* deyilir. Psixosomatik xəstəlik belə əmələ gəlir: stress faktoru affektiv gərginlik əmələ gətirir. Affekt psixi və somatik sahə... arasında körpü hesab edilir.

Çalışma 6. Söz birləşmələrini tapın.

Son illərin stressorları bunlardır: 1) iş, onun təşkili və iqtisadi çətinliklər; 2) geniş tələbat malları ilə təchizat; 3) işləyən qadınlarda psixi gərginlik; 4) həll olunmamış ev problemi; 5) ailə münaqişələri, işdə və digər yerlərdə olan

narazılıqlar; 6) gərginliyi aradan götürmək məqsədilə toksik maddələrdən istifadə (alkoqol, nikotin, narkotik maddələr və s.).

Çalışma 7. Mətndə hansı sahə haqqında danışılır?

Psixogen komponentin təsiri nəticəsində üzvi somatik xəstəliklər baş verir. Əsasən, hipertoniya, mədə və onikibarmaq bağırsaq xorası, infarkt miokard, işemiya xəstəliyi, miqren (kəskin xroniki baş ağrıları), bronxial astma, revmatik artrit, kolit, neyrodermatit. Psixogen təsir nəticəsində psixogen ölüm halları da baş verə bilir.

Çalışma 8. "Müşahidə" və "fərd" sözlərini hallandırın.

Çalışma 9. Aşağıdakı sözlərə sual verin.

emosional, psixi, gərginlik, stimul, baş vermək, reaksiya, psixogen, təhlükəli

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

stress, emosional stress, emosional halət, əhval, affekt, ehtiras, frustrasiya, fizioloji stress, psixoloji stress, stressor, aksentuasiyalı şəxsiyyət, psixopatik şəxsiyyət, psixosomatik reaksiya, orqanların nitqi, psixosomatik xəstəlik

§16. Ali hisslər

Ali hisslər insanın yüksək dərəcədə inkişafının məhsuludur, məzmunca ən zəngin hisslərdir. Buraya əxlaqi, zehni və estetik hisslər daxildir. Həmin hisslər əsasında insanın ictimai həyata, əxlaq normalarına olan münasibətini təyin etmək mümkündür.

Əxlaqi hisslər müəyyən cəmiyyət miqyasında mövcud olan əxlaq normalarına subyektiv münasibətdir.

Estetik hisslər təbiətin, incəsənət əsərlərinin gözəlliyini qavramaq, dərk etməklə əlaqədardır.

Zehni hisslər insanın idrak fəaliyyəti ilə əlaqədar olan, onu ətraf aləmi daha dərindən və ətraflı dərk etməyə yönəldən mürəkkəb hisslərdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

miqyas	ölçü, dərəcə, dairə
qavramaq	anlamaq, başa düşmək, dərk etmək
idrak	bilmə, dərk etmə qabiliyyəti, şüur
ətraflı	hərtərəfli, geniş
yönəltmək	istiqamət vermək, istiqamət göstərmək
rəngarəng	1) müxtəlif rəngli, əlvan; 2) cür-bəcür, müxtəlif
gümrahlıq	cismən və ruhən sağlamlıq
etinasızlıq	diqqətsizlik, əhəmiyyət verməmə
qüssə	qəm, kədər, sıxıntı, dərd
utancaqlıq	utanma xasiyyəti

münasibət bəsləmək	duymaq, hiss etmək, ürəyində saxlamaq, yaxınlıq duymaq
rəftar	münasibət, davranış
füsunkar	gözəl, cəlbedici
yamac	dağın ən yüksək nöqtəsindən aşağıya maili səthi
əhvali-ruhiyyə	ovqat, hal, vəziyyət, kef
hiss doğurmaq	hiss yaratmaq
fəhm	anlama, dərrakə
həll etmək	həyata keçirmək, yerinə yetirmək
dünyagörüşü	həyat, təbiət və cəmiyyət haqqında görüşlər sistemi
meyar	bir şeyi qiymətləndirmək, əsas əlamət
əxlaqi	əxlaqa, etik normalara aid olan
estetik	estetikaya aid olan
zehni	beyinlə əlaqədar olan
intizar	həsrətlə gözləmə
şübhə	tərəddüd, güman
təəccüb	heyrət
iftixar	fəxr etmə
qısqanclıq	1) şübhə hissə; 2) paxıllıq; 3) xəsislik
mənbə	1) qaynaq, bulaq; 2) bir şeyin başlandığı yer
axtarış	axtarma, yoxlama
heyrət	çaşqınlıq, təəccüb

Çalışma 2. Mücərrəd isimləri göstərin.

İnsanın hissləri çox və rəngarəngdir. Şadlıq, gümrahlıq, yorğunluq, zəiflik, etinasızlıq, darıxma, qüssə, kədər, təəssüf, qorxu, qəzəb, dəhşət, intizar, şübhə, təəccüb, gözəllik, sevgi, nifrət, qısqanclıq, utancaqlıq, iftixar və s. kimi müxtəlif hisslər vardır. İnsan hisslərinin rəngarəngliyi onun ətraf mühitə müxtəlif münasibətindən asılıdır.

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

İnsan təbiətə, cəmiyyətə, insanlara, ictimai müəssisələrə, əmək fəaliyyətinə, müəyyən əxlaq normalarına, ailə münasibətlərinə hər hansı bir münasibət bəsləyir. Buna görə də hissləri iki əsas cəhətə görə növlərə bölmək olar: 1) hisslərin yönəldiyi obyektlərə; 2) hisslərin məzmununa görə.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini qoyun.

Əxlaqi hiss...in obyekti ayrı-ayrı adam..., insan qrup...ı, insan... arasındakı münasibət..., ictimai həyat hadisə...i və qanun...ı, adamın öz hərəkət və rəftarı ola bilər. Əgər həmin hadisə...ə münasibət cəmiyyətin birgə yaşayış qayda...ına, davranış norma...ına uyğundursa, o zaman insanda müsbət əxlaqi hiss... yaranır.

Çalışma 5. Mətndə nədən söhbət gedir?

Füsunkar ... mənzərələri, yaşıl çəmənliklər, güllü, çiçəkli yamaclar, aylı gecələr, quşların nəğməsi və s. insanda estetik hisslər yaradır. ... gözəllikləri bizdə müxtəlif əhvali-ruhiyyə əmələ gətirir. İnsanın estetik hisslərinin ilk mənbəyi ... gözəlliyidir. Bədii ədəbiyyat, incəsənət əsərləri, musiqi, insanın hərəkət və rəftarı da estetik hisslər yarada bilər.

Çalışma 6. Mötərizədəki felləri indiki zamanda işlədin.

Zehni hisslər təlim prosesində, elmi axtarışlar, yaradıcı fəaliyyət zamanı (meydana çıxmaq). Zehni hisslər insanın zehni, idrak fəaliyyəti prosesində (yaranmaq) və onun vasitəsilə (törətmək). İnsanın bilik qazanma meyli müxtəlif hisslər (doğurmaq). Şübhə, təəccüb, inam, fəhm, yenilik, heyrət hissləri zehni hisslər (hesab olunmaq).

Çalışma 7. "Təəccüb", "şübhə", "inam" sözlərini nöqtələrin yerinə elə qoyun ki, məna pozulmasın.

Bir məsələni həll etmək üçün insan düşünür, onda bir sıra zehni hisslər əmələ gəlir. Əgər məsələ mürəkkəbdirsə, o zaman ... hissi özünü göstərir. Məsələ həll edildikdən sonra insan alınmış cavabın doğru olub-olmamasını fikirləşir, bu zaman insanda ... hissi əmələ gəlir. Buna görə də insan öz nəticələrini yenidən yoxlayır. Əgər məsələnin düzgün həll edilməsinə inanırsa, bu zaman ... hissi yaranır.

Çalışma 8. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə sual verin.

1. Əxlaqi hisslər **cəmiyyətin** əxlaq normalarına insanın **mənfi** və ya müsbət münasibətidir. 2. Estetik hisslər **maddi** tələbatın ödənilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olmur. 3. **Bəzən** insanın estetik hissləri əxlaqi hisslərlə **birləşir**. 4. İnsanın estetik **hisslərinə** onun dünyagörüşü,

yaşadığı ictimai şərait təsir edir. 5. Hər insanın gözəllik meyarı müxtəlif olur.

Çalışma 9. "Darıxmaq" və "itirmək" fellərini mənsubiyyətə görə dəyişdirin.

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

əxlaqi hisslər, estetik hisslər, zehni hisslər, idrak, idrak fəaliyyəti

§17. Sosial mövqe, gözləmələr və nəzarət

Şəxsiyyətin sosial qrupda yerini təhlil etmək üçün psixologiyada **mövqe** və ya **status** (latınca status – vəziyyət deməkdir) anlayışından istifadə olunur. Sosial qrupda üzvlərin mövqeyi eyni olmur. Bu mövqeyi səciyyələndirmək üçün iki şkaladan – maaş cədvəli və hörmət şkalasından istifadə etmək olar. Hörmət və nüfuz insanın şəxsi qarşılıqlı münasibətlər sistemindəki vəziyyətini əks etdirir.

Birgə fəaliyyət və ünsiyyət prosesində insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə və rabitələri **sosial normalar** vasitəsilə tənzim olunur. İnsanlar sosial qrupdakı mövqelərindən asılı olmayaraq sosial normalara əməl edirlər.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

mövqe	yer, rol, vəziyyət, vəzifə
şkala	kəmiyyəti müəyyənləşdirən rəqəmlər sistemi
rabitə	bağlılıq, münasibət
tənzim olunmaq	qaydaya salınmaq, nizama salınmaq
əməl etmək	yerinə yetirmək
əmək haqqı	maaş
zahiri	xarici
bilavasitə	vasitəsiz olaraq, birbaşa
xidmət	bir idarədə maaşla qulluq etmə, rəsmi vəzifə yerinə yetirmə

hörmət	böyüklərə, yaşlılara və ya xidmətinə görə birinə göstərilən ehtiram
nüfuz	hörmət, etibar
töhfə	hədiyyə, bəxşiş, pay
şəxsi keyfiyyət	şəxsi fərqləndirən xüsusiyyət
nəzarət	yoxlama məqsədilə baxma
həmkarlar təşkilatı	işçilərin mənafeyini qoruyan təşkilat
müvafiq	uyğun, münasib, əlverişli
nəzərə almaq	fikrində tutmaq, haqqında düşünmək
gözləmə	ümid, istək, arzu
müdiriyyət	rəhbərlik edən orqan
aydınlaşdırılma	izah edilmə, müəyyən edilmə
təsdiq olunma	qəbul edilmə, rəsmiləşdirilmə
bəyənilmə	xoşa gəlmə, seçilmə
vəzifə tutmaq	hər hansı vəzifədə işləmək
ixtisas	1) elmin, texnikanın sahəsi; 2) qazanılmış bilik, peşə
peşə	sənət, iş
tarixən	tarixə görə
mövcud olan	var olan
vasitəsilə	köməyi ilə, hər hansı üsul ilə
həyata keçirilmək	yerinə yetirilmək, tətbiq edilmək
adətən	həmişə olduğu kimi, daim, həmişə
hərəkət etmək	davranmaq

Çalışma 2. Qoşasamitli sözləri tapın və tələffüzünə diqqət edin.

Əmək haqqı insanın sosial mövqeyini səciyyələndirən ən ümumi zahiri əlamətdir. Onun özünəməxsus sosial-psixoloji əhəmiyyəti vardır. Əmək haqqı insanın peşə-ixtisas (təhsil) səviyyəsi ilə müəyyən olunur və tutduğu vəzifə ilə bilavasitə bağlıdır.

Çalışma 3. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

Hörmət və nüfuz psixoloji cəhətdən şəxsiyyətin xidmətlərinin ətrafdakı adamlar tərəfindən təsdiq olunması, bəyənilməsi və qəbul edilməsi deməkdir. Şəxsiyyətin hörmət və nüfuzu onun əmək töhfələri ilə yanaşı, həm də şəxsi keyfiyyətləri, qrup üzvləri ilə münasibətlərinin xarakteri və s. ilə müəyyən olunur. Hörmət və nüfuzun formalaşmasında cins-yaş amilləri (qoca, qadın və s.) də müəyyən rol oynayır.

Çalışma 4. Sosial normaların izahını öyrənin.

Sosial normalar dedikdə, tarixən əmələ gəlmiş və müəyyən olunmuş davranış və fəaliyyət qaydaları nəzərdə tutulur. *Norma* latın sözü olub *qayda, nümunə* deməkdir. Siyasi, əmək, hüquq, mədəni, etik (əxlaq) və s. normalar buna misal ola bilər. Hər bir qrupda mövcud olan normalar da sosial normalardır.

Çalışma 5. Mötərizədəki felləri lazım olan zaman şəkilçisi ilə işlədin.

Sosial normalar insanların münasibətini (tənzim etmək). Hər bir qrupda böyüklə kiçik, qadınla kişi, müəllimlə şagird və başqaları arasındakı münasibətlər sosial

normalar vasitəsilə (tənzim olunmaq). Bu, sosial normaların *tənzimetmə funksiyasıdır*. Digəri *qiymətləndirmə funksiyasıdır*, yəni insanlar sosial normalar vasitəsilə həm başqa adamların, həm də özlərinin davranış və rəftarını (qiymətləndirmək), müxtəlif yollarla öz münasibətlərini (tənzim etmək). Bu yollara *sosial nəzarət sistemi* (deyilmək).

Çalışma 6. I növ ismi birləşmələri seçin və necə əmələ gəldiyini izah edin.

Sosial nəzarət sistemi iki səviyyədə – rəsmi (formal) və qeyri-rəsmi (qeyri-formal) vasitələrlə həyata keçirilir. Müəssisənin müdiriyyəti, həmkarlar təşkilatları, nəzarət qrupları və s.-nin mühüm funksiyalarından biri sosial nəzarətdən ibarətdir. Sosial nəzarət rəsmi qaydalara müvafiq olaraq həyata keçirilir. O, hər bir işçinin fəaliyyətinin ictimai mənasının aydınlaşdırılmasından başlayır və müxtəlif formalarda tətbiq olunur.

Çalışma 7. Aşağıdakı sözləri izah edin.

reaksiya, metod, eksperiment, qanunauyğunluq, motiv

Çalışma 8. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

Hər bir adam, adətən, başqa adamların ondan nə gözlədiyini bilir, bu cəhəti öz davranış və rəftarında nəzərə alır. Psixologiyada buna *sosial gözləmələr* deyilir. Hər hansı bir adamın hansı rol ifa etməsini nəzərə almaq və onun müvafiq sosial situasiyada rolun tələblərinə uyğun hərəkət edəcəyini gözləmək lazımdır. Bu o deməkdir ki, insanların qarşılıqlı təsiri prosesində sosial gözləmələr rol gözləmələri kimi özünü göstərir.

Çalışma 9. 8-ci tapşırıqda əvəzlikləri tapın, növünü müəyyənləşdirin.

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

mövqe, status, sosial qrup, hörmət, nüfuz, sosial normalar, tənzimetmə funksiyası, sosial nəzarət sistemi, sosial gözləmələr

§18. Sosial mövqe, gözləmələr və nəzarət (davamı)

Çalışma 1. Tək və toplu isimləri tapın.

Rol şəxsiyyətin hüquq və vəzifələrini əks etdirir. Bu hüquq və vəzifələr cəmiyyət, ictimai təşkilat və ya konkret qrup tərəfindən müəyyən olunur. Rolun hüquq və vəzifələri psixoloji baxımdan onun başlıca cəhətini təşkil edir. İnsanın öz roluna, başqa adamların onun roluna münasibəti bununla bağlıdır.

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı hala aiddir?

C.Mid rollar nəzəriyyəsinin banisidir. Onun firkincə, insanların qarşılıqlı təsirinin təşkili ağıldan asılıdır. Əgər ağıl rolları qəbul etmək qabiliyyətinə malik olmasaydı, fərdlər öz fəaliyyətini uzlaşdıra bilməzdilər. İnsanların qarşılıqlı münasibətində əsas cəhət ictimai-iqtisadi münasibətlərdir. İnsanlar arasında bütün digər münasibətlər onların əsasında formalaşır.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Rol davranışı...da aşağıdak...ları göstərmə... olar: a) rol gözləmələri; b) rol konsepsiyası (mövqeyi). Rol gözləmələri sosial gözləmələrin x...susi halı...ır. Rol gözləmələri konkret ...arakter daşıyır və müəy...ən bir rol davranışı...ın normalarını ifad... edir. Rol gözləmələri

sosial qru...da qarşılı...lı təsir və münasibətlər sist...mini tənzim edir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn əvəzlikləri yazın.

Rol gözləmələri ikitərəfli prosesdir: ... adam, bir tərəfdən, başqa adamlardan ... ... rollarına uyğun davranış tərzi gözləyir. Əgər ... adam ... ətrafdakı adamların gözlədiyi kimi aparmırsa, ... arasında müxtəlif formalarda konfliktlər yaranır. ... konfliktlərə *rollararası konfliktlər* deyilir. Digər tərəfdən, ... adam başqa adamların ... ... gözlədiyini bilir və ... müvafiq rol gözləmələrinə uyğun olaraq aparır.

Əvəzliklər: *öz, belə, hər, nə, onların, həmin, ondan, özünü*

Çalışma 5. Sözləri hecaların sayına görə qruplaşdırın.

Rol konsepsiyası rol gözləmələri ilə əlaqədardır. Rol konsepsiyası rol gözləmələrinin mənimsənilməsi əsasında əmələ gəlir. Lakin rol konsepsiyası anlayışı daha genişdir. Rol konsepsiyası şəxsiyyətin öz roluna və özünün sosial qrupdakı münasibətini ifadə edir. Bu cəhət rolun ifasında öz əksini tapır.

Çalışma 6. Qara hərflərlə verilmiş sözləri yaxın mənalı sözlərlə əvəz edin.

Rol nəzəriyyəsinin əsas nümayəndələrindən biri C.Morenodur. Onun fikrincə, sosial **təşkilat** insanların **davranışını məhdudlaşdıran** və ona istiqamət verən rollar şəbəkəsindən ibarətdir. Moreno «cəmiyyət» termini

əvəzinə «sosial təşkilat» terminindən **istifadə edir**. Sosioloqlar **çox vaxt** bu məqsədlə «sosial institut» terminini işlədirlər. Rol nəzəriyyəsinə görə: a) sosial təşkilat rollar şəbəkəsindən ibarətdir; b) insanların davranışı **müvafiq** rollarla müəyyən olunur. Rollar insanların davranışını həm məhdudlaşdırır, həm də ona istiqamət verir.

Çalışma 7. Söz birləşmələrini göstərin.

Rolun ifası müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlər tələb edir. İnsanın intellektual səviyyəsindən, emosional mədəniyyətindən, iradi keyfiyyətlərindən, anatomik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hər bir rolun ifasında fərdi çalarlar əmələ gəlir. Rol davranışı insanın öz rolunu necə başa düşməsi, öz roluna və sosial qrupdakı yerinə münasibəti ilə bağlıdır.

Çalışma 8. Sözlərin mənasını öyrənin.

bani	bir şeyin əsasını qoyan, tikən, quran, səbəbkar
uzlaşdırmaq	uyğunlaşdırmaq
mənimsənilmək	öyrənilmək, başa düşülmək
ifa	bir işi icra etmə, yerinə yetirmə
əksini tapmaq	əyani surətdə göstərilmək, ifadə edilmək
məhdudlaşdırmaq	müəyyən bir çərçivədə saxlamaq
şəbəkə	tor, hörgü, ornament
vərdiş	təcrübə, adət edilmiş şey
iradi	iradədən asılı olan; ixtiyari
çalar	1) rəng müxtəlifliyi; 2) bir şeydəki fərq, incəlik

konflikt	münaqişə, ziddiyyət
özünü aparmaq	özünü idarə etmək
nümayəndə	nəyisə, kimisə təmsil edən şəxs
təşkil	düzəldilmə, düzəltmə, əsası qoyulma
təşkilat	ictimai birləşmə və ya dövlət idarəsi

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Rollar nəzəriyyəsinin mahiyyəti nədir? 2. Rol gözləmələri necə prosesdir? 3. Rollararası konfliktlər nədir? 4. Rol konsepsiyası necə əmələ gəlir? 5. C.Morenonun fikirlərini izah edin.

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

rollar nəzəriyyəsi, rol davranışı, rol gözləmələri, rol konsepsiyası, rollararası konflikt, sosial təşkilat, sosial institut

§19. Sosial yönümlər

Yönəlişlik müasir psixologiyada geniş istifadə olunan əsas anlayışlardan biridir. İnsanda öz həyat təcrübəsi prosesində cisim və hadisələrə yanaşma tərzi və ya meyli əmələ gəlir. O, həmin cisim və hadisələri bu baxımda qavramağa başlayır.

Elmdə yönəlişlik anlayışı ilk dəfə 1862-ci ildə **Herbert Spenser** tərəfindən işlənilmişdir. XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində psixi prosesləri və s. təsvir etmək üçün müxtəlif psixoloqlar (L.Lanke, Q,Müller, T.Şuman, N.Ax, Y.Tomas, F.Znanetsi və b.) həmin anlayışdan ayrı-ayrı mənalarda istifadə etmişlər. Yönəlişlik haqqında ümumi nəzəriyyəni XX əsrdə 20-ci illərin sonu 30-cu illərin əvvəllərində gürcü psixoloqu **D.N.Uznadze** yaratmışdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

yön	istiqamət, səmt, tərəf
yönüm	istiqamət, meyil
yanaşma	1) yaxınlaşma; 2) bir məsələyə münasibət göstərmə
təsvir etmək	bir şeyi gözəl surətdə tərif etmək
metodoloji	metodologiyaya aid olan
irəli sürmək	müzakirə, məlumat və s. üçün təklif etmək
fenomen	qeyri-adi şəxsiyyət, hadisə
amil	səbəb, vasitə
illüziya	olmayan bir şeyi həqiqi bir şey kimi qəbul etmə; yanlış təsəvvür, xəyal
məqsədyönlü	müəyyən məqsədə yönəldilmiş; faydalılıq
şərtlənmək	bir şeyin əmələ gəlməsinə səbəb olmaq; bir şərtlə bağlanmaq
vasitəsizlik	vasitənin olmaması
müddəa	fikir, iddia
situasiya	vəziyyət, şərait, hadisələrin gedişi
təsir etmək	müəyyən bir şeyin özünü göstərməsi
ifa etmək	1) yerinə yetirmək; 2) çalmaq, oxumaq, göstərmək
qadağan	qanunla icazə verilməyən, yasaq edilən şey
hökm	əmr, sərəncam
mülahizə	yaxşı düşünülmüş fikir, rəy
uyuşmaq	1) uyğunlaşmaq; 2) duyma qabiliyyətini itirmək
şər	1) pislik, yamanlıq, fənalıq; 2) böhtan, iftira, fitnə

Çalışma 2. Mətndə sifətləri tapın.

D.N.Uznadze özünün ilk nəzəri-metodoloji əsərlərində (1923-1925) yeni konkret psixologiya yaratmaq vəzifəsini irəli sürürdü. Bunun üçün başlıca şəxsiyyət amilini tapmaq zəruri idi. D.N.Uznadze 20-ci illərin sonunda bu məqsədlə *yönəlişlik* anlayışından istifadə etməyə başladı. Həmin fenomeni öyrənmək üçün xüsusi üsul kəşf etdi. O, əvvəlcə psixologiyada *«Şerpante illüziyası»* adı ilə məlum olan illüziyadan istifadə etdi. İllüziyanın mahiyyəti

budur: müxtəlif eyni çəkili, lakin müxtəlif formalı iki cisimdən kiçik olanı ağır görünür.

Çalışma 3. Təsirli və təsirsiz felləri tapın.

D.N.Uznadze yönəlişlik haqqında orijinal ümumpsixoloji nəzəriyyə yaratdı. Bu nəzəriyyəyə görə, şüurun məzmunu və ya hər hansı bir davranış aktı yönəlişliklə şərtlənir. Yönəlişlik, fəallığı məqsədyönlü surətdə həyata keçirmək üçün zəruri olan daxili və xarici şərtləri özündə birləşdirir. O, insanın mental (idrak) və hərəki fəallığının ümumi istiqamətini müəyyən edir.

Çalışma 4. İsimləri göstərin, mənaca növünü müəyyən edin.

1. Qərb psixoloqları psixi hadisələri *«vasitəsizlik postulatına»* əsasən izah edirdi. 2. *Postulatum* latın sözü olub, *sübutsuz qəbul edilən müddəa* deməkdir. 3. D.N.Uznadze üç tərkibli davranış modelini irəli sürdü: stimul – yönəlişlik (fərd) – reaksiya. 4. Fərdin reaksiyası ona təsir göstərən stimulla, yönəlişlik halı ilə şərtlənir.

Çalışma 5. Aşağıdakı sxemi izah edin.

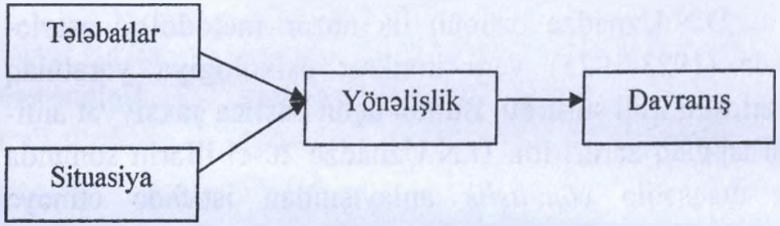

Çalışma 6. Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Yönəlişliyin müxtəlif növləri vardır. **Onlardan** biri *sosial yönəlişlik* adlanır. Bu, yönəlişlik insanlarda sosial **gerçəklik** hadisələrinə münasibətlə bağlıdır. İnsan şəxsiyyət kimi müxtəlif sosial **münasibətlərə** daxil olur: o, ailənin, dostlar qrupunun, müəyyən bir ölkənin və digər təşkilatların **üzvüdür**. Bu prosesdə insanda müxtəlif sosial yönəlişlər əmələ gəlir.

Çalışma 7. Səhvləri düzəldin.

Yönəlişlik halında situasiya (gerçəkliy) fərdin tələbatdarı baxımınnan əkis olunur. Yönəlişlik fərdin fəallığının əsasını təşgil edir. Buna görədə müvafik şərayitdə fərdin davranışı məksətyönnü xarakter daşıyır.

Çalışma 8. İnkar şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

Əgər situasiya və tələbatlar insana birlikdə təsir etmirsə, yönəlişlik əmələ gəlmir və gələ də bilməz. Sosial situasiyanı təkcə iki və ya daha çox adamın qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşmək olmaz. Adamların ifa etdikləri rollardan, onların münasibətlərindən, sosial normalar, gözləmələr və qadağanlardan asılı olaraq sosial situasiya yeni xüsusiyyətlər kəsb edir.

Çalışma 9. İsmi xəbərləri tapın.

Sosial yönəlişlik (attitude) üç tərkibli quruluşa malikdir: koqnitiv → affektiv (emosional) → davranış (konativ). *Koqnitiv cəhət* obyekt haqqında biliklərdən, qiymətverici hökm və mülahizələrdən ibarətdir. *Affektiv cəhət* insanın müvafiq obyekt və ya hadisə ilə bağlı hisslər

sistemidir. Sosial yönəlişliyin *davranış* tərəfi insanın obyektlə real əməlləridir.

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

yönüm, yönəlişlik, mental fəallıq, vasitəsizlik postulatı, stimul, reaksiya, situasiya, tələbat, sosial yönəlişlik

§20. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri onların bir-birini qavraması və anlaması prosesində formalaşıb inkişaf edir. Ünsiyyət insanların bir-birini qavramasından başlayır. Qavrayışın bu növü psixologiyada **sosial persepsiya** (latınca sosialis – ictimai, perseptio – qavrayış deməkdir) adlanır. Sosial persepsiya termini psixologiyada XX əsrin 40-cı illərinin ortalarından işlənilməyə başlanılmışdır. Psixologiyada appersepsiya termini də vardır. **Appersepsiya** (latınca ap<ad + perseptio – qavrayış deməkdir) – qavrayışın insanın keçmiş təcrübəsindən, psixi fəaliyyətinin ümumi məzmunundan və fərdi xüsusiyyətlərindən asılı olmasıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ünsiyyət	qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq
qavrayış	qavramaq, anlamaq qabiliyyəti
şəxsiyyətlərarası	şəxsiyyətlər arasında olan, bir neçə şəxsə aid olan
birgə	bir yerdə, birlikdə, bərabər
ifadəli	yaxşı və aydın ifadə edən
ekspressiv	mənalı, təsirli, ifadəli
təəssürat	xarici aləmdəki əşya və hadisələrin insan şüurunda izi
bəxş etmək	bağışlamaq, vermək
statik	sabit, hərəkətsiz

rəy	bir şey haqqında fikir, mülahizə
tamahkar	hər şeydə gözü olan, acgöz
rüşvətxor	rüşvət alan
müftəxor	başqalarının hesabına yaşayan
böhtançı	böhtan söyləyən, iftiraçı
məharətlə	ustalıqla, bacarıqla
saxta	1) uydurma, yalan; 2) süni, yapma, qeyri-səmimi
çalar	rəng müxtəlifliyi, azacıq fərq
təsəvvür	1) xəyala gətirmə, xəyal, fikir; 2) bir şeyi, adamı fikrində canlandırma; 3) bir şey, adam haqqında bilik
stereotip	dəyişmədən təkrarlanan, şablon
sxematik	1) sxem şəklində, sxem halında; 2) ümumi şəkildə, yığcam
təhrif olunmuş	yanlış şəklə salınmış, pozulmuş
əksini tapmaq	əyani surətdə göstərilmək, ifadə edilmək
əhvalat	hadisə

Çalışma 2. Fellər hansı növdə işlənib?

Hazırda sosial persepsiya termini ilə 3 prosesi – şəxsiyyətlərarası qavrayış, insanın özünü qavraması və qruplararası qavrayış nəzərdə tutulur. Psixologiyada sosial persepsiya proseslərinin xüsusiyyətləri müxtəlif səviyyəli qruplarda birgə fəaliyyət şəraitində öyrənilir, onlar fəaliyyət prinsipi əsasında təhlil edilir. Sosial persepsiyanın əsas məsələsi insanın insan tərəfindən qavranılması və anlaşılmasıdır.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn zaman şəkilçisini yazın.

İnsanların bir-birini qavramasında sifət mühüm yer tut... . İnsan sifəti affektiv əhəmiyyətə malikdir. Sifətin ən ifadəli əlamətləri ağızla göz sahəsində yerləş... . Bu sahəyə *mimika zonası* deyil... . İnsanın insan tərəfindən qavranılmasında ekspressiv yükü bu zonalar daşı... .

Çalışma 4. Mətndəki fellər quruluşca necədir?

Təbii imkanların, məsələn, zahiri görkəmin köməyi ilə yaradılan maska *fizioqnomik maska* adlanır. Yunanca phusis – təbiət, gromon – bilən deməkdir. *Fizioqnomik maska* başqa adam üçün yaradılır və ünsiyyət zamanı qarşılıqlı təsir vasitələrindən biri olur. İnsan başqa adamlarda özü haqqında yaxşı təəssürat yaratmağa çalışır. Bu zaman öz fizioqnomik imkanlarından istifadə edir. O, adətən, yaş, cins və peşə xüsusiyyətlərini nəzərə alır.

Çalışma 5. Təyini söz birləşmələrini tapın.

Fizioqnomik maska statik xarakter daşıyır. Ünsiyyətin dinamik cəhəti mimikada, jestlərdə və s. təzahür edir. İnsanlar onların vasitəsilə psixoloji maska yaradırlar. *Psixoloji maska* hisslərin, fikrin, rəyin gizlədilməsini nəzərdə tutur. Tamahkar, rüşvətxor, müftəxor, böhtançı adamlar psixoloji maskadan məharətlə istifadə edirlər. Belə adamların başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri saxta xarakter daşıyır.

Çalışma 6. Qara hərflərlə verilmiş sözlər necə sözlərdir?

İnsanlar **ünsiyyət** prosesində sanki bir-birinin davranışının psixoloji çalarlarını «oxuyurlar». Onlar qavradıqları adamların zahiri görkəminin, **ekspressiv** davranışının və geyim **xüsusiyyətlərinin** mənasını özləri üçün aydınlaşdırır, şəxsi **keyfiyyətlərini** təhlil edirlər. İnsan **cəmiyyətdə müəyyən** yer tutan, cəmiyyətin həyatında rol oynayan **şəxsiyyət** kimi qavranılır və dərk olunur.

Çalışma 7. Etalon haqqında məlumatı öyrənin.

İnsanlar qavrayış prosesində bir-birini müxtəlif sosial etalon və stereotiplər baxımından qiymətləndirirlər. *Etalon* fransız sözü olub, ölçü nümunəsi deməkdir (məsələn, metr – uzunluq ölçüsü etalonudur). İnsanlar sosial obyektləri də qiymətləndirərkən müəyyən etalonlardan istifadə edirlər. Sosial etalonlar müxtəlifdir. Kişilik və qadınlıq etalonlarını buna misal göstərmək olar.

Çalışma 8. Cəm və toplu isimləri göstərin.

İnsanların bir-birini qavraması prosesində *sosial stereotiplərin* də öz rolu vardır. Yunanca stereos – möhkəm, tuqos – ad deməkdir. Stereotiplər müəyyən bir irqə, millətə, peşəyə, etnik qrupa və s. mənsub olan adamlar, qruplar haqqında təsəvvürlərdir. Bu təsəvvürlər sadə, sxematik, bəzən təhrif olunmuş xarakter daşıyır.

Çalışma 9. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Stereotiplərdə sosial obyektlər haqqında müəyyən biliklər öz əksini tapır. Stereotiplər sosial obyektlərə müəyyən münasibət yaradır. Onlar insanların şəxsi təcrübə...nin ümumiləşdirilmə... əsasında formalaşır. Kitablardan, kinofilmlərdən alınmış məlumatlar, tanış adamların danışdıqları əhvalatlar və s. bu stereotiplərin möhkəmlənmə... üçün şərait yaradır. Onlar çox vaxt adamların bir-birini düzgün dərk etmə...nə mane olur.

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

sosial persepsiya, şəxsiyyətlərarası qavrayış, qruplararası qavrayış, mimika zonası, fizioqnomik maska, psixoloji maska, sosial etalon, stereotip, appersepsiya

§21. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması (davamı)

Çalışma 1. İsimləşən felləri tapın.

Refleksiya dedikdə, insanın özünü, öz daxili aləmini dərk etməsi, özünün fikir və hisslərini təhlil etməsi, özünü, öz əməllərini, adamlarla münasibətlərini görmək bacarığını, özü haqqında mühakimələrini nəzərdə tuturlar. Refleksiya – başqa adamların sənə necə münasibət bəslədiyini, necə yanaşdığını, onların səni necə başa düşdüklərini görmək və dərk etmək deməkdir.

Çalışma 2. Əvəzlikləri tapın, necə işləndiyini izah edin.

Bəzən biz özümüzü başqa adamın yerinə qoyuruq, özümüzü onunla eyniləşdiririk. Psixologiyada buna *identifikasiya* deyilir. Latınca identificare – eyniləşdirmək deməkdir. Bu prosesin ikinci tərəfi də vardır: biz başqa adamı qavrayırıq, o da bizi qavrayır. Sosial persepsiya qarşılıqlı prosesdir. Ünsiyyət prosesində identifikasiya və refleksiya vəhdətdə meydana çıxır.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə yaxın mənalı sözlər tapın.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması **müxtəlif** amillərlə şərtlənir. **Fərdi** həyat təcrübəsi, yaş, cins, **peşə**, təhsil, milliyyət, etnik **mənsubiyyət** və s. sosial persepsiyaya **mühüm** təsir göstərir. Sosial obyektlərin qavranılması emosional çalarlarla **zəngindir**. Başqa adamı başa

düşmək həm də onun sənə münasibətini dərk etmək deməkdir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri yazın.

İnsan ... adamın ona münasibətini ... üçün həmin adamın rəftar və davranışının motivlərini aydınlaşdırmalıdır. Bu, sosial persepsiyanın ... qanunauyğunluqlarından biridir. Adamlar ... qavrayarkən, zahiri əlamətlər haqqındakı məlumatlarla kifayətlənmirlər, bir-birlərinin davranışının ... aydınlaşdırır, ayrı-ayrı ... görə şəxsiyyətlərini xarakterizə edirlər.

Sözlər: *ümumi, səbəblərini, başqa, keyfiyyətlərə, dərk etmək, bir-birini*

Çalışma 5. Sözləri hecalara bölün.

İnsanın başqa adamların davranış və rəftarının səbəblərini və motivlərini şərh etməsinə *kauzal atribusiya* deyilir. Latınca cauza – səbəb, attriduo – verirəm, bəxş edirəm deməkdir. Bu mənada «kauzal atribusiya» terminini Azərbaycan dilində «səbəbin şərhi» kimi işlətmək olar.

Çalışma 6. Kauzal atribusiyanın səbəblərini öyrənin və təhlil edin.

Kauzal atribusiya üçün səciyyəvi olan üç xüsusiyyət var: a) başqa adamı qavrayarkən bizim onun haqqında aldığımız informasiya, adətən, məhdud xarakter daşıyır və əsaslı nəticə çıxarmaq imkanı vermir; b) bu zaman biz qavradığımız adamın davranışının səbəblərini ehtimal

yolu ilə izah etməyə başlayırıq; c) güman etdiyimiz səbəbi ona aid edirik.

Çalışma 7. Sifətləri tapın.

İnsanın insan tərəfindən qavranılması prosesində müxtəlif effektlər müşahidə olunur. *Oreol effektinin* mahiyyəti budur ki, biz hər hansı bir adamı yaxşı adam kimi tanıdıqda, sonralar onun nöqsanlarını görmürük, davranışını, əməllərini, ayrı-ayrı keyfiyyətlərini ilk xoş təəssürat əsasında qiymətləndiririk. Əksinə, adam yeni kollektivdə, qonşular arasında özünü pis adam kimi tanıtdıqda, onun hətta yaxşı əməllərinə də inanmırlar. Beləliklə, oreol effekti iki formada – müsbət və mənfi oreol effekti kimi özünü göstərir.

Çalışma 8. Hal şəkilçilərini göstərin.

Yenilik effekti tanıdığımız və tanımadığımız adamlar haqqındakı informasiyanın əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Tanımadığımız adamın davranışını izah edərkən onun haqqında bizə məlum olan ilk informasiyaya əsaslanırıq. Tanıdığımız adamın davranışını izah edərkən onun haqqında başqa adamlardan aldığımız yeni informasiyanı nəzərə alırıq.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

refleksiya, identifikasiya, kauzal atribusiya, oreol effekti, yenilik effekti

Çalışma 10. Sözlərin mənasını öyrənin.

mühakimə	1) bir şey haqqında fikir; 2) məhkəmədə işə baxma
nəzərdə tutmaq	fikrində tutmaq, haqqında düşünmək

motiv	1) insanı fəaliyyətə təhrik edən psixoloji hadisə; 2) sənət əsəri mövzusunun əsas elementi
qanunauyğunluq	hadisələr arasındakı zəruri əlaqə, obyektiv qanunlardan asılılıq
kifayətlənmək	razı qalmaq, qane olmaq
xarakterizə etmək	səciyyələndirmək
məhdud	1) əhatə edilmiş, hüdudlanmış; 2) kiçik, əhəmiyyətsiz; 3) biliyi, məlumatı az olan
nəticə çıxarmaq	müəyyən nəticəyə gəlmək
ehtimal	güman, təxmin, fərziyyə
güman etmək	ehtimal etmək, zənn etmk
nöqsan	çatışmazlıq, qüsur, qəbahət, eyib
əməl	1) iş; 2) icra; 3) hərəkət
əsaslanmaq	1) bir təmələ söykənmək; 2) istinad etmək; 3) kök salmaq

§22. Şüur

Şüurun üç əsas funksiyası – **koqnitiv** (ingiliscə cognition – bilik deməkdir), **tənzimetmə** və **kommunikativ** (ingiliscə communicate – məlumat vermək deməkdir) funksiyaları vardır. Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, həmin funksiyalar müxtəlif formalarda psixi inkişafın bütün mərhələlərində təzahür edir. Lakin şüurun əmələ gəlməsi və inkişafı ilə onlar yeni xüsusiyyətlər qazanır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

tənzimetmə	nizama salma, qaydaya salma
üzvi	canlı orqanik; tamın hissələrindən biri
bilavasitə	heç bir vasitə olmadan; birbaşa
əməliyyat	1) məqsədli və əlaqəli işlər; 2) cərrahlıq işi; 3) döyüş işləri
mənimsəmək	öyrənmək, başa düşərək yadda saxlamaq, qanunsuz olaraq sahiblənmək, udaraq həzm etmək
tutuşdurmaq	qarşılaşdırmaq, müqayisə etmək
zərurət	1) əlacsızlıq; 2) lazımlıq; 3) ehtiyac
mübadilə	bir şey verib əvəzində başqa bir şey alma
təəssürat	xarici aləmdəki əşya və hadisələrin insan şüurunda izi
mənlik	1) bir şəxsin öz varlığı, öz halı; 2) şərəf

Çalışma 2. Söz birləşmələrini göstərin.

Mənimsənilmiş biliklərin insanın həyat fəaliyyətində istifadə olunması *koqnitiv funksiyanın* əsasını təşkil edir.

Koqnitiv funksiya fərdi şüurun ictimai şüurla üzvi əlaqəsini bilavasitə ifadə edir. Bu funksiya idrak prosesləri vasitəsilə həyata keçirilir. İnsan onların köməyi ilə öz biliklərini zənginləşdirir. İdrak prosesləri çoxdur. Duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, nitq, təfəkkür və təxəyyül idrak prosesləridir. Bilik idrak əməliyyatları vasitəsilə mənimsənilməlidir.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə əks mənalı sözlər tapın.

Şüurun *tənzimetmə funksiyası* **müxtəlif** formalarda həyata keçirilir. Biz iki cəhətə **xüsusi** diqqət yetirməliyik: a) **şüurlu** məqsəd fəaliyyət prosesində özünəməxsus etalon rolunu ifadə edir; insan öz işinin nəticəsini onunla tutuşdurur; b) insanın fəaliyyəti onun iradəsinin təzahürü kimi həyata keçirilir; o, qarşıya çıxan **çətinlikləri** aradan qaldırır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

İnsanın öz davranış və fəaliyyəti...i tənzim etmək zərurəti onun sosial varlı...ı ilə şərtlənir. O, i...timai münasibətlərə da...il olark...n, davranış və fəaliyyətini tənzim etməli...ir, əks halda onun cəmiy...ətdə, həyatda özünəmə...sus çətinlikləri olacaq...ır. İnsanın sosial normaları, qaydaları və prinsipləri mənimsəmə...i mühüm əhəmiy...ət kəsb edir, özünütənzim üçün şərait yara...ır.

Çalışma 5. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

Şüurun *kommunikativ funksiyası* insanların bir-biri ilə ünsiyyəti prosesində formalaşır. Kommunikativ funk-

siya insanlar arasında bilik mübadiləsi, onların bir-birinin təcrübəsini mənimsəməsi, bir-birinin davranışını qarşılıqlı surətdə tənzim etməsi prosesi kimi həyata keçirilir.

Çalışma 6. Aşağıdakı sözləri izah edin.

mahiyyət, proses, münasibət, təəssürat, etalon

Çalışma 7. Mətni öyrənin.

Başqa insanlarla birgə iş və ünsiyyət şəraitində insanın hisslər aləmi və münasibətlər sistemi təşəkkül edir. İnsanın hisslər aləmi və münasibətlər sistemi vəhdətdədir. Şüurun mühüm bir cəhəti mənlik şüuru ilə bağlıdır. İnsan özünü dərk edir, «mən»ini «qeyri-mən»dən ayırır, öz əməllərini və özünü şüurlu surətdə qiymətləndirir.

Çalışma 8. Zaman şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

Sosial rolla sosial münasibətin uyuşması sosial yönəlişin əmələ gəlməsi üçün əsas şərtlərdən biridir. Əgər sosial rolla sosial münasibət bir-birinə uyuşmursa, sosial yönəlişlik bu zaman ancaq koqnitiv və ya affektiv səviyyədə ifadə olunur, insan sosial hadisəni müəyyən baxımdan qavrayır, ona uyğun hisslər keçirir. Sosial yönəlişliyin istiqaməti, onun pozitiv və ya neqativ olması müxtəlif amillərlə şərtlənir. Xeyir, şər, ədalət, xoşbəxtlik, gözəllik, azadlıq və s. haqqındakı ictimai ideallar və sərvətlər onların içərisində xüsusi yer tutur.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

şüur, koqnitiv funksiya, tənzimetmə funksiyası, kommunikativ funksiya, mənlik şüuru

§23. Şüur və şüursuzluq

İnsanın psixi həyatının müəyyən bir sahəsi şüursuzluqla bağlıdır. Psixologiyada **şüursuzluq** dedikdə, elə psixi proses və halların məcmusu nəzərdə tutulur ki, onlar gerçək hadisələrlə şərtlənir, lakin insan onların təsiri haqqında özünə hesabat vermir. Bu zaman insan cisim və hadisələrə münasibətini, öz əməllərinin motivlərini dərk etmir, onları təhlil edib qiymətləndirə bilmir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

məcmu	1) bütün, tamam, hamı; 2) yekun, cəm
hesabat	bir şey və ya iş haqqında izahat, geniş məlumat
şüursuzluq	1) ağılsızlıq; 2) düşüncəsiz, ağılsız iş, hərəkət
hesabat vermək	izahat, məlumat vermək
hipnoz	sözlə, baxışla təlqin nəticəsində əmələ gələn yuxululuq halı
patogen	xəstəlik törədən mikrob
təlqin	iradəyə, psixikaya təsir etmə
təhrik	meyilləndirmə, həvəsləndirmə
sayıqlama	mənasız sözlər
yanılma	səhv etmək, yanlış fikirdə olmaq
intuisiya	duyma qabiliyyəti; duyğu
obraz	surət
sirayət	yoluxma, keçmə, keçərək yayılmaq
patoloji	1) patologiyaya aid olan; 2) qeyri-nor-

mal, xəstə

məqsədyönlü müəyyən məqsədə yönəldilmiş; faydalı, səmərəli

sima üz, sifət, surət, xarici görünüş

Çalışma 2. Fellərdə altından xətt çəkilmiş şəkilçilər nəyi bildirir?

Şüursuzluq hallarının öyrənilməsi psixopatologiya ilə bağlıdır. Fransız psixiatriya məktəbində hipnoz metodu ilə aparılan tədqiqatlar zamanı şüursuzluq hallarının patogen rol oynaması, bu prosesdə insanın davranışının dəyişilməsi və s. müəyyən edilmişdi. Bu faktlar Z.Freydin diqqətini cəlb etmişdi.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

1. Z.Freyd 1886-cı ildə isterik **pozğunluqları** təlqinlə müalicə etmək imkanları ilə **maraqlanmışdı**. 2. O, 1891 – 1896-cı illərdə həkim İ.Breyerlə birlikdə xüsusi hipnoterapiya metodunu **işlədi**. 3. *Həvəs* fəaliyyətə tələbatdan ibarət olan təhrikdir. 4. O, fəaliyyətin dərk edilməyən **təhriklərinə** aiddir. Belə psixi halət, adətən, **keçici** olur.

Çalışma 4. Freydin şüursuzluq haqqındakı fikrini təhlil edin.

Z.Freyd *şüursuzluq* dedikdə, insanın həyata keçirilməyən meyillərini nəzərdə tuturdu. Guya bu meyillər sosial normalara uyğun gəlmədiyinə görə şüur sahəsinə buraxılmır, şüursuzluq sahəsinə sıxışdırılır. Sayıqlamalarda, dil yanılmalarında və s.-də təzahür etməyə başlayır.

Çalışma 5. Feli sifətləri tapın.

Şüursuzluq hadisələri müxtəlifdir. Onları belə qruplaşdırmaq olar: a) yaradıcılıq prosesində özünü göstərən, onun ancaq müəyyən bir cəhətini təşkil edən, şüur vasitəsilə nəzarət edilməyən psixi fəallıq halları. Yaradıcılıq intuisiyası vasitəsilə əldə edilən biliklər və obrazlar buna misal ola bilər. İlham şüur vasitəsilə nəzarət edilməyən özünəməxsus psixi fəallıqdır.

Çalışma 6. Sözləri hecalara ayırın. Hecaların növünü müəyyənləşdirin.

b) yuxugörmə, hipnoz, psixoloji sirayət, bəzən affektiv vəziyyətdə, yorğunluq zamanı və s. hallarda əmələ gələn psixi hadisələr. Fəaliyyətin dərk edilməyən motivləri, həvəs, yönüm və s. buna misal ola bilər; c) davranışın dərk edilməyən icra tərzləri. Adətləri buna misal göstərmək olar. İnsan müəyyən şəraitdə müvafiq hərəkətləri avtomatlaşmış şəkildə icra edir; ç) xəstə adamın psixikası üçün səciyyəvi olan bəzi patoloji hallar, məsələn, sayıqlama, hallüsinasiya (qarabasma) və s. Şüursuzluq sahəsinə aiddir.

Çalışma 7. Altından xətt çəkilmiş felləri indiki zamanın inkarında şəxslər üzrə dəyişin.

d) *subsensor* və ya *subseptiv* reaksiyalar. Eşidilməyən səslər, görünməyən işıq siqnalları və s. subsensor (latınca sub – alt, aşağı, sen-sus – hiss, duyğu deməkdir) *qıcıqlar sahəsi* adlanır. Bu zaman müvafiq qıcıq insana təsir göstərir, lakin o, zəif olur, insan tərəfindən bilavasitə

dərk edilmir, əlverişli şəraitdə özünəməxsus cavab reaksiyaları ilə müşahidə olunur.

Çalışma 8. Səhvləri düzəldin.

Şüursuzluk insana məğsus psixi hadisədir. O, insanın ictimayi həyat şərayiti ilə şərtlənir. Bu zaman insan öz hərəkətdərinə məksədyönnü nəzarət edə bilmir və onnarın nəticələrini, adətən, qiymətləndirmir. İnsanın psixaloji siması şüurla müəyən olunur.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

şüur, şüursuzluq, psixopatologiya, psixiatriya, hipnoz, hipnoterapiya metodu, isterik pozğunluq, həvəs, hallüsinasiya, subsensor reaksiya, subseptiv reaksiya

§24. Mənlik şüuru

Mənlik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü bütün ətraf aləmdən, yəni «mən»ini «qeyri-mən»dən ayırır, özünün fiziki, psixi və mənəvi keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

qabiliyyət	1) istedad; 2) bacarıq; 3) ləyaqət, mərifət
münasibət bəsləmək	duymaq, hiss etmək, ürəyində saxlamaq
struktur	quruluş
cəhət	1) tərəf, yön, səmt; 2) bir şeyin tərkib hissəsi; 3) bir şeyə aid olan əlamət
avtoportret	rəssamın özü tərəfindən çəkilmiş şəkli
potensial	mümkün ola bilən
təxminən	bir qədər, bir qədər çox, bir az tez (gec)
lüğət ehtiyatı	söz miqdarı
yeniyetmə	gənclik yaşına çatmış oğlan və

	ya qız
mərhələ	dövr
özünütərbiyə	özünü tərbiyə etmə

Çalışma 2. Mənlik şüurunun strukturunu öyrənin.

Mənlik şüurunun strukturu 3 cəhətdən ibarətdir:

1. «Mən-obraz» – insanın özü haqqında təsəvvürləri (buna *psixoloji avtoportret* də deyilir).

2. Özünüqiymətləndirmə – insanın özünün özü haqqındakı təsəvvürlərinin qiymətləndirilməsi.

3. Potensial davranış reaksiyaları – insanın «Mən-obraz»ı və özünə verdiyi qiymətlərin onun davranış və rəftarında təzahür etməsi.

Çalışma 3. Sayları sözlə yazın.

Uşaqlar özlərini güzgüdə ilk dəfə 18 aylıq olanda tanıyırlar. Özünü güzgüdə tanımaq 20 aylıq uşaqlar üçün adi işdir. 2 yaşında uşaq təxminən 200 – 300 söz bilir. 3 yaşında onun fəal lüğət ehtiyatı bir il ərzində təxminən 5 dəfə artır: 1200 – 1500 sözə çatır. Uşağın nitqində «Mən» şəxs əvəzliyi daha geniş və düzgün işlənməyə başlayır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri yazın.

1. Mənlik şüuru ... xas deyildir. 2. Uşağın öz «mən»ini ifadə etməsi ... inkişafı ilə bağlıdır. 3. Refleksiya özünüdərketmə ... . 4. Refleksiyanın əmələ gəlməsi ilə kiçik məktəbli özünün fikir və əməllərini obyektiv surətdə ... başlayır. 5. Onun başqa adamlarla ... münasibətlərinin xarakteri dəyişir.

Sözlər: *prosesidir, qarşılıqlı, nitqin, təhlil etməyə, heyvanlara*

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı hal şəkilçisi yazılmalıdır?

Mənlik şüuru yeniyetməlik yaşı dövründə formalaşır. Yeniyetmədə mənlik şüurunun formalaşması onun öz davranışı..., mənəvi keyfiyyətləri..., xarakter və qabiliyyətləri... dərk etməsi ilə başlayır. Yaş artdıqca yeniyetmə öz şəxsiyyəti... müstəqil təhlil etməyə və qiymətləndirməyə başlayır. Yeniyetmə öz davranış və xüsusiyyətləri... dərk etdikcə, onda özünütərbiyə tələbatı yaranır. İlk gənclik yaşı mənlik şüurunun yaranmasının xüsusi mərhələsi... təşkil edir.

Çalışma 6. Aşağıdakı sözlər hansı suallara cavab verir?

nitq, metodik, tərbiyə, təsadüf etmək, mürəkkəbləşmək, sosiallaşmış, təsəvvür, təəssürat

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Mənlik şüuru nədir? 2. Mənlik şüurunun hansı əlamətləri var? 3. Onun strukturuna nə daxildir? 4. Mənlik şüuru nə zaman formalaşır?

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

mənlik şüuru, mən obraz, özünüqiymətləndirmə, psixoloji avtoportret, refleksiya, «mən», «qeyri-mən»

§25. Mənlik şüuru (davamı)

«Mənlik şüuru» termini iki sözdən – «mənlik» və «şüur» sözlərindən ibarətdir. «Mənlik şüuru» şüurun strukturuna daxildir, şüurun mühüm xarakteristikalarından birini təşkil edir. Şüurun özünəməxsus cəhətləri də vardır. «Mənlik şüuru»nda şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın «mən»i vasitəsilə ifadə olunur. Mənlik şüuru bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda həm «mən»ə (subyektə), həm də «qeyri-mən»ə (obyektə) mənsub olan cəhətlər əks olunur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

mənsub	aid, əlaqəsi olan
xarakteristika	1) səciyyəvi xüsusiyyətlər; 2) xasiyyətnamə
dialektik	dialektik qanunlara əsaslanan
fəxr etmək	iftixar etmək, öyünmək
pərdələmək	1) qabağını örtmək, tutmaq, görünməz etmək; 2) üstünü örtmək, gizləmək
tamamlamaq	1) tamam etmək, bütövləşdrmək; 2) sona yetirmək, qurtarmaq
zənginləşdirmək	zəngin, varlı etmək, çoxaltmaq
ziddiyyət	tam uyğunsuzluq, düz gəlməyən
uyğunsuzluq	arada uyğunluq olmama, uyuşmazlıq
modallıq	nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini bildirən kateqoriya
modal	modallıq bildirən

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözlərin necə düzəldiyini izah edin.

«Mən-obraz»ın əsasını insanın özü haqqında **biliklər** təşkil edir. Onlar insanın özünə münasibətini ifadə edir. İnsanda eyni vaxtda üç «Mən-obraz»: «real mən», «ideal mən» və «sosial mən» mövcuddur. «Mən-obraz»ın formalaşması dialektik prosesdir. İnsanın özü haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasında hərəkət və **görmə duyğuları** mühüm rol oynayır.

Çalışma 3. Qalın sait ahəngli sözləri tapın.

«Real mən». Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır. O, özünün «real mən»i ilə fəxr edə bilər; insanın özü haqqındakı bu obrazı başqa adamlardan gizlətməsi də mümkündür. Bəzi hallarda isə «real mən» ətrafdakı adamların insana verdikləri qiymətlərə uyğun gəlmir.

Çalışma 4. Qara hərflərlə verilmiş felləri qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında şəxslər üzrə dəyişin.

«İdeal mən» insanın özü haqqında idealları ilə bağlıdır. Onun psixoloji mənası bundan ibarətdir: insan öz «ideal mən»ini həyata keçirmək üçün yollar **axtarır** və bu sahədə böyük səy **göstərir**. «İdeal mən»də hər bir insanın yüksək qiymətləndirdiyi müəyyən keyfiyyətlər əks olunur.

Çalışma 5. Fellərdəki indiki zaman şəkilçilərini nəqli keçmiş zamanın şəkilçiləri ilə əvəz edin.

«Sosial mən». Bizim hər birimiz insanların içərisində yaşayırıq və özümüzə onların gözü ilə baxmalıyıq. İnsanların qarşılıqlı sosial təsiri prosesində «sosial mən»in

əhəmiyyəti bundadır. İnsan həmişə özünü başqa adamlara yaxşı göstərməyə çalışır, özünün «pis əməllərini» müxtəlif yollarla pərdələyir, psixoloji «maskalardan» da bu məqsədlə istifadə edir.

Çalışma 6. Mətndəki fellərin təsirli və ya təsirsiz olduğunu müəyyənləşdirin.

Real, ideal, sosial «mən» bir-birini tamamlayır və zənginləşdirir. Lakin bəzən onların arasında ziddiyyətlər müşahidə olunur. Əgər «real mən» «ideal mən»ə uyğun gəlmirsə, «sosial mən» «real mən»i gizlətməyə xidmət edirsə, insanın özü haqqında təsəvvürlərində spesifik çətinliklər meydana çıxır. Belə hallarda insan refleksiya yolu ilə bu uyğunsuzluqları təhlil edir.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçini yazın.

«Mən-obraz»ın formalaşmasının əsas mənbəyini başqa adam... təşkil edir. İnsan o... vasitəsilə kişilik, qadınlıq, mənəvi gözəllik və s. haqqındakı etalon və stereotip...ə yiyələnir, başqa adam...ı və özünü qiymətləndirməyi öyrənir.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Mənlik şüuru necə xarakterə malikdir? 2. «Mən-obraz» neçə yerə bölünür? 3. Real, ideal, sosial «mən»i izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

mən – obraz, real mən, ideal mən, sosial mən, etalon, stereotip

§26. Özünüqiymətləndirmə

Özünüqiymətləndirmə termini iki sözdən – özünü və qiymətləndirmə sözlərindən əmələ gəlmişdir. Onun psixoloji mənası aydındır: söhbət insanın özünə verdiyi qiymətdən, özünün obrazını qiymətləndirməsindən gedir.

İnsanın özü haqqındakı təsəvvürlərinin formalaşması özünüqiymətləndirmə ilə bağlıdır. Onun üçün bir insan kimi mühüm olan hər şeyi: öz qabiliyyətlərini, qarşılıqlı münasibətlərini, qrup və kollektivdə, başqa adamlar arasında tutduğu yeri qiymətləndirir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

kollektiv	birləşmiş adamlar toplusu
konflikt	münaqişə, ziddiyyət
ləyaqət	1) yüksək mənəvi keyfiyyətləri göstərən xassələrin məcmusu; 2) qabiliyyət, bacarıq, istedad
yekun	hesabın məcmusu; bir şeyin nəticəsi
ekspert	mübahisəli məsələləri həll edən mütəxəssis
tələbkar	hər şeyə çox ciddi yanaşan
vərəqə	kağız parçası
şkala	kəmiyyəti müəyyənləşdirən rəqəmlər sistemi
əmsal	1) oxşar, bənzər; 2) tay-bərabər

Çalışma 2. Damaq ahəngi olan sözləri göstərin.

Özünüqiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir: o, özünümüşahidə və özünütəhlil yolu ilə formalaşır, bu zaman insan özünə başqa adamların gözü ilə baxır, özünü onlarla

müqayisə edir. Müəyyən həyati situasiyalarda, ailədə və kollektivdə insan mühüm bir addım atdıqda, konflikt şəraiti yarandıqda və s.-də özünüqiymətləndirmə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Çalışma 3. Necə? hansı? suallarına cavab verən sözləri tapın.

Özünüqiymətləndirmə zamanı qiymətin müxtəlif növlərindən – əxlaqi, estetik, intellektual, emosional və s. qiymətlərdən istifadə olunur. Onların içərisində emosional qiymətlər əsas yer tutur: əxlaqi qiymət də, intellektual qiymət də özünüqiymətləndirmə səviyyəsində emosional çalara malikdir.

Çalışma 4. Mürəkkəb sözləri tapın və necə düzəldiyini izah edin.

Özünüqiymətləndirmə özünüsevmə, özünəhörmət, öz ləyaqətini saxlamaq və s. kimi hisslərlə birləşir, yəni emosional qiymətlərə əsaslanır. Özünüqiymətləndirmə səviyyəsində qiymətverən və qiymətləndirilən eyni bir adamın şəxsində birləşir: mən – mənə qiymət verir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

İnsan... qiymətləndirmə zamanı öz...ini kiminləsə müqayisə edir... . Başqa adam bu zaman etalon rolunu oynayır. İnsan müəyyən obyektiv meyar...a əsaslanır, lakin özünüqiymətləndirmədə subyektiv amil... başlıca yer tutur. Özünütərbiyənin səviyyəsi insanın özünə tənqidi yanaşıb-yanaşmamasından, özünə qarşı tələbkar olub-olmamasından asılıdır.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Bir ço... tə...qiqat metodikaları...da tələbəl...rin özlərinə verdi...ləri qiymətlər obyektiv m...lumatlarla – fizioloji göst...ricilər, imtahanların real n...ticələri, psixoloji testlər və qrup qiymətlərinin yekunları, z...ruri hallarda isə ekspert qiymətləri ilə müqayisə ...dilir.

Çalışma 7. Fellər hansı növdə işlənmişdir?

Özünüqiymətləndirmə müxtəlif üsullarla öyrənilir. Məsələn, tələbələrə özlərini sərbəst surətdə təsvir etmək təklif olunur, yaxud onlara müəyyən qiymətverici hökmlər yazılmış vərəqələr verilir: bu zaman tələbələrə onların zahiri görkəmini və ya hisslərini ifadə edən vərəqələri qruplaşdırmaq təklif edilir.

Çalışma 8. İsmi xəbərləri tapın və necə düzəldiyini izah edin.

Müxtəlif özünüqiymətləndirmə şkalaları və əmsalları da məlumdur. Bu məqsədlə müəyyən sifət – sözlərdən istifadə olunur. Bəzən tələbələrə aşağıdakı cavablardan birini seçmək təklif edilir: 1) mən ən yaxşı tələbələrdən biriyəm; 2) mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən yüksəkdir; 3) mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədədir; 4) mənim qabiliyyətlərim orta səviyyədən aşağıdır; 5) mən az qabiliyyətli tələbələrdən biriyəm.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

özünüqiymətləndirmə, özünümüşahidə, özünütəhlil, özünütərbiyə

§27. Özünüqiymətləndirmə (davamı)

Özünüqiymətləndirmə insanın davranışının tənzim olunmasında mühüm rol oynayır. İnsanın başqa adamlarla qarşılıqlı münasibətləri, onun öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibəti, ayrı-ayrı həyati situasiyalarda davranış və rəftarı özünüqiymətləndirmədən asılıdır. Özünüqiymətləndirmə insanın fəaliyyətinin səmərəliliyinə və onun bir şəxsiyyət kimi inkişafına mühüm təsir göstərir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

səmərəli	əlverişli
adekvat	eyni, uyğun
layiq olmaq	münasib olmaq, yaraşdırılmaq
möhkəmləndirmək	1) möhkəm etmək, davamlı hala salmaq; bərkitmək; 2) qüvvətləndirmək; 3) ciddiləşdirmək
avtoritar	tabeçiliyə əsaslanan
nəzərə almaq	nəzərdə tutmaq, fikirdə tutmaq, haqqında düşünmək
natamam	1) bitməmiş, qurtarmamış, başa vurulmamış, yarımçıq qalmış; 2) qüsurlu, kəsirli, nöqsanlı

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə yaxın mənalı sözlər tapın.

Özünüqiymətləndirmə prosesində «**real** mən» obrazı ilə «ideal mən» obrazının **müqayisə edilməsi mühüm** rol oynayır. Onların bir-birinə uyğun gəlməsi psixi sağlamlığın şərtidir. İnsanın «real mən» obrazı «ideal mən» obrazına **müvafiq** olduqda, o,.adətən, özünü **yüksək** qiymətləndirir.

Çalışma 3. Təsirsiz felləri göstərin.

İnsan özünün hər hansı bir keyfiyyətini qiymətləndirərkən, onun yaxşı və pis keyfiyyət olduğunu necə müəyyən edir? İnsan özünə qiymət verəndə bu təsəvvürlərdən etalon kimi istifadə etməyə başlayır: əgər etdiyi hərəkətlər «yaxşı» etalonuna uyğun gəlirsə, onları müsbət, «pis» etalonuna uyğun gəlirsə, mənfi qiymətləndirir. Yaş artdıqca insanın sərvət meyilləri formalaşır, ideallarının xarakteri dəyişir və etalonlar sistemi mürəkkəbləşir.

Çalışma 4. Əvəzlikləri göstərin.

Biz hər hansı bir adamın özünü necə qiymətləndirdiyini aydınlaşdırmaq üçün onun özünü hansı etalonla tutuşdurduğunu, özünə hansı etalona əsasən qiymət verdiyini bilməliyik. Bu yolla biz həm də onun «ideal mən»inin məzmununu təhlil etmək imkanı əldə edirik. Çünki müvafiq etalonlar «ideal mən»də xüsusi yer tutur.

Çalışma 5. Sözləri hecalara ayırın.

İnsanın özünəməxsus qiymətlər sistemi vardır. Bir tərəfdən, insan özü-özünü qiymətləndirir, digər tərəfdən, onun davranış və rəftarı mənsub olduğu qrup tərəfindən qiymətləndirilir. Adam müəyyən hərəkəti edərkən ətrafdakı adamların onu necə qiymətləndirəcəklərini nəzərə alır. Buna *gözlənilən qiymətlər* deyilir.

Çalışma 6. Özünüqiymətləndirmənin səviyyələrini öyrənin.

Psixoloji tədqiqatlara görə, özünüqiymətləndirmənin üç səviyyəsi var. *Adekvat özünüqiymətləndirmədə* tələbə özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini, əsasən, düzgün qiymətləndirir. *Qeyri-adekvat yuxarı qiymətlər* – tələbə özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini olduğundan yüksək qiymətləndirir. *Qeyri-adekvat aşağı qiymət* – tələbə özünün ayrı-ayrı keyfiyyətlərini layiq olduğundan aşağı qiymətləndirir.

Çalışma 7. İsmi xəbərləri tapın.

Qrupun şəxsiyyətə verdiyi qiymətlərlə gözlənilən qiymətlər bir-biri ilə vəhdətdədir. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz. Əgər tələbə özünə adekvat qiymət verirsə, onu daha da möhkəmləndirmək lazımdır. Tələbənin özünə qeyri-adekvat qiymətlər verməsini şərtləndirən amilləri müəyyənləşdirmək və aradan qaldırmaq zəruridir.

Çalışma 8. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

Ailənin tipi (uğurlu və ya uğursuz, tam – natamam, çoxuşaqlı – təkuşaqlı və s.), ailə münasibətlərinin xarakteri, tərbiyə üslubu (avtoritar və ya demokratik), kollektivdə tələbənin mövqeyi, onun inkişaf səviyyəsi – bunların hamısı özünüqiymətləndirməyə mühüm təsir göstərir və onun adekvatlıq dərəcəsini müəyyən edir.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

gözlənilən qiymətlər, adekvat özünüqiymətləndirmə, qeyri-adekvat yuxarı qiymət, qeyri-adekvat aşağı qiymət

§28. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi

Özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi iki mühüm amilin – müvəffəqiyyət və iddianın qarşılıqlı əlaqəsi ilə şərtlənir. İnsan özünü yüksək qiymətləndirmək üçün səy göstərməli və müvəffəqiyyət əldə etməlidir, başqa halda isə iddia səviyyəsini aşağı salmalı və özünün ən kiçik müvəffəqiyyətini belə, düzgün qiymətləndirməlidir. 1890-cı ildə U.Cems bunu orijinal düsturla belə ifadə etmişdi:

$$\text{Özünüqiymətləndirmə} = \frac{\text{müvəffəqiyyət}}{\text{iddia}}$$

Psixologiyada bu problem XX əsrin 30-cu illərindən öyrənilməyə başlanılmışdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

müvəffəqiyyət	uğur, nailiyyət
iddia	1) tələb; 2) lovğalıq, təkəbbür, özünü yüksək tutma; 3) bir fikrin üstündə inad etmək
düstur	1) qanun, qayda, əsas, üsul; 2) formul
kəmiyyət	miqdar, qədər, say, ədəd
asan	zəhmət tələb etməyən; yüngül
tapşırıq	1) tapşırılmış şey, vəzifə, iş; 2) dərs; göstəriş, əmr
icra olunmaq	yerinə yetirilmək, həyata keçirilmək
eksperiment	elmi təcrübə
təkmilləşdirmək	daha yaxşı, mükəmməl hala gətirilmək

sərişτə	bir işi bacarma; təcrübə, bacarıq
tədbir	1) bir işi görmək üçün üsul, vasitə, yol; 2) hazırlıq
optimal	ən əlverişli, ən münasib, ən müvafiq

Çalışma 2. Məsdərləri tapın, necə işləndiyini izah edin.

Fəaliyyətin nəticəsi, yəni uğurlu və uğursuz olması iki kəmiyyət – A (adamın əldə etmək istədiyi nəticə) və B (faktik olaraq əldə etdiyi nəticə) arasındakı nisbətlə müəyyən olunur. Psixologiyada həmin faktları təhlil etmək, xüsusilə adamların öz uğurlarına və uğursuzluqlarına münasibətlərini xarakterizə etmək üçün yeni termindən – *iddia səviyyəsi* terminindən istifadə olunmağa başlanıldı.

Çalışma 3. Felləri lazım şəklində işlədin.

Gözləmə səviyyəsi insanın əldə etmək istədiyi nəticə (məqsəd) ilə müəyyən olunur. İddia səviyyəsi isə insanın əldə etdiyi nəticəyə münasibətində ifadə edilir. O, əldə etdiyi nəticəni bəyənir, yoxsa bəyənmir, nəticə onu təmin edir, yoxsa etmir – iddia səviyyəsini bu suallarla xarakterizə etmək olar.

Çalışma 4. Hansı sözlər zidd mənalıdır?

İnsanın özü haqqındakı təsəvvürlərindən, özünə verdiyi qiymətlərdən və s. asılı olaraq hər hansı nəticə müvəffəqiyyət və ya uğursuzluq kimi qiymətləndirilir. Bu zaman o, tapşırığın asan və ya çətin olmasını, onun hansı şəraitdə icra olunduğunu da nəzərə alır.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilərin funksiyasını izah edin.

30-cu illərin əvvəllərində motivasiya məsələləri psixologiyada daha çox aktuallıq kəsb edirdi. Adamlar özlərinin uğurlarına və ya uğursuzluqlarına eyni münasibət bəsləmirdilər. Bu illərdə iddia səviyyəsi sahəsində aparılan ilk eksperimentlər böyük marağa səbəb oldu. Tədqiqat metodları daha da təkmilləşdirildi və bir sıra yeni faktlar əldə edildi.

Çalışma 6. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

İnsanın iddia səviyyəsinin yüksək və ya aşağı olması, bir tərəfdən, onun özü haqqındakı təsəvvürlərində, digər tərəfdən isə başqa adamlara münasibətində əks olunur. Hər bir halda iddia səviyyəsini şərtləndirən amilləri psixoloji səriştə ilə təhlil etmək və onları aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər müəyyən etmək lazımdır.

Çalışma 7. Fellər hansı şəkildə işlənib?

Uşaq və yeniyetmələrdə öz uğurlarına düzgün münasibət yaradılmalıdır. İnsan təlim və əmək fəaliyyətində heç bir çətinlikdən qorxmamalı, onları mətanətlə aradan qaldırmalı və başladığı işi müvəffəqiyyətlə başa çatdırmalıdır. Tərbiyə işi də şəxsiyyəti buna yönəltməlidir.

Çalışma 8. Mötərizədəki sözləri lazım olan zaman formasında işlədin.

İnsanın öz müvəffəqiyyətlərinə düzgün münasibət bəsləməsi psixoloji baxımdan mühüm əhəmiyyət (kəsb etmək). Bu isə iddia səviyyəsinin süni surətdə artması yolu ilə deyil, onun tənzim edilməsi, optimallaşdırılması

yolu ilə (əldə edilmək). İnsan müxtəlif həyati situasiyalarda iddia səviyyəsini spesifik yollarla (optimallaşdırmaq) və bu məqsədlə psixoloji müdafiənin formalarından (istifadə etmək).

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

özünüqiymətləndirmə, müvəffəqiyyət, iddia, iddia səviyyəsi

§29. Psixoloji müdafiə

Müdafiə hərbi, idman və s. sahələrdə geniş tətbiq olunur. Müdafiə həm də psixoloji xarakter daşıya bilər: bu cəhəti ifadə etmək üçün alimlər «psixoloji müdafiə» söz birləşməsindən istifadə edirlər.

Psixoloji müdafiə xüsusi psixoloji fenomenlərdən biridir. O, ilk dəfə freydizmdə öyrənilməyə başlanılmış, sonralar isə müxtəlif psixoloqların diqqətini cəlb etmişdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

neytrallaşdırmaq	neytral hala salmaq
təsəlli vermək	dərdinə şərik olmaq, sakitləşdirmək, təskinlik vermək
rasional	ağıl və məntiqə əsaslanan, məqsədəuyğun
günahkar	1) müqəssir, günahı olan, təqsirkar; 2) səbəbkar
hədələmək	qorxutmaq, təhdid etmək
simptom	hər hansı bir şeyin, hadisənin əlamətləri
instinkt	qeyri-şüuri, qeyri-iradi həvəs, hiss, duyğu

Çalışma 2. Qoşasaitli sözləri tapın və tələffüzünə diqqət edin.

Psixoloji müdafiə xüsusi tənzimedici sistem kimi özünü göstərir. Bir çox hallarda insan situasiyanı dəyişə bilmir. Müəyyən edilmişdir ki, «Mən-obraz» üçün təh-

lükəli olan şəraiti, hiss və həyəcanları neytrallaşdırmaq zərurəti meydana çıxdıqda şəxsiyyət psixoloji yollarla özünü müdafiə etməyə başlayır.

Çalışma 3. Mötərizədəki sözlərə hansı şəkilçi artırılmalıdır?

İnsan bir halda özünə təsəlli (vermək) və ya haqq (qazandırmaq), öz səhvlərini etiraf (etmək), başqa bir halda hadisələri (rasionallaşdırmaq), özünəməxsus motivləri, əməlləri, əlamətləri başqasının adına (çıxmaq), özünü rastlaşdığı adamlarla (eyniləşdirmək).

Çalışma 4. Əvəzlikləri tapın, növünü müəyyənləşdirin.

Frustrasiya şəraitində müdafiənin xarakteri dəyişir. İnsan belə hallarda müxtəlif çətinliklərlə rastlaşır, onları aradan qaldıra bilmir, özünün düşdüyü bu vəziyyətə görə kimisə günahkar sayır, kimisə hədələyir. Bəzən isə frustrasiya şəraitində insan özünə qarşı aqressiv münasibət bəsləyir.

Çalışma 5. Söz birləşmələrini göstərin.

Psixoloji müdafiə çox vaxt adekvat formalarda ifadə olunmur. İnsan bəzən psixoloji müdafiənin formalarından düzgün istifadə etmir, bəzən isə özünü qeyri-adi şəkildə müdafiə edir. Bu zaman onun davranışında nevrotik və bəzi başqa simptomlar müşahidə olunur. Psixoloji müdafiənin məzmunu və forması insanın sosial yetkinliyi ilə əlaqədardır.

Çalışma 6. Felləri qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçiləri ilə işlədin.

İnsan psixoloji müdafiə vasitəsilə öz davranış və rəftarını, qarşılıqlı münasibətlərini tənzim edir. Bu, psixoloji müdafiənin əsas funksiyasıdır. Z.Freyd psixoloji müdafiəni biolojiləşdirirdi. O, psixoloji müdafiənin mahiyyətini insanın şüursuz instinktləri ilə izah edirdi.

Çalışma 7. Əlamət bildirən sözləri göstərin.

Psixoloji müdafiənin geniş yayılmış formalarından biri iddia səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə əlaqədardır. Psixoloji müdafiə insanın davranış və rəftarında xüsusi tənzimedici sistemdir. Buna görə də onun köklərini şüursuzluqda deyil, şüurda – şüurun tənzimetmə funksiyasında – axtarmaq lazımdır.

Çalışma 8. 7-ci tapşırıqda ismi xəbərləri tapın və izah edin.

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Psixoloji müdafiəni necə başa düşürsünüz? 2. Frustrasiya zamanı müdafiə necə baş verir? 3. Psixoloji müdafiənin əsas funksiyası nədir?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

psixoloji müdafiə, fenomen, freydizm, instinkt, frustrasiya

§30. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri

Yaş psixologiyasında insanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri qarşılıqlı əlaqədə təhlil olunur. Hər bir yaş dövründə ayrı-ayrı psixi proseslərin (duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür və s.) inkişaf xüsusiyyətləri ilə yanaşı, uşaq, yeniyetmə gənclər və b. üçün bir şəxsiyyət kimi səciyyəvi olan xüsusiyyətlər aydınlaşdırılır. **Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı** dedikdə, fərdin şəxsiyyətə – sosial fəaliyyətin obyektindən onun subyektinə çevrilməsi nəzərdə tutulur. **Fərdi inkişaf** həm insanın sosial cəhətdən şərtlənən həyat yolu, həm də konkret cəmiyyətdə şəxsiyyətin təşəkkülü tarixidir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

fərd	1) ayrıca adam, şəxs; 2) müstəqil orqanizm; varlıq
şəxsiyyət	öz xarakteri, cəmiyyətdə mövqeyi və s. ilə seçilən insan, şəxs
duyğu	hiss; hiss etmə qabiliyyəti
qavrayış	anlamaq qabiliyyəti
diqqət	1) fikrin, görmə və eşitmə qüvvəsinin bir obyektə yönəlməsi; 2) qayğı, meyil
hafizə	yaddaş
təfəkkür	insanın fikirləşmək, düşünmək bacarığı

yeniyetmə	gənclik yaşına çatmış oğlan və ya qız
rüşeym	1) insan və heyvan embrionu; 2) bir şeyin başlanğıc halı
əhatə etmək	dövrələmək, əhatəyə almaq, dörd tərəfini tutmaq
davametmə	fəaliyyətdə olma, davamlılıq
uzlaşmaq	uyğunlaşmaq
bətin	qarın
nailiyyət	müvəffəqiyyət

Çalışma 2. Dodaq ahəngi olan sözləri göstərin.

Ontogenez (yunanca ontos – həqiqi, əsas, genesis – mənşə deməkdir) fərdin inkişafı prosesidir. Bu proses iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ rüşeymin əmələ gəldiyi andan uşağın doğulduğu ana qədərki dövrü əhatə edir və *prenetal ontogenetik inkişaf* adlanır. İkinci mərhələ isə uşağın doğulduğu andan insan ömrünün son anına qədərki dövrü əhatə edir və *postnetal ontogenetik inkişaf* adlanır.

Çalışma 3. Postnetal inkişafın mərhələlərini öyrənin.

Postnetal ontogenetik inkişafı üç əlamətə görə xarakterizə edirlər: 1) insanın ömrü (həyatının ümumi davametmə müddəti); 2) fərdi inkişafın bir-birini zəruri surətdə əvəz edən mərhələləri; 3) ayrı-ayrılıqda hər bir mərhələnin müddəti. Bu xarakteristikalar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır.

Çalışma 4. Fellər hansı növdə işlənib?

Müasir elmdə yaşın üç əsas növü – *bioloji, psixoloji* və *sosial* yaş fərqləndirilir. Yaşın psixoloji xarakteristikaları insanın yaşadığı konkret tarixi şəraitlə, tərbiyənin

xarakteri, onun fəaliyyət və ünsiyyətinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan yaş həm bioloji zamanın, həm də tarixi zamanın funksiyası kimi nəzərdən keçirilir. Təbiət və tarix, bioloji və sosial amillər yaşın xarakteristikalarında uzlaşır.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini qoyun.

1. İnsan… ömrü mütlə'q (xronoloji və ya təqvim) yaşla xarakterizə olunur və uşaq… doğulduğu gündən hesablanır. 2. Fərdi inkişaf… mərhələləri «şərti yaş» termini ilə xarakterizə olunur. 3. İnsan… ontogenetik inkişafı beş mərhələdən ibarətdir: bədən inkişafı, uşaqlıq, gənclik, yaşlılıq və qocalıq mərhələləri. 4. Yaş xüsusiyyətləri… öyrənilməsi *yaş psixologiyası…* başlıca vəzifəsidir.

Çalışma 6. Söz birləşmələrini tapın.

İnsanın həyat yolu şəxsiyyətin ailədə və ictimai tərbiyənin müxtəlif vəzifələrində formalaşması prosesindən başlayır. Onun əsas məzmunu insanın cəmiyyətdəki fəaliyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. İnsanın şəxsiyyət və fəaliyyət subyekti kimi inkişafının əsas mərhələləri bunlardır: fəaliyyətin başlanğıcı (*start*), həyat və əmək təcrübəsi topladıqca onun inkişafı, maddi və mənəvi sərvətlər istehsalı sahəsində yüksək nailiyyətlərin əldə edilməsi (*fəaliyyətin zirvəsi* və ya *optimumu*), fəaliyyətin kəsilməsi (*finiş*).

Çalışma 7. 6-cı tapşırıqda qoşasamitli sözləri göstərin.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı nədir? 2. Fərdi inkişaf nə deməkdir? 3. Ontogenez neçə mərhələdən ibarətdir? 4. Postnetal inkişafın hansı əlamətləri var? 5. Yaşın neçə növü var? 6. İnsanın inkişaf mərhələlərini göstərin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

fərd, şəxsiyyət, yaş psixologiyası, duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, ontogenez, prenetal ontogenetik inkişaf, postnetal ontogenetik inkişaf, bioloji yaş, psixoloji yaş, sosial yaş, fəaliyyətin optimumu

§31. Şəxsiyyətin inkişafı

İnkişaf maddi və ideal obyektlərdə baş verən dəyişikliklərdir. O, materiyanın universal xassəsidir, təbiət və cəmiyyət hadisələrini izah etmək üçün ən ümumi prinsipdir. İnkişaf prosesinin xüsusiyyətləri onun qanunlarının məzmununu əks etdirir. Şəxsiyyətin inkişafı prosesində onun dəyişən tələbatları ilə bunların real surətdə təmin edilməsi imkanları arasında ziddiyyətlər üzə çıxır. İnsan bunların aradan qaldırılması prosesində bir şəxsiyyət kimi formalaşır və inkişaf edir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

materiya	maddə
aradan qaldırmaq	yox etmək, ləğv etmək
müvazinət	1) vəziyyətdə sabitlik; 2) bərabərlik, tarazlıq
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
əkslik	ziddiyyət, uyğunsuzluq
kəmiyyət	miqdar, qədər, say
keyfiyyət	fərqləndirici xüsusiyyət, əlamət
vəhdət	1) birlik, bütövlük; 2) ümumilik; 3) təklik
əhəmiyyətini itirmək	dəyərini, qiymətini itirmək
üzə çıxarmaq	meydana çıxarmaq, tapmaq
baş vermək	1) əmələ gəlmək, meydana gəlmək, olmaq; 2) başlamaq

imkan vermək	əlverişli şərait yaratmaq, yol vermək

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə əks mənalı sözlər tapın.

Orqanizmin **daxili** mühitinin **sabit** olduğunu göstərən **müxtəlif** faktlar XIX əsrin 70-ci illərində fransız fizioloqlarının diqqətini cəlb etmişdi. Bədənin temperaturunun, qan təzyiqinin, qanda şəkərin miqdarının sabitliyinin təmin edilməsi və s. buna misal ola bilər. Amerika fizioloqu U.Kennon 1929-cu ildə bu faktları **ümumiləşdirərək** onları *homeostaz* (yunanca homoios – bənzər, oxşar, stsis – **hərəkətsiz** deməkdir) termini ilə ifadə etdi.

Çalışma 3. İncə sait ahəngli sözləri tapın.

Homeostaz prinsipinə görə, orqanizm sistem üçün təhlükəli olan dəyişikliklər haqqında siqnal alan kimi özünütənzimetmə mexanizmi vasitəsilə əvvəlki müvazinətini bərpa etməyə başlayır. Bu ideya insanı özünütənzimləyən sistem kimi xarakterizə etmək üçün böyük əhəmiyyətə malik idi. Homeostaz prinsipi sonrakı illərdə fiziologiyadan kibernetikaya, psixologiyaya və bir çox başqa elmlərə nüfuz etmişdir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri yazın.

Şəxsiyyətin sabitliyi onun ... xarakteristikalarından biridir. Lakin ... və ... amillərin təsiri ilə şəxsiyyətin müvazinəti pozulur. Şəxsiyyətin ... tələbatları onun üçün əhəmiyyətini itirir, onda ... tələbatlar, motivlər əmələ

gəlir. O, özünütənzimetmə mexanizmi vasitəsilə öz müvazinətini bərpa etməyə çalışır.

Sözlər: *xarici, yeni, başlıca, daxili, bir çox*

Çalışma 5. Mötərizədəki felləri indiki zamanda işlədin.

Homeostaz modeli fəallığın, əsasən, bir formasını – ətraf mühitdə əmələ gələn situativ dəyişikliklərə insanın verdiyi cavab reaksiyalarını aydınlaşdırmaq (imkanı vermək). İnsan hər hansı bir situasiyadan bilavasitə asılı deyildir. O ən mürəkkəb həyati situasiyada belə, öz daxili inamına görə (hərəkət etmək), hadisələrin gedişinə (qarışmaq), ətraf aləmi (dəyişmək).

Çalışma 6. İnkişafın xassələrini öyrənin.

İnkişaf üç xassəyə görə dəyişikliyin digər növlərindən fərqlənir. Bu xassələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Dönməzlik (ilk vəziyyətə qayıtmamaq);
2. Qanunauyğunluq;
3. Dəyişikliyin müəyyən istiqamət üzrə baş verməsi.

Çalışma 7. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

İnkişaf prosesinin üç qanunu var: 1) əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi; 2) kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyət dəyişikliklərinə keçməsi; 3) inkarın inkarı. Bu qanunlardan birincisi onun hərəkətverici mexanizmlərini, ikincisi və üçüncüsü onun xarakterini aydınlaşdırır.

Çalışma 8. Tərcümə edin.

Zaman inkişaf proseslərinin mühüm xarakteristikasını təşkil edir. Birincisi ona görə ki, inkişaf real zamanda

baş verir. İkincisi ona görə ki, inkişafın istiqamətini ancaq zaman üzə çıxarır. Hərəkət zamanın mahiyyətidir. Zaman geriyə dönə bilməz, o, keçmişdən gələcəyə doğru inkişaf edir.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

inkişaf, materiya, homeostaz, homeostaz prinsipi, homeostaz modeli, kəmiyyət, keyfiyyət, zaman

§32. Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı münasibətlərin rolu

Ünsiyyət dialektik prosesdir. Ünsiyyət prosesində şəxsiyyət emosional cəhətdən inkişaf edir. O, hisslər mədəniyyətinə yiyələnir, onda özünəhörmət, ləyaqət, qürur hissi formalaşır. Ünsiyyət insanların qarşılıqlı təsiri prosesidir. Bu prosesdə şəxsiyyətin inkişafının əsas meyilləri ifadə olunur. Həmin meyillər daxilən əkslik təşkil etsə də, onlar vəhdətdə formalaşır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ünsiyyət	qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq, xoş münasibət
dialektik	dialektika qanunlarına əsaslanan
ləyaqət	qabiliyyət, bacarıq, istedad
qürur	1) iftixar, mənlik hissi; 2) məğrurluq
məzmun	mövzu
meyil	1) bir tərəfə əyilmə; 2) istək, arzu, həvəs
xarakterizə etmək	xarakteristika vermək, səciyyələndirmək
rabitə	bağlılıq, münasibət, əlaqə
mənlik	1) bir şəxsin öz varlığı; 2) şərəf
təsəvvür etmək	xəyala gətirmək, fikirdə canlandırmaq
qaynayıb-qarışmaq	yaxınlaşmaq, dostlaşmaq
səy göstərmək	çalışmaq, cəhd etmək

Çalışma 2. İkihecalı sözləri tapın.

Şəxsiyyət fəaliyyət və ünsiyyət prosesində formalaşıb inkişaf edir. Fəaliyyət və ünsiyyət vəhdətdədir. Ünsiyyət fəaliyyətin mühüm tərkib hissəsidir. Onun funksiyaları fəaliyyətin məzmunu, məqsədi və şəraitindən asılıdır. Fəaliyyət və ünsiyyətin münasibətini yəni subyekt – obyekt – subyekt münasibəti kimi xarakterizə edə bilərik.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini yazın.

Ünsiyyət insan psixikasının mühüm xarakteristikası... . Psixika, şüur və şəxsiyyət kommunikativ təbiətə malik... . İnsanın psixi fəaliyyəti başqa adamlarla kommunikativ rabitələrdən ibarət... . Şəxsiyyəti psixoloji cəhətdən təhlil etmək üçün insanı başqa adamlarla ictimai rabitə və münasibətlərdə öyrənmək lazım... .

Çalışma 4. Məsdərləri tapın, necə işləndiyini izah edin.

Özünü başqa adamlarla müqayisə etmək mənlik şüurunun formalaşmasının başlıca mexanizmidir. İnsan ancaq ünsiyyət prosesində özünə başqa adamların gözü ilə baxmağı, özünü başqa adamın yerində təsəvvür etməyi, onların davranışını təhlil etməyi, onlarla birlikdə sevinməyi və kədərlənməyi öyrənir.

Çalışma 5. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

İnsanın başqa adamlara və həmin adamların ona münasibətləri mənlik şüurunun əsasını təşkil edir. İnsanda özü haqqında təsəvvürlərin formalaşması, öz hərəkət və

əməllərini başa düşməsi, özünü və həyatda öz yerini qiymətləndirməsi onun başqa adamlara münasibəti ilə bilavasitə bağlıdır.

Çalışma 6. Mətndəki təsirsiz felləri təsirli fellərə çevirin.

Ünsiyyət prosesində başqa adamın sevinci və kədəri onun öz hisslərinə çevrilir, insan başqa adamların sosial və psixoloji təcrübəsinə yiyələnir, mənəvi cəhətdən zənginləşir, onun inkişafı üçün yeni şərait yaranır. Şəxsiyyət emosional cəhətdən inkişaf edir.

Çalışma 7. Mötərizədəki məsdərləri yönlük halda işlədin.

Şəxsiyyət, bir tərəfdən, başqalarına (oxşamaq), onlar kimi hərəkət (etmək), yoldaşları və dostları ilə qaynayıb (qarışmaq), insan içində (olmaq) səy göstərir. Digər tərəfdən, insan öz «mən»ini sosial mühitdən (ayırmaq) çalışır.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Ünsiyyət prosesi şəxsiyyətə necə təsir edir? 2. Fəaliyyət və ünsiyyətin münasibətini necə göstərmək olar? 3. Mənlik şüurunun mexanizmi nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

şəxsiyyət, mənlik şüuru, psixika, şüur, sosial təcrübə, psixoloji təcrübə, ünsiyyət, subyekt, obyekt

§33. İctimai münasibətlər və şəxsiyyət

Sosial qrupların, siniflərin və millətlərin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni həyatı və fəaliyyəti prosesində onların arasında və öz daxilində əmələ gələn münasibətlərə **ictimai münasibətlər** deyilir. İctimai münasibətlər şəxsiyyətin formalaşmasının obyektiv əsasını təşkil edir. Şəxsiyyət cəmiyyətin üzvüdür və onun məhsuludur. O, cəmiyyətdəki ictimai münasibətlər sisteminə daxil olur və onun bir şəxsiyyət kimi özünəməxsus xassələri formalaşır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

münasibət	1) iki şey arasındakı uyğunluq; 2) qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq
formalaşma	əmələ gəlmə, düzəlmə, müəyyən formaya düşmə
özünəməxsus	özünə aid, xas olan
sima	1) üz, sifət; 2) xarici görünüş; 3) şəxs
fəaliyyət	iş, çalışma, aktivlik
maraqlandırmaq	həvəsləndirmək, maraq oyandırmaq
qanunauyğunluq	hadisələr arasında zəruri əlaqə, obyektiv qanunlardan asılılıq
mənimsəmək	1) öyrənmək; 2) başa düşərək yadda saxlamaq; 3) sahiblənmək
nemət	yaşamaq üçün lazım olan şeylərin məcmusu

məhsuldar qüvvələr	maddi nemətləri istehsal etmək üçün alətlər və adamlar
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət; xasiyyət

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş felləri qeyri-qəti gələcək zamanda şəxslər üzrə dəyişin.

Şəxsiyyət psixologiya elmində əsas kateqoriyalardan biri hesab olunur. Şəxsiyyət bir çox elmlər tərəfindən ayrı-ayrı istiqamətlərdə **öyrənilir**. Psixologiya elmini şəxsiyyətin psixoloji siması, onun daxili aləminin, psixi həyatının formalaşması prosesinin qanunauyğunluqları **maraqlandırır**. Psixi hadisələr fəaliyyət və ünsiyyət prosesində **formalaşır**.

Çalışma 3. Səhvləri düzəldin.

1. İçtimayi münasibətdər iki yerə bölünür: maddi və ideyaloji münasibətdər. 2. Ayrı-ayrı adamlar içtimayi münasibətdərə hər hansı qurupun üzvü kimi daxil olur. 3. Psixi hadisələr şəxsiyətə məxsustur. 4. Hər bir konkret adam içtimayi münasibətdəri müxdəlif sosiyal qurupların vasitəsilə mənimsəyir.

Çalışma 4. İsmi xəbərləri tapın və izah edin.

Maddi nemətlər istehsalı cəmiyyətin əsasıdır. İqtisadi istehsal münasibətləri müəyyənedici münasibətlərdir. Maddi ictimai münasibətlərin xarakteri cəmiyyətin məhsuldar qüvvələri ilə müəyyən olunur, onlar adamların şüuru və iradəsindən asılı deyildir.

Çalışma 5. Sifətləri tapın.

İdeoloji münasibətlərə siyasi, hüquqi, əxlaqi və b. münasibətlər daxildir. Onlar maddi ictimai münasibətlərin

əsasında meydana çıxır. İdeoloji münasibətlərin xarakteri istehsal münasibətləri ilə müəyyən olunur.

Çalışma 6. Adlıq halda olan isimləri tapın.

1. İnsanların ictimai varlığı onların şüurunu müəyyən edir. 2. İctimai münasibətlər içərisində maddi münasibətlər xüsusi yer tutur. 3. Cəmiyyət ictimai münasibətlərin vahid sistemindən ibarətdir. 4. Hər şəxsiyyət cəmiyyətin həyatına özünəməxsus tərzdə daxil olur.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçilər yazılmalıdır?

İctimai münasibətlərin növlər... müxtəlif adamların həyat...nda müxtəlif yer tutur. Bu adamların hansı sinfə, millətə, etnik qrupa mənsub olma..., daxil olduğ... sosial qrupun, o cümlədən ailə...nin tip... və quruluş..., təhsil səviyyə..., hansı ictimai və siyasi partiyanın üzv... olma... və s. ilə əlaqədardır. Bu cəhətlər insanları şəxsiyyət kimi səciyyələndirən xassələrə çevrilir.

Çalışma 8. 7-ci tapşırıqda I növ söz birləşmələrini tapın.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

ictimai münasibətlər, maddi münasibətlər, ideoloji münasibətlər, iqtisadi istehsal münasibətləri, şəxsiyyət

§34. Aparıcı fəaliyyət

İnsan varlığını xarakterizə edən kateqoriyalardan biri də fəaliyyət kateqoriyasıdır. Fəaliyyətin müxtəlif növləri vardır. Onun bir növü inkişafda başlıca, digər növləri isə köməkçi rol oynayır. Bu o deməkdir ki, psixikanın ümumiyyətlə fəaliyyətdən deyil, aparıcı (əsas) fəaliyyətdən asılı olması haqqında danışmaq lazımdır. Psixi proseslərin (qavrayış, hafizə, təfəkkür, hisslər və s.) inkişaf səviyyəsi aparıcı fəaliyyətin motivləri və vəzifələrindən, fəaliyyətin strukturundakı yerindən asılıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

aparıcı	başda gedən, irəlidə gedən, əsas, ən mühüm
çağa	körpə uşaq
çağalıq	uşaqlıq, körpəlik
vasitəsiz	arada heç bir vasitə olmayan
həmyaşıd	başqası ilə bir yaşda olan adam, yaşıd
mürəkkəbləşmək	mürəkkəb olmaq, çətinləşmək
çoxcəhətli	genişliyi, müxtəlifliyi ilə fərqlənən, çoxtərəfli
mənlik	bir şəxsin öz varlığı, heysiyyət, şərəf
özünütənzimedən	özünü nizama salan, qaydaya salan
özünütəkmilləşdirən	özünü daha yaxşı hala gətirən, mükəmməl edən
asılı olmaq	bir səbəbin nəticəsi olmaq, bir şeyə şərtlənmək
təmin etmək	1) lazım olan bütün şeyləri vermək; 2) inandırmaq

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözləri inkar formada işlədin.

Çağalıq dövründə uşağın psixi inkişafı vasitəsiz-emosional ünsiyyətlə **bağlıdır**. Körpəlik yaşında uşaq əşyavi əməliyyatlara **keçir**. Vasitəsiz-emosional ünsiyyət arxa plana, praktik işlər ön plana **keçir**. Məktəbəqədər yaş dövründə rollu oyunlar aparıcı fəaliyyətə **çevrilir**. Rollu oyunlar özünəməxsus uşaq **teatrıdır**. Onlar insan münasibətlərinin mənimsənilməsində mühüm **vasitədir**.

Çalışma 3. -lı şəkilçisini ahəng qanununa görə nöqtələrin yerinə qoyun.

Uşaqların yaşı artdıqca onların həyatında qayda... oyunlar mühüm yer tutur. Rol... oyunlarda uşağı nəticə deyil, proses maraqlandırır. Qayda... oyunlarda nəticə ən başlıca cəhətdir. Kiçik məktəb... yaşı dövründə təlim aparıcı fəaliyyətdir.

Çalışma 4. Mürəkkəb sözləri tapın.

Kiçik yeniyetməlik yaşı dövründə ünsiyyətin böyük əhəmiyyəti var. Kiçik yeniyetmənin öz həmyaşıdları ilə münasibətləri mürəkkəbləşir, çoxcəhətli və məzmunlu olur. Ünsiyyət fəaliyyətində mənlik şüuru formalaşır. Fəaliyyətin vəzifə və motivləri dəyişilir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerəni yiyəlik hal şəkilçilərini yazın.

Hər yaş dövrü... özünəməxsus aparıcı fəaliyyət tipi vardır. Aparıcı fəaliyyət... tipindən asılı olaraq psixi inkişaf... bir dövründə uşaqlarda motivasiya-tələbat sahəsi, başqa dövründə intellektual-idrak prosesləri inkişaf edir. Uşaqlar həm insanlar arasındakı münasibətlər... motivlərini və normalarını, həm də əşyalarla əməliyyat vasitələrini mənimsəyirlər.

Çalışma 6. Səhvləri düzəldin.

1. Hər bir sistemin mühüm xüsusiyəti vardır. 2. İnsan özünütənzimedən və özünütəkmilləşdirən sistemdir. 3. Hər sistem öz sabitdiyini saxlamağa çalışır. 4. Şəxsiyətin fəallığının mənbəyi onun tələbatdarıdır. 4. Tələbatdar ünsiyət və fəaliyət prasesində dəyişir. 5. İnsan yeni tələbatdarını təmin etməy üçün yeni vasitələr axtarır.

Çalışma 7. Terminləri öyrənin.

aparıcı fəaliyyət, vasitəsiz-emosional ünsiyyət, rollu oyunlar, qaydalı oyunlar, motivasiya-tələbat sahəsi, intellektual-tələbat sahəsi, intellektual-idrak prosesləri

§35. Əşyavi fəaliyyət

Müasir psixologiyada fəaliyyət kateqoriyası mühüm yer tutur. Fəaliyyət insan fəallığının özünəməxsus formasıdır. Fəaliyyət əvvəlcə praktik fəaliyyət kimi formalaşmışdır, onun əsasında nəzəri fəaliyyət təşəkkül etmişdir. Praktik fəaliyyət əşyavi fəaliyyətdir. Praktik fəaliyyət prosesində insan əşyalarla əməliyyat aparır, onları fəaliyyət prosesində dəyişərək dərk edir və xarici aləmi daha adekvat surətdə əks etdirir. Belə fəaliyyətə **əşyavi fəaliyyət** deyilir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

əşyavi	əşyaya aid olan
kateqoriya	varlığın ən mühüm xassələrini əks etdirən məfhum
əməliyyat	işlər, cərrahlıq işi, döyüş işləri, maliyyə işləri
adekvat	eyni, uyğun
dərk etmək	anlamaq, başa düşmək
təşəkkül etmək	formalaşmaq
sensor	hissi
perspektiv	qavrayış
mnemik	hafizə
iradi	iradəyə aid, iradədən asılı olan; ixtiyari
məqsəd qoymaq	arzu etmək, niyyətində olmaq
icra etmək	yerinə yetirmək, həyata keçirmək

aralıq	iki şeyin arası, boşluq, ortalıq
cari	cərəyan edən, axan, axıcı, indiki
kəsb etmək	1) çalışıb qazanmaq; 2) əldə etmək, qazanmaq, öyrənmək
nöqsan	çatışmazlıq, qəbahət, qüsur, eyib
motiv	əsərin mövzusunun əsas ünsürü
vektor	ədəbi qiyməti olan riyazi kəmiyyət
səy	çalışma, cəhd
təhrik etmək	həvəsləndirmək

Çalışma 2. Sifətləri göstərin.

Psixologiya fəaliyyətin subyektiv cəhətini və ya planını tədqiq edir. Fəaliyyətin tədqiqi zamanı onu fəaliyyətin motivləri, məqsədləri, sensor, perseptiv, mnemik, iradi, emosional və b. proseslərin rolu, funksiyaları, dinamikası maraqlandırır.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə yaxın mənalı sözlər tapın.

Fəaliyyət insanın daxili (psixi) və xarici fəallığının **vəhdətidir**. İnsanın **fəallığı** müxtəlif formalarda, məsələn, əmək, təlim və ya oyun formalarında özünü göstərir. İnsanda müəyyən bir motiv **əmələ gəlir**. Onu təmin etmək üçün insan öz **qarşısına** məqsəd qoyur və məqsədə uyğun olaraq müəyyən işləri icra edir. Eyni bir iş konkret şəraitdən asılı olaraq müxtəlif **üsullarla** icra edilə bilər.

Çalışma 4. Mötərizədəki sözləri indiki zamanda işlədin.

Adətən, insan öz qarşısına qoyduğu ümumi məqsədi (konkretləşdirmək), onları aralıq məqsədlərə və ya cari məqsədlərə (bölmək); aralıq məqsədlərin xarakterinə görə eyni bir fəaliyyət müxtəlif formalar (kəsb etmək). İnsan işin nəticələrini onun məqsədi ilə (müqayisə etmək), (qiymətləndirmək) və nöqsanları (aradan qaldırmaq).

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı samit yazılmalıdır?

Motiv-məqsəd fəaliyyəti... özünəməxsus vektoru...u əmələ gətirir, bu, onun istiqaməti...i, subyektin fəaliyyət prosesi...də göstərdiyi səyin dərəcəsi...i müəyyən edir. Fəaliyyət prosesi...də formalaşan və inkişaf edən psixi proses və halları... bütün sistemi bu vektor vasitəsilə təşkil olu...ur.

Çalışma 6. Adlıq halda işlənən sözləri göstərin.

Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edən amillərə aiddir. Onun əsas funksiyası budur. Motivsiz fəaliyyət yoxdur və ola da bilməz. Fəaliyyətin konkret xarakteristikası motiv deyil, məqsədlə müəyyən olunur. Eyni motiv müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Eyni motiv zəminində müxtəlif məqsədlər formalaşa bilər.

Çalışma 7. Sözləri bir-birinə uyğunlaşdırın.

təsvir, başlamaq, diqqət, etmək, yetirmək, cavab, işə, vermək

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

fəaliyyət, əşyavi fəaliyyət, praktik fəaliyyət, nəzəri fəaliyyət, daxili fəallıq, xarici fəallıq, psixi fəallıq, fiziki fəallıq, məqsəd, motiv

§36. Əşyavi fəaliyyət (davamı)

Çalışma 1. Felləri nəqli keçmiş zamanda işlədin.

Hər bir fəaliyyət müəyyən obyektiv şəraitdə həyata keçirilir. İnsan öz məqsədini şəraitə görə qiymətləndirir. O, fəaliyyətin konkret vəzifələrini, üsul və vasitələrini müəyyən edir. *Məqsəd* həm perseptiv (qavrayış, surət), həm surət – təsəvvür, həm də müəyyən «məntiqi konstruksiya» (hökm və əqli nəticə) sistemi kimi meydana çıxır.

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözləri keçmiş zamanda işlədin.

Məqsəd işin mərkəzi tərkib **hissəsidir**. Onun *motor (hərəki)* və *sensor (hissi)* komponentləri də **vardır**. İşin tərkib hissələri fəaliyyət prosesində *hərəkətlər* kimi **təzahür edir**. İşin tərkib hissələrinin funksiyaları **bunlardır**: *icra, tənzimetmə, nəzarət.*

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə yönlük hal şəkilçisini yazın.

Hərəkətlər trayektoriyası…, icra müddəti…, gücü…, sürəti…, tempi…, bədənin hansı tərəfindən icra olunması… görə bir-birindən fərqlənir. Psixologiyada cisimlərin vəziyyətini və ya xassələrini dəyişmə… yönəlmiş hərəkətlər… *maddi (əşyavi) iş və hərəkətlər* deyilir.

Çalışma 4. Qara hərflərlə verilmiş sözlərə əks mənalı sözlər seçin.

1. **Xarici** fəallıq iş və hərəkətlər formasında təzahür edir. 2. Fəaliyyətin bir **ümumi** məqsədi, bir də konkret

məqsədi olur. 3. Fəaliyyətin **sadə** bir cari vəzifəni həll etməyə yönəlmiş bitmiş elementi *iş* adlanır. 4. İdrak prosesləri olmadan fəaliyyət mövcud deyil. 6. Fəaliyyət prosesində **maddi** (əşyavi) iş və hərəkətlər təkrar olunduqca möhkəmlənir və **yeni** psixoloji xüsusiyyətlər qazanır.

İstifadə ediləcək sözlər: *mənəvi, xüsusi, köhnə, daxili, çətin*

Çalışma 5. Felləri əmr şəklində işlədin.

Fəaliyyət prosesində üç istiqamət var: a) maddi iş və hərəkətlər tədricən daxili perseptiv (qavrayış), mnemik (hafizə), fikri (təfəkkür) və s. əməliyyatlara çevrilir; b) onlar avtomatlaşır və vərdişlər kimi çıxış edir; c) maddi iş və hərəkətlər kommunikativ əhəmiyyət qazanır, ifadəli hərəkətlərə – mimika, pantomimika, jestlər və s. çevrilir.

Çalışma 6. Mətni öyrənin.

Psixologiyada maddi (əşyavi) əməliyyatların fikri əməliyyatlara çevrilməsinə *interiorizasiya* deyilir. İnteriorizasiya latınca interior sözündən əmələ gəlmişdir, mənası *daxili* deməkdir. Maddi əməliyyatlar (çöplərlə saymaq) xarici, fikri əməliyyatlar (fikrən saymaq) daxili əməliyyatlardır.

Çalışma 7. Cümlələri inkar formada yazın.

1. «İnteriorizasiya» termini fransız psixoloqları P.Jane, J.Piaje, A.Vallon və b. tərəfindən təklif olunmuşdur. 2. İnteriorizasiya geniş anlayışdır. 3. İnteriorizasiya prosesində nitq mühüm rol oynayır. 4. Uşaq nitq vasitəsilə ictimai təcrübəni mənimsəyir, başqa adamlar kimi fikirləşməyi öyrənir.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

məqsəd, sensor, icra funksiyası, tənzimetmə funksiyası, nəzarət funksiyası, maddi (əşyavi) hərəkətlər, xarici fəallıq, daxili fəallıq, iş, daxili perseptiv əməliyyat, mnemik əməliyyat, fikri əməliyyat, interiorizasiya

Çalışma 9. Sözlərin mənasını öyrənin.

həyata keçirmək	yerinə yetirmək, tətbiq etmək
məqsəd	məram, niyyət, arzu
hökm	əmr, buyruq, sərəncam
əql	ağıl
trayektoriya	hərəkət edən nöqtə və cismin fəzada cızdığı xətt
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
element	tamın, bütövün tərkib hissəsi
tədricən	yavaş-yavaş, az-az, dərəcə-dərəcə
vərdiş	adət edilmiş şey
çöp	taxta, ağac, saman və s. parçası
çevrilmək	başqa hala salınmaq, döndərilmək, dönmək

§37. Əşyavi fəaliyyət (davamı)

Çalışma 1. Felləri məchul növdə işlədin.

Fikri əməliyyatlar bu mərhələlərlə formalaşır: 1) əməliyyatın motivləri təşəkkül edir; 2) ilk bələdləşmə sxemi yaranır; 3) əməliyyatın maddi əsası əmələ gəlir; 4) əməliyyatlar nitq vasitəsilə icra edilir; 5) əməliyyat icra olunmağa başlayır.

Çalışma 2. Mətni öyrənin. İnteriorizasiya prosesi ilə müqayisə edin.

Eksteriorizasiya latınca exterior sözündən əmələ gəlmişdir: mənası *xarici, zahiri* deməkdir. Xarici əməliyyatlar daxili əməliyyatlara çevrilir, sonra yenidən xarici əməliyyatlarda təcəssüm edir. Bu prosesin sxemi belədir:

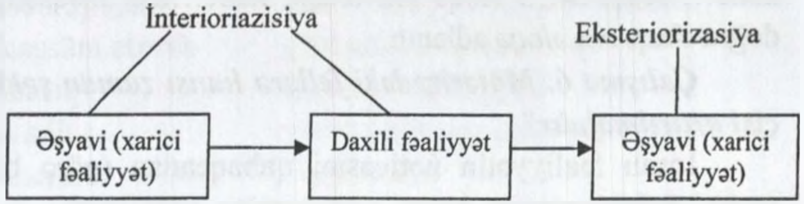

Çalışma 3. Sözləri hecalara bölün.

Eksteriorizasiya prosesləri vərdişlər və bacarıqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Fəaliyyət prosesində qismən avtomatlaşan hərəkətlərə *vərdişlər* deyilir. Məsələn, savadlı adamın yazması, oxuması, təcrübəli sürücünün maşını idarə etməsi və s.

Çalışma 4. Mötərizədəki sözləri mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlədin.

Fəaliyyət prosesində məqsədin (həyata keçirilmək) vərdişlərin səviyyəsindən asılıdır. İnsan yeni şəraitdə həmişə öz vərdişlərindən istifadə edir. Yeni şəraitdə qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq iş üsullarının (seçilmək) və (həyata keçirilmək) üçün mövcud bilik və vərdişlərdən (istifadə olunmaq) *bacarıq* adlanır.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Fəaliyyətin öz mənti...i var: onun konkret nətic...si olmalıdır. İnsanlar fəaliyyətin nətic...sini fəaliyyət pros...sində qiym...tləndirirlər. İşin nətic...sinin qiym...tləndirilməsi fəaliyyətin səmərəsini ş...rtləndirir. Məqsədlə nətic... arasında...ı əlaqə *düz əlaqə*, nətic...dən məqsəd... doğru əlaqə *əks əlaqə* adlanır.

Çalışma 6. Mötərizədəki fellərə hansı zaman şəkilçisi artırılmalıdır?

İnsan fəaliyyətin nəticəsini qabaqcadan (görə bilmək). Psixologiyada buna *antisipasiya* (deyilmək). Latınca anticipo – irəlicədən görmək deməkdir. Fəaliyyət prosesində antisipasiya müxtəlif səviyyələrdə (özünü göstərmək). O, hərəkətlərin dəqiqliyini (təmin etmək), obyektləri dinamik şəkildə qavramaq, işləri qabaqcadan planlaşdırmaq (imkanı vermək).

Çalışma 7. Fellərin təsirli və ya təsirsiz olduğunu müəyyən edin.

Əks əlaqə hissi-əyani xarakter daşıyır. Buna görə də o, sensor nəzarət yolu ilə, yəni hiss üzvlərinin köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn, müəllim dərs zamanı şagirdlərin danışıb-danışmamasına diqqət yetirir. Bu mənada uşaqların səsi *hissi oriyentir* adlanır. Müəllim hissi oriyentirləri işin məqsədinə əsasən müəyyən edir.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

fikri əməliyyatlar, eksteriorizasiya, vərdiş, bacarıq, düz əlaqə, əks əlaqə, antisipasiya, hissi oriyentir

Çalışma 9. Sözlərin mənasını öyrənin.

fikri	fikrə, ağla, düşünməyə aid olan, əqli, zehni
bələdləşmək	tanış olmaq, tanımaq, bilmək
təcəssüm etmək	görünmək, canlanmaq
bacarıq	işgörmə qabiliyyəti
savadlı	yazıb-oxumağı bacaran
səmərə	fayda, xeyir
şərtləndirmək	bir şərtlə bağlamaq, şərt qoymaq, səbəb olmaq
qiymətləndirmək	qiymət vermək, dəyərləndirmək; məna vermək
qabaqcadan	qabaqdan, əvvəldən, irəlicədən
əyani	açıq, aşkar, gözlə görünən, inandırıcı

§38. Ali psixi funksiyalar

Ali psixi funksiyalar müasir psixologiyanın əsas anlayışlarından biridir. O, psixologiya elminə ilk dəfə L.S.Vıqotski tərəfindən daxil edilmiş, A.R.Luriya, A.N.Leontyev və başqa psixoloqlar tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. L.S.Vıqotski psixi hadisələrin iki səviyyəsini – «natural» və «mədəni» psixi prosesləri fərqləndirirdi. O, belə hesab edirdi ki, birincilər, genetik (bioloji) amillərin təsiri ilə şərtlənir, ikincilər isə sosial amillərin təsiri ilə təşəkkül edir. L.S.Vıqotski «mədəni» prosesləri ali psixi funksiyalar kimi xarakterizə edirdi.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ali	1) ən yüksək, ən yuxarı; 2) uca, hündür, yüksək
xarakter daşımaq	bir şeyi təmsil etmək, mahiyyət daşımaq
inteqral	kiçik hissələrin məcmusu olan tam kəmiyyət
potensial	şərtlərin, vasitələrin məcmusu, mümkün ola bilən
səy göstərmək	çalışmaq, cəhd etmək
analizator	xarici təsirləri qavrayan hiss orqanı
müntəzəm	düzgün və ardıcıl, sistemli, daimi
məşq	təlim, hazırlıq
müşahidə	diqqətlə baxma, seyr etmə
nəzərə çarpmaq	diqqəti cəlb etmək
sezmək	duymaq, hiss etmək, başa düşmək, anlamaq
iradi	iradəyə aid olan, iradədən asılı olan; ixtiyari

Çalışma 2. Əks mənalı sözləri göstərin.

Ali psixi funksiyalar sistemli xarakter daşıyır. Onlar əvvəlcə insanlar arasında qarşılıqlı təsir formasında (yəni interpsixoloji proses kimi) mövcud olur, sonra isə daxili (intrapsixoloji) prosesə çevrilir.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

1. Hər hansı bir sistemi səciyyələndirən inteqral xüsusiyyətlərə *sistemə məxsus keyfiyyətlər* deyilir. 2. Ali psixi funksiyalar mürəkkəb psixi **proseslərdir**. 3. Sistemlilik prinsipi müasir psixologiyanın metodoloji prinsiplərindən **biridir**. 4. Ali psixi funksiyalar şüurun strukturuna **daxildir**.

Çalışma 4. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

Sensor mütəşəkkillik (təşkil olunma) dedikdə, hər bir fərd üçün xarakterik olan ayrı-ayrı hiss üzvləri sisteminin inkişaf səviyyəsi və onların bir kompleks halında birləşdirilməsi qaydası nəzərdə tutulur. İnsanın sensor mütəşəkkilliyi (hissi proseslərinin təkmilləşməsi) həyatı boyu baş verir.

Çalışma 5. İsmi xəbərləri keçmiş zamanda işlədin.

Həssaslıq (hissiyyat) insanın potensial xassəsidir. Onun gerçəkləşməsi bir sıra amillərdən asılıdır: insanın

yaşadığı həyat şəraiti, fəaliyyət növü, özündə həssaslıq növünü inkişaf etdirmək üçün iradi səy göstərmək və s. daxildir.

Çalışma 6. II növ söz birləşmələrini tapın.

Həyatın gedişində insanda müəyyən hissiyyat sistemi yaranır. Onlar insanın tələbatlarına, maraqlarına, idrak fəaliyyətinə və davranışına təsir edir. İnsanlar da öz sensor fəaliyyətlərini təşkil etməyə çalışırlar. Bizim analizatorlarımızın həssaslığı həyat şəraitinin, praktik əmək fəaliyyətinin təsiri ilə artır.

Çalışma 7. Qara hərflərlə verilmiş felləri lazım şəklində işlədin.

Əgər insan müntəzəm məşq edirsə, müşahidə mədəniyyətini yüksəldirsə, bu zaman onda *müşahidəçilik* kimi mühüm xassə inkişaf edir. Müşahidəçilik cisim və hadisələrdə zəif nəzərə çarpan, onları xarakterizə edən cəhətləri sezmək qabiliyyətidir. Müşahidəçi adam çox görür, dərin başa düşür.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. «Ali psixi funksiyalar» anlayışı kim tərəfindən izah edilib? 2. L.S.Viqotski psixi hadisələrin hansı səviyyələrini göstərirdi? 3. Sensor mütəşəkkillik nə deməkdir? 4. Həssaslıq nədən asılıdır? 5. Müşahidəçilik necə xüsusiyyətdir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

ali psixi funksiyalar, «natural» psixi proseslər, «mədəni» psixi proseslər, interpsixoloji proses, intrapsixoloji proses, sistemə məxsus keyfiyyətlər, sistemlilik prinsipi, sensor mütəşəkkillik, həssaslıq, müşahidəçilik

§39. İdrakın formaları

İdrak mövcud olan obyektiv aləmin insanın hiss üzvlərinə, beyninə təsirindən yaranan inikas prosesidir. Burada subyektlə obyektin qarşılıqlı münasibəti ön plana keçir. İnsanın idrak fəaliyyəti həm də onun gələcəyi qabaqcadan görmək bacarığı və imkanıdır. Belə keyfiyyət insana sosiallaşma sayəsində müyəssər olmuşdur. İnikas **passiv** və **aktiv** olur. Üzvi aləmin meydana gəlməsi ilə inikas formaları dəyişir. Burada **vasitəsiz** və **vasitəli inikas** formaları meydana çıxır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

idrak	dərk etmə qabiliyyəti
inikas	əksetmə
müyəssər olmaq	mümkün olmaq, imkan daxilində olmaq, nəsib olmaq
təzyiq	basqı; məcbur etmə
bünövrə	özül, əsas, təməl
qıcıqlanmaq	qıcıq hiss etmək
qıcıqlandırıcı	qıcıqlandıran, qıcıq təsiri oyadan

Çalışma 2. Dodaq ahənginin pozulduğu sözləri seçin.

Psixikanın mərkəzi zonasında və ya mərkəzi blokunda (ehtiyac, tələbat, məqsəd) şəxsiyyətin tələbat – motivasiya sahəsi ilə bağlı psixi hadisələr yerləşir. Yuxarı hissədə idrak prosesləri sistemi vardır. Qarşıya məqsəd

qoyulanda onun şərtini təhlil etmək lazım gəlir. Həmin sistemə duyğu, diqqət, qavrayış, hafizə, təfəkkür daxildir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçilər yazılmalıdır?

1. Duyğu və qavrayış hansı şəraitdə hərəkət etdiyimizi bilmək üçün gərək... . 2. Hafizə keçmiş təcrübəni cisimlərin indiki vəziyyəti ilə tutuşdurmaq üçün... . 3. Təfəkkür məsələ qoymaq və onun həlli yollarını tapmaq üçün lazım... .

Çalışma 4. İsmi xəbərləri tapın, necə düzəldiyini izah edin.

1. Məqsədlə, planlaşdırma ilə icra və onun yoxlanılması arasında iradə yerləşir. Bu, aşağı zonadır. 2. İdrakın müəyyən səviyyələri vardır: hissi və məntiqi. 3. *Hissi idrak* vasitəsiz inikasdır. 4. Məntiqi səviyyə vasitəli inikas formasıdır. 5. *Psixi inikasın* hissi-perseptiv, təsəvvürlər, nitqli və ya məfhumi təfəkkür səviyyələri mövcuddur.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

İşı...ın, səsin, təzyi...in, istinin, soyu...un və s. əks etdirilməsi duyğudur. O...un başlıca funksiyası ətraf aləmdə, bədəndə baş verən hadisələr barədə subyektə məlumat vermə...dir. Bütün idrak prosesləri...in bünövrəsini duyğular təşkil edir. O, orqanizmlə mühit arasında ilkin əla...ədir. Duyğular varlı...ın ən sadə xassələri barədə məlumat verir.

Çalışma 6. Qara hərflərlə verilmiş sözləri inkar formada yazın.

Hissi idrak həm heyvanlarda, həm də insanlarda **vardır**. Hissi idraka duyğu və qavrayışlar **daxildir**. Psixologiyada duyğu dedikdə, ən bəsit idrak prosesi **nəzərdə tutulur**, insan onun köməyi ilə varlığı **əks etdirir**.

Çalışma 7. Qara hərflərlə verilmiş sözləri hallandırın.

Duyğular – indiki anda hiss üzvlərinə təsir edən **cisim** və hadisələrin ayrı-ayrı keyfiyyət və xassələrinin **beyində** inikasıdır. Duyğular vasitəsilə biz cismin həcmi, forması, rəngi, temperaturu, səsi, qoxusu və s. haqqında məlumat alırıq.

Çalışma 8. Qalın sait ahəngli sözləri seçin.

İnsan həmişə duyğuların verdiyi məlumatı beyində təhlil edir, onda mürəkkəb idrak fəaliyyəti, yəni qıcıqlandırıcıların sintezi baş verir, bu zaman cisim və hadisələrin tam surəti alınır.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

idrak, inikas, subyekt, obyekt, passiv inikas, aktiv inikas, vasitəsiz inikas, vasitəli inikas, ehtiyac, tələbat, məqsəd, duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, hissi idrak, məntiqi idrak

§40. Duyğuların növləri

Duyğuların növləri müxtəlifdir. Duyğular müəyyən qıcıqlandırıcıların müvafiq **reseptorlara** (analizatorun birinci hissəsinə) təsiri nəticəsində baş verir. Onlar (məsələn, dadbilmə, iybilmə, aclıq, toxluq, hərəkət duyğuları və s.) insanın həyat fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Duyğuları üç qrupa bölürlər: 1) **eksteroseptiv** və ya xarici duyğular; 2) **interoseptiv** və ya daxili duyğular; 3) **proprioreseptiv** duyğular.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

müvafiq	uyğun, münasib, yaraşan, əlverişli
səth	bir şeyin xarici tərəfi, üst tərəfi, üz tərəfi
toxuma	bir-biri ilə bağlı olan eynicinsli hüceyrə qrupu
oynaq	oynayan, daim hərəkətdə olan; şux; canlı, təsirli
əzələ	bədənin yığıla bilən orqanı və ya onun bir hissəsi
müvazinət	vəziyyətdə sabitlik, dayanıqlıq, duruş, tarazlıq, sükunət
tənzimləmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
tezlik	itilik, sürət
tembr	səs çaları, ton
qıcıq	xaraci mühitin orqanizmə təsiri
mütləq	qəti surətdə, heç bir şərait və s.-dən asılı olmayan
eynicinsli	eyni cinsdən olan

hədd	sərhəd, hüdud; son
həssaslıq	həssas adamın xüsusiyyəti
kəmiyyət	miqdar, qədər, say

Çalışma 2. Vurğulu hecaları göstərin.

Eksteroseptiv və ya *xarici duyğuların* reseptorları bədənin səthində yerləşir, xarici aləmdə olan cisim və hadisələrin xassələrini əks etdirir. Görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə və dəri duyğuları bu qrupa daxildir.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

İnteroseptiv və ya *daxili duyğuların* reseptorları daxili **üzvlərdə**, bədənin toxumalarında **yerləşir** və daxili üzvlərin vəziyyətini əks etdirir. **Aclıq, toxluq, susuzluq** duyğuları və s. interoseptiv duyğular qrupuna daxildir.

Çalışma 4. Mətni oxuyun. Çətin sözlərin tələffüzünü öyrənin.

Proprioreseptiv duyğuların reseptorları oynaq və əzələlərdə yerləşir, bədənimizin hərəkəti və vəziyyəti haqqında məlumat verir. Hərəki və müvazinət duyğuları bu qrupa daxildir.

Çalışma 5. Mətndə hansı duyğudan söhbət gedir?

Xarici duyğular içərisində ... duyğuları mühüm yer tutur. Onlar xarici aləm haqqında çox zəngin informasiya gətirir. Ətraf aləmdən insan beyninə daxil olan informasiyaların 80-90 faizi ... analizatoru vasitəsilə verilir. İş əməliyyatının 80 faizindən çoxu ... nəzarəti altında həyata keçirilir.

Çalışma 6. Mətndə hansı hal şəkilçisindən istifadə olunmalıdır?

Görmə duyğusu sayəsində biz cisimlərin forma və rəngi..., ölçüsü..., həcmi..., məsafəsi... dərk edirik. Həmin duyğular insanın məkanda bələdləşməsi... təmin edir, hərəkətləri... tənzimləyir.

Çalışma 7. Mətndə hansı duyğu haqqında danışılır?

... duyğularının qıcıqlayıcısı müxtəlif uzunluğa malik səs dalğalarıdır. İnsanın ... analizatoru saniyədə 16-dan 20000 tezliyə malik səsləri əhatə edir. ... duyğuları səsin hündürlüyünü, gurluğunu və tembrini əks etdirir. İnsan səsləri tembrinə görə bir-birindən fərqlənir.

Çalışma 8. Qara hərflərlə verilmiş sözlər sifətin hansı dərəcəsində işlənib?

Duyğunun əmələ gəlməsi üçün qıcıq müəyyən kəmiyyətə malik olmalıdır. Qıcıqlayıcının ilk dəfə **ən zəif** duyğu əmələ gətirə bilən **ən kiçik** kəmiyyəti *duyğunun mütləq həddi* adlanır. **Ən zəif** qıcıqlayıcını duyma qabiliyyətinə *mütləq həssaslıq* deyilir. Analizatorların həssaslığı yaşayış şəraitinin tələblərinə, fəaliyyətin xarakterinə və s. görə artıb-azala bilər. Qıcıqlayıcı **çox zəif** olduqda həssaslıq artır, **çox güclü** olduqda həssaslıq azalır.

Çalışma 9. Fellərin hansı şəkillərdə işləndiyini tapın.

1. Müəyyən qıcıqlandırıcının hər hansı hiss üzvünə uzun müddət fasiləsiz olaraq təsir göstərməsi nəticəsində həssaslığın dəyişməsi *adaptasiya* adlanır. 2. Adaptasiya bir sıra duyğularda (görmə, temperatur, iy və toxunma)

qüvvətli, eşitmə və ağrı duyğularında zəif olur. 3. Eynicinsli qıcıqlandırıcıların qüvvələri arasındakı ən az fərqə *duyğunun fərqləndirmə həddi* deyilir. 4. Eynicinsli qıcıqlar arasındakı ən az fərqi duyma qabiliyyətinə *fərqləndirmə həssaslığı* deyilir.

Çalışma 10. İsimləşmiş məsdərləri tapın.

Qıcıqlandırıcının bir analizatora təsiri nəticəsində başqa analizator üçün səciyyəvi olan duyğunun əmələ gəlməsi *sinesteziyadır* (yunanca synisthesis – birgə hiss etmə, eyni zamanda duyma). Bunun geniş yayılan növü rəngli səsdir. Səs qıcıqları eşitmə ilə yanaşı, həm də görmə, yəni rəng duyğusu yaradır. Qıcıqlayıcıların təsiri ilə sinir mərkəzlərinin həssaslığının artması *sensibilizasiyadır* (latınca sensibilis – hissiyyatlı).

Çalışma 11. Terminləri öyrənin.

reseptor, duyğu, eksteroseptiv duyğu, interoseptiv duyğu, proprioreseptiv duyğu, duyğunun mütləq həddi, mütləq həssaslıq, adaptasiya, duyğunun fərqləndirmə həddi, sensibilizasiya

§41. Qavrayış

Qavrayış cisim və hadisələrin bütün əlamət və xassələrinin bütövlükdə inikasıdır. Qavrayış daha mürəkkəb idrak prosesidir. Onun tərkibinə duyğularla yanaşı, insanın keçmiş təcrübəsi də daxildir. Qavrayış prosesi nitq, təfəkkür, iradə və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır. Qavrayış prosesində insanın keçmiş təcrübəsi iştirak edir və bunun sayəsində biz cismi tanıyırıq. Əgər yeni cismi qavrayarkən onu tanış cisimlər kateqoriyasına aid ediriksə, onu anlamış oluruq. Qavrayış insanın marağından, meylindən, dünyagörüşündən, yönəlişindən, emosional vəziyyətindən və s. asılıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

əlamət	işarə, nişanə, iz
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
bütövlükdə	tam halda, tam formada
inikas	əksetmə
mürəkkəb	1) bir neçə hissədən ibarət olan; 2) çətin
tərkib	1) hissələrin məcmusu; 2) birləşmə
təcrübə	1) sınama, yoxlama; 2) biliklərin məcmusu
nitq	danışma, danışıq tərzi
təfəkkür	fikirləşmək bacarığı
iradə	1) insan xasiyyətlərindən biri; 2) istək, arzu, tələb; 3) əmr, hökm
üzvi	canlı, orqanik

sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
tanış	1) bir-birini tanıyan; 2) məlum
kateqoriya	mühüm xassə və münasibətləri göstərən anlayış
aid etmək	əlaqələndirmək
maraq	bir şeyə diqqət, həvəs, arzu
meyil	1) bir tərəfə əyilmə; 2) istək, arzu, həvəs
dünyagörüşü	həyat, cəmiyyət və təbiət haqqında fikirlər sistemi
yönəliş	istiqamətlənmək
məzmun	mövzu, məna
yönüm	istiqamət, meyil
münasibət bəsləmək	yaxınlıq etmək
asılı olaraq	nəticəsi olaraq, əlaqədar olaraq, şərtlənərək
şərt	1) əsas, lazım olan amil; 2) tələb, təklif; 3) bağlaşma, saziş
qıcıq	təsir
səth	1) üst; 2) səviyyə
hərəki	hərəkət edən
surət	1) zahiri görünüş, şəkil; üz, sifət; 2) nüsxə; 3) üsul, qayda
dolğun	1) dolu; 2) gur, güclü; 3) yetişmiş; 4) mənalı; 5) tam, çox
bitkin	bitmiş, qurtarmış; yetişmiş, mükəmməl
birgə	bir yerdə, birlikdə, bərabər

keyfiyyət	fərqli xüsusiyyət, əlamət
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
əks olunmaq	göstərilmək, ifadə edilmək
cəmləşmək	bir yerə toplanmaq, yığılmaq
məhdud	kiçik, az
lokalizasiya	məhdudlaşdırma, kənara çıxmağa qoymamaq

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş şəkilçiləri müəyyən edin.

Qavrayışın məzmununun insanın təcrübəsindən, həyata münasibətindən, maraqlarından, bilik zənginliyindən, yönümündən asılı olması *appersepsiya* adlanır. Bu, qavrayışın mühüm xüsusiyyətidir. Appersepsiya insan qavrayışını fəallaşdırır. Çünki insan hər hansı cismi, hadisəni qavrayarkən ona müəyyən münasibət bəsləyir.

Çalışma 3. Qara hərflərlə verilmiş sözlərdə hansı ahəng növləri var?

Qavrayış prosesi **hissi** idrakın **mühüm** mərhələsidir. Aydın qavradığımız **cisim** qavrayışın *obyekti*, **yerdə qalanlar** isə *fon* olur. İnsanın məqsədindən, cisimlərin xüsusiyyətlərindən asılı **olaraq**, obyektlə fon yerini dəyişə bilər.

Çalışma 4. Sifətləri tapın və izah edin.

Analizatorun normal fəaliyyəti duyğu və qavrayışın əmələ gəlməsi üçün mühüm şərtdir. Analizator üç hissədən ibarətdir: xarici qıcığı qəbul edən səth – *reseptor* (göz, qulaq və s.), mərkəzəqaçan – *afferent sinir*, analizatorun beyin nahiyəsi; qıcıqlayıcıya cavab isə hərəki *efferent sinirlərlə* verilir.

Çalışma 5. Mötərizələri açın, felləri düzgün formada yazın.

Bir analizator sistemi başqa hərəkət formaları barədə məlumat (verməmək). Duyğunun bu xüsusiyyəti *təkmodallıq* (adlanmaq). Bu, duyğunu qavrayışdan (fərqləndirmək). Duyğu surətlərində emosional ton (olmaq), qavrayış surətlərində isə cismin surəti (yaranmaq). Qavrayış ətraf aləm haqqında daha dolğun, bitkin məlumat (vermək).

Çalışma 6. Açıq heca ilə bitən sözləri göstərin.

Qavrayış surətləri *çoxmodallı* olur. Onlar bir neçə analizatorun birgə fəaliyyəti sayəsində baş verir. Ayrı-ayrı analizatorlar cismin bir keyfiyyətini əks etdirir. Duyğu surətlərində cismin yalnız müəyyən keyfiyyətləri əks olunur. Qavrayış surəti onun tam bir predmetə aid olduğunu göstərir.

Çalışma 7. Səhvləri düzəldin.

Duyğular müəyən sahədə cəmləşir. Məsələn, rənk, səs, işık və s. müəyən predmetə ayid edilir. Toxunma, ağrı, temperatur duyğuları bədənin müəyən hissəsi iylə bağlı olur. Qavrayışda belə məhdut lokalizasiya yoxdur, qavrayış surəti müəyən predmetə ayid olur.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Qavrayış nədir? 2. Qavrayış nədən asılıdır? 3. Appersepsiya nə deməkdir? 4. Analizator neçə hissədən ibarətdir? 5. Duyğu və qavrayışın fərqli cəhətlərini izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

qavrayış, qavrayış surəti, duyğu, idrak, nitq, təfəkkür, iradə, appersepsiya, analizator, hissi idrak, reseptor, afferent sinir, efferent sinir, qıcıqlayıcı

§42. Qavrayış (davamı)

Çalışma 1. I növ söz birləşmələrini tapın, izah edin.

Qavrayışın növləri iki qrupa ayrılır: 1) sadə qavrayış; 2) mürəkkəb qavrayış. *Sadə qavrayışın* görmə, eşitmə, iybilmə, dadbilmə qavrayışı və s. kimi növləri var. Məsələn, şəlaləyə baxan zaman üç analizator – görmə, eşitmə və hərəkət analizatoru iştirak edir. Bu prosesdə görmə analizatoru digər analizatorlara görə üstün rol oynayır. Belə qavrayışa *görmə qavrayışı* deyilir.

Çalışma 2. Mənsubiyyət şəkilçilərinin altından xətt çəkin.

Qavrayışın mürəkkəb növlərinə məkan, zaman və hərəkət qavrayışları aiddir. *Məkan qavrayışı* cisimlərin məkan münasibətlərinin inikasıdır. Məkan qavrayışında obyektlərin forması, həcmi, onların arasındakı məsafə, onların relyefi, yerin uzaqlığı və istiqaməti əks olunur. Məkanın qavranılmasında görmə, lamisə, əzələ-hərəkət duyğuları, hətta eşitmə analizatoru da iştirak edir.

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqətlə baxın. Hansı sözlər alınmadır?

Bəzən cisimlər təhrif olunmuş halda əks etdirilir. Bu, iki amildən asılıdır: a) cisimlərin hansı əhatədə olmasından; b) analizatorların sağlamlıq vəziyyətindən. Cisimlərin təhrif olunmuş şəkildə qavranılması *illüziya* adlanır. Görmə qavrayışlarında illüziyalar daha çox nəzərə çarpır. Bu, cisimlər arasındakı məsafəni, bucaqları müəy-

yən etməkdə, cisimlərin formalarını və s. qavramaqda özünü göstərir.

Çalışma 4. Qohum sözləri tapın.

Zaman qavrayışı cisim və hadisələrin sürətinin, müddət və ardıcıllığının inikasıdır. Həmin qavrayışın köməyi ilə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklər əks etdirilir. Bu prosesdə eşitmə və hərəki duyğular əsas yer tutur. Zaman qavrayışının əsasında baş beyin yarımkürələri qabığında oyanma ilə ləngimənin ritmik surətdə bir-birini əvəz etməsi durur. Zamanın qavranılmasında subyektivlik var.

Çalışma 5. Hal şəkilçilərini göstərin.

Hərəkət qavrayışı cismin istiqamətinin, sürətinin inikasıdır. Bu, cismin uzaqlığından, yerdəyişmə sürətindən, müşahidəçinin məkanda hərəkətindən asılıdır. Həmin qavrayış obyektlərin məkandakı vəziyyətinin dəyişməsini əks etdirir. Hərəkətlərin qavranılması görmə, eşitmə və hərəkət analizatorlarının birgə fəaliyyəti sayəsində baş verir.

Çalışma 6. Bu sözləri nöqtələrin yerinə qoyun: qavranılmasıdır, qavranılan, qavraması

İnsanın insanı ... ünsiyyət zamanı adamların bir-birini əks etdirməsi prosesidir. Bu, müşahidə vasitəsilə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. Qavrayışın mühüm forması olan *müşahidə* cisim və hadisələrin niyyətli .... Müşahidənin müntəzəm olması ... obyekti hərtərəfli nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Çalışma 7. Altından xətt çəkilmiş sözlər fonetik cəhətdən necə sözlərdir?

Müəyyən obyektlə rastlaşarkən onu qavramağa hazır olmaq lazımdır. *Perseptiv hazırlıq* neyrodinamik və psixoloji hazırlığı tələb edir. Perseptiv hazırlıq üçün əlverişli psixoloji şərait olmalıdır. Buraya insanın emosional vəziyyəti, intellektual fəallıq dərəcəsi, psixi xüsusiyyətləri təsir göstərir.

Çalışma 8. Sözləri hecalara ayırın.

Perseptiv əməliyyatın dörd səviyyəsi var: *aşkaretmə, fərqləndirmə, eyniləşdirmə* və *tanıma*. İlk ikisi perseptiv əməliyyata, digərləri tanıma əməliyyatına aiddir. Bu əməliyyatlar *perseptiv surəti* yaradır.

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Qavrayışın hansı növləri var? 2. İllüziya nədir? 3. İnsanın insanı qavraması nə deməkdir? Perseptiv əməliyyatı və hazırlığı izah edin.

Çalışma 10. Sözlərin mənasını öyrənin.

üstün	daha yüksək
rol oynamaq	əhəmiyyəti olmaq
relyef	1) qabarıq; 2) Yer səthinin quruluşu
lamisə	hiss etmə
əzələ	bədənin yığıla bilən orqanı
təhrif olunmuş	pozulmuş, korlanmış
amil	səbəb, vasitə
bucaq	künc
ardıcıllıq	axıra qədər getmə, davam etmə
yer tutmaq	1) rol oynamaq, əhəmiyyəti

	olmaq; 2) işğal etmək
oyanma	1) yuxudan ayılma; 2) canlanma
ləngimə	gecikmə
əvəz etmək	1) yerini tutmaq; 2) dəyişdirmək
subyektivlik	şəxsi
müvəffəqiyyətlə	uğurla, qələbə ilə
həyata keçirilmək	yerinə yetirilmək
niyyətli	məqsədli
müntəzəm	düzgün, sistemli, daimi
nəzərdən keçirmək	baxmaq
imkan vermək	yol vermək, şərait yaratmaq
əlverişli	1) yararlı, münasib, uyğun; 2) xeyirli, faydalı
aşkaretmə	göstərmə, üzə çıxarma, müəyyən etmə

Çalışma 11. Terminləri öyrənin.

sadə qavrayış, mürəkkəb qavrayış, görmə qavrayışı, məkan qavrayışı, zaman qavrayışı, hərəkət qavrayışı, illüziya, müşahidə, perseptiv hazırlıq, perseptiv əməliyyat, perseptiv surət

§43. Diqqət

Diqqət idrak proseslərindən biridir. **Diqqət** şüurun müəyyən obyekt üzərinə yönəlməsi və mərkəzləşməsindən ibarət psixi hadisədir. Bu halda fərdin həm sensor, həm intellektual, həm də hərəki fəallığının səviyyəsi yüksəlir. O, cisim və hadisələrə seçici münasibət bəsləməyə başlayır. Diqqət olmasa, cismin, hadisənin aydın dərk edilməsi mümkün olmaz. **Diqqət obyekti** həm xarici aləm cisimləri, həm də insanın öz fikri, rəftarı, davranışı ola bilər.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

idrak	dərk etmə, bilmə, şüur
şüur	düşünmə, anlama qabiliyyəti
yönəlmək	1) istiqamət almaq, getmək; 2) üzünü çevirmək
mərkəzləşmək	birləşmək, toplanmaq
fərd	ayrıca adam
seçici	1) seçkidə iştirak edən; 2) xüsusi
dərk etmək	anlamaq, başa düşmək
rəftar	münasibət, davranış
davranış	hərəkət, rəftar
funksiya	vəzifə
əhəmiyyətli	mühüm
təsir	enerjinin, gücün özünü göstərməsi
əhəmiyyət verməmək	diqqət yetirməmək, fikir

	verməmək
başa çatmaq	tamamlanmaq, qurtarmaq
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
nəzarət etmək	baxmaq, nəzər yetirmək
akt	yazı, protokol, qərar
qeyri-ixtiyari	bilməyərək, istər-istəməz, iradəsiz olaraq
bilavasitə	birbaşa, vasitə olmadan
qabaqcadan	əvvəldən
mövcud olmaq	var olmaq, olmaq
əhvali-ruhiyyə	ruhi vəziyyət
optimal	ən əlverişli, ən münasib
imkan vermək	yol vermək, şərait yaratmaq
şərt	1) lazım olan amil, əsas; 2) tələb, təklif; 3) bağlaşma, saziş
aradan qaldırmaq	yox etmək, ləğv etmək
maraq	bir şeyə diqqət, həvəs, arzu
bələd olmaq	tanış olmaq, tanımaq, bilmək
məxsus	xas olan, aid olan

Çalışma 2. II növ söz birləşmələrini göstərin.

Diqqətin funksiyaları bunlardır: 1) *seçmə funksiyası* – diqqət əhəmiyyətli təsirləri seçir, kənar təsirlərə əhəmiyyət vermir; 2) *saxlanma funksiyası* – idrak fəaliyyəti və ya davranış aktı başa çatana qədər diqqət onların üzərində saxlanır; 3) *tənzim etmək* və *nəzarət etmək funksiyası* – diqqət fəaliyyətin gedişini tənzimləyir və ona nəzarət edir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçiləri yazın.

Diqqət... növlərindən biri *qeyri-ixtiyari diqqətdir*. O, cisim və hadisə...in bilavasitə təsiri nəticəsində əmələ gəlir. Qeyri-ixtiyari diqqət qabaqcadan qarşıya qoyulmuş məqsədlə, heç bir xüsusi niyyətlə bağlı olmur. O yalnız qıcıqlandırıcının təsir etdiyi müddətdə mövcud ol.... Qeyri-ixtiyari diqqət heyvanlar... da vardır.

Çalışma 4. Aşağıdakı tapşırıqda hansı qrammatik kateqoriyaların əlamətləri vardır?

Qeyri-ixtiyari diqqət aşağıdakılardan asılıdır: 1) bizə təsir edən qıcıqlayıcıların xüsusiyyətlərindən, yəni xarici səbəblərdən (məsələn, qüvvətli səs, güclü işıq, kəskin iy, yeni maşın modeli, hərəkətin başlanması və ya kəsilməsi və s.); 2) insanın daxili emosional vəziyyətindən, şəxsiyyətin istiqamətindən (məsələn, insanın sağlamlıq dərəcəsi, əhvali-ruhiyyəsi, tələbatı, maraqları və s.).

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə bu sözləri yazın: ikinci, insanın, obyekti, ilə

İxtiyari diqqət ... xüsusi niyyəti və məqsədi ... bağlıdır. O, fəaliyyət prosesində əmələ gəlir. Bu halda beyində ... siqnalların – söz siqnallarının təsiri ilə optimal oyanma sahəsi yaranır. İxtiyari diqqət ... ətraflı öyrənməyə imkan verir.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə Azərbaycan dilinin hansı qaydalarını görürsünüz?

İxtiyari diqqət bir sıra şərtlərdən asılıdır: 1) fəaliyyətin <u>mənasını</u>, <u>faydasını</u> dərk etmək; 2) fəaliyyətin kon-

kret məqsədini dərk etmək; 3) iş şəraitinin olması; 4) əlavə maraqların yaranması. Maraq, obyekti ətraflı qavramağa, yadda saxlamağa, dərindən öyrənməyə, çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir.

Çalışma 7. Ahəng qanununa tabe olan alınma sözləri göstərin.

Diqqətin daha iki növü var: xarici diqqət və daxili diqqət. *Xarici diqqət* olmasa, insan ətraf aləmin cisim və hadisələrinə bələd ola bilmir. *Daxili diqqət* şəxsiyyətin öz daxili aləmini, fəaliyyətini, özünü, öz xüsusiyyətlərini dərk etməsi ilə əlaqədardır. Daxili diqqət yalnız insanlara məxsusdur.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Hansı psixi hadisəyə diqqət deyilir? 2. Diqqət obyekti nədir? 3. Diqqətin hansı funksiyaları var? 4. Diqqətin neçə növü var? 5. Diqqətin əhəmiyyəti nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

diqqət, şüur, fərd, ixtiyari diqqət, qeyri-ixtiyari diqqət, xarici diqqət, daxili diqqət

§44. Diqqətin xüsusiyyətləri

Diqqətin müxtəlif xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri vardır. Hər bir xüsusiyyət ayrı-ayrı şəxslərdə özünəməxsus şəkildə təzahür edir. Onlara müxtəlif amillər təsir göstərir. Diqqətin beş əsas xüsusiyyəti göstərilir: **diqqətin mərkəzləşməsi, davamlılığı, həcmi, paylanması, keçirilməsi.**

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

xüsusiyyət	səciyyəvi cəhət, əlamət, spesifiklik
keyfiyyət	fərqli xüsusiyyət, əlamət
özünəməxsus	özünə aid, spesifik
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
amil	səbəb, vasitə
təsir göstərmək	təsir etmək, təsiri olmaq
mərkəzləşmə	birləşmə, toplanma
davamlılıq	möhkəmlik
həcm	ölçü, tutum
paylanma	bölüşdürülmə
xarakterizə olunmaq	səciyyələnmək
bacarıq	iş qabiliyyəti, təcrübə
həmcins	eyni cinsli
dərəcə	1) hədd; 2) vəzifə, mövqe
yönəlmək	1) istiqamət almaq, getmək; 2) çevrilmək
əhatə olunmaq	dörd tərəfi tutulmaq
miqdar	say, kəmiyyət

müəyyən edilmək	qabaqcadan təyin olunmaq, müəyyənləşdirilmək
düzülüş	düzülmə qaydası, tərtib
tabe olan	razı olan, itaət edən
fasiləsiz	fasilə olmadan, arası kəsilmədən
rəngarənglik	1) əlvanlıq; 2) müxtəliflik
tərəddüd	nə edəcəyini bilməmə, qərarsızlıq
əlaqədar olmamaq	bağlı olmamaq, əlaqəsi olmamaq, aid olmamaq
vərəqləmək	səhifələri çevirmək
yayınma	1) başqa şeylə məşğul olma, kənara çıxma; 2) yox olma, uzaqlaşma
öz aləminə çəkilmək	öz dünyasında, öz mühitində olmaq
yerinə yetirmək	icra etmək, həyata keçirmək
lazımi	zəruri, gərəkli, uyğun, lazım olan, istənilən
ixtiyari	insanın öz arzusu ilə olan, məcburi olmayan

Çalışma 2. Antonim sözləri tapın.

Diqqətin mərkəzləşməsi zamanı şüurumuz bir obyekt və ya bir fəaliyyətə yönəlir, başqalarından uzaqlaşır. *Diqqətin paylanması* eyni vaxtda iki müxtəlif və daha artıq işi yerinə yetirmək bacarığı ilə xarakterizə olunur. Bu, işlərin həmcins və ya müxtəlif olmasından, həmin işlərin mənimsənilmə dərəcəsindən və insanın yaşından asılıdır.

Çalışma 3. Bu tapşırıqda hansı təsriflənməyən fel işlənib?

Diqqətin həcmi eyni vaxtda əhatə olunan, aydın dərk olunan obyektlərin miqdarı ilə müəyyən edilir. Diqqətin həcmi qavranılan cisim və hadisələrin bir-biri ilə sıx əlaqədə olmasından, obyektlərin sadə və mürəkkəbliyindən, obyektlərin düzülüşündən, formasından, böyük kiçikliyindən, rəngindən, qarşıya qoyulan məqsəddən, insan fəaliyyətinin xüsusiyyətindən asılıdır.

Çalışma 4. Bu tapşırıqda hansı kateqoriyanın şəkilçisi daha çox işlənib?

Diqqətin davamlılığı onun ümumi bir məqsədə tabe olan obyektlər üzərində uzun müddət və fasiləsiz saxlanılmasıdır. Diqqətin davamlılığı obyektlərin və işlərin rəngarəngliyindən, yeniliyindən, zənginliyindən, dinamikliyindən, adamın fəallığından, marağından, yorğunluq dərəcəsindən asılıdır.

Çalışma 5. «Obyekt» sözünü düzgün formada yazın.

Diqqətin keçirilməsi onun bir obyekt... başqa obyekt... və ya bir fəaliyyətdən başqa fəaliyyətə yönəldilməsidir. *Diqqətin tərəddüdü* onun dinamik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu, insan şüurunun əsas obyekt... kənar obyekt... keçməsi və yenə də əsas obyekt... qayıtmasıdır.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini qoyun.

Bəzən diqqət hər hansı cisim və hadisə üzərinə yönəlir. Lakin həmin cisim və hadisə hazırda qarşıda duran məqsədlə əlaqədar olmur. Bu, *diqqətin yayınma...dır.*

Məsələn, müəllim dərsi izah edərkən şagirdin küçəyə baxma..., dərsliyini vərəqləmə..., yoldaşı ilə söhbət etmə... və s. onun diqqətinin yayınma...nı göstərir.

Çalışma 7. Hansı sıradakı şəkilçilər bu tapşırıqdakı sifətləri isimləşdirib: a) –sı^4, -lıq^4; b) –lıq^4, -lar^2; c) –sız^4, -ı^4

Gərgin iş günündən sonra yorğunluq, insanın öz daxili aləminə çəkilməsi, maraqsız işi yerinə yetirməsi və s. *dalğınlıq vəziyyəti* yarada bilər. Dalğınlığın iki forması var: 1) adam öz diqqətini lazımi obyekt üzərində mərkəzləşdirə bilmir. Bu, ixtiyari diqqətin zəifliyidir; 2) kənar qıcıqlayıcılar diqqəti əsas obyektdən yayındıra bilmir, diqqətin gərginliyini artırır. Bu, ixtiyari diqqətin güclü mərkəzləşməsidir.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Diqqətin hansı xüsusiyyətləri var? 2. Diqqətin mərkəzləşməsi və paylanması necə baş verir? 3. Diqqətin həcmi və davamlılığı nədən asılıdır? 4. Diqqət nə zaman yayınır? 5. Dalğınlıq necə yaranır?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

diqqətin mərkəzləşməsi, diqqətin həcmi, diqqətin davamlılığı, diqqətin keçirilməsi, diqqətin tərəddüdü, diqqətin tərəddüdü, diqqətin yayınması, dalğınlıq, ixtiyari diqqət, qıcıqlayıcı, diqqətin paylanması

§45. Hafizə

İnsanın idrak fəaliyyətində hafizənin rolu böyükdür. **Hafizə** insan təcrübəsinin, bütün psixi inkişafın təməlini təşkil edir. Hafizəsiz dərk edilən cisimlərin yadda saxlanması, ondan sonrakı təcrübədə istifadə edilməsi mümkün olmazdı. Hafizəmiz gərəkli biliklərlərlə nə qədər zəngin olarsa, fikirlərimiz də düzgün və məzmunlu olar. Hafizə insan fəaliyyətini şərtləndirir. Müasir dövrdə hafizənin **psixoloji, fizioloji, biokimyəvi nəzəriyyələri** mövcuddur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

hafizə	yaddaş
rol	1) artistin oynadığı surət; 2) əhəmiyyət
təməl	bünövrə, bir şeyin əsası
təşkil etmək	düzəltmək, yaratmaq, qaydaya salmaq
yadda saxlamaq	unutmamaq, xatırlamaq
gərəkli	lazımlı, əhəmiyyətli, zəruri
məzmunlu	ciddi, dərin mənalı
şərtləndirmək	şərt qoymaq, səbəb olmaq
mövcud	var olan, hazırda olan
nəzəriyyə	ideyalar sistemi, biliklərin məcmusu
hifz etmə	qoruma
yada salma	hafizədə canlandırma
fərdi	1) şəxsi; 2) xüsusi
toplanan	birləşən, yığılan

material	1) cisim, maddə; 2) məlumat, vəsait
gələcək	indi yox, sonra olacaq; hələ çatmamış zaman
tələb etmək	xahiş və ya təklif etmək, istəmək
əlaqə	qarşılıqlı münasibət, yaxınlıq, rabitə
nəticələnmək	bitmək, sona çatmaq
iz	nişanə, qalıq, əlamət
hüceyrə	canlı orqanizmin ən sadə vahidi
sinir	əsəb
baş vermək	əmələ gəlmək, ortaya çıxmaq, olmaq, başlamaq
pillə	1) pilləkənin hissəsi; 2) mərhələ, mərtəbə, səviyyə
reaksiya	1) qarşılıqlı təsir; 2) dəyişiklik
mexanizm	1) maşın, qurğu; 2) bir şeyin daxili sistemi
rabitə	bağlılıq, münasibət, əlaqə
əsaslanmaq	1) istinad etmək; 2) yerini möhkəmlətmək
qonşuluq	yaşadığı yerə görə yaxınlıq
təsəvvür	1) xəyala gətirmə, xəyal, fikir; 2) ümumi tanışlıq
canlandırmaq	1) can vermək, ayıltmaq; 2) gücləndirmək; 3) şənləndirmək, hərəkətə gətirmək
oxşarlıq	bənzərlik, uyğunluq
bənzəyən	1) oxşayan; 2) uyğunlaşan
əkslik	ziddiyyət, uyğunsuzluq

obrazlı	ifadəli, canlı, aydın
surət	1) zahiri görünüş, şəkil; 2) üsul, qayda; 3) nüsxə
məntiqi	1) məntiq qanunlarına uyğun; 2) zəruri, qanunauyğun
hərəki	hərəkət edən
emosional	həyəcanlı, emosiya ifadə edən
məqsəd	niyyət, arzu
qeyri-ixtiyari	bilməyərək, istər-istəməz
ixtiyari	insanın öz arzusu ilə olan, məcburi olmayan
fərqləndirilmək	seçilmək
müddət	vaxt, zaman
qeyd edilmək	1) yazılmaq; 2) göstərilmək

Çalışma 2. Məsdərin isimləşməsi hansı sözlərdədir?

Hafizənin dörd əsas prosesi var: *yaddasaxlama, hifzetmə, yadasalma və tanıma.* Müəyyən materialı yaddasaxlama həyat və fəaliyyət prosesində toplanan fərdi təcrübə ilə bağlıdır. Yadda saxlanılan materialların gələcək fəaliyyətdə istifadə olunması yadasalma və ya xatırlama tələb edir. Müəyyən materialın uzun müddət fəaliyyətlə əlaqəsinin kəsilməsi unutma ilə nəticələnir.

Çalışma 3. Mürəkkəb sözləri tapın və izah edin.

Hafizədə izlərin saxlanması sinir hüceyrələrində dərin biokimyəvi dəyişikliklərin baş verməsi ilə bağlıdır. Yaddasaxlama prosesi ikipilləlidir. *Birinci mərhələdə* beyin hüceyrələrində qısamüddətli elektrokimyəvi reaksiya baş verir. *İkinci mərhələdə* sinir hüceyrələrində pro-

teinin yaranması ilə bağlı biokimyəvi reaksiya əmələ gəlir. Birinci mərhələ *qısamüddətli*, ikinci mərhələ *uzunmüddətli* hafizənin mexanizmidir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini yazın.

Hafizə fəaliyyətinin əsasını müəyyən rabitələr – assosiasiyalar təşkil ed… . Bu rabitələr Aristotelin üç prinsipinə əsaslan…: 1) qonşuluq assosiasiyası – orta məktəb yoldaşımızı görmək məktəb həyatına aid təsəvvürləri canlandır…; 2) oxşarlıq assosiasiyası – dostumuza bənzəyən bir adam gördükdə onun haqqında təsəvvür yaran…, 3) əkslik assosiasiyası – qış təsəvvürü yay təsəvvürünü əmələ gətir… .

Çalışma 5. Aşağıdakı tapşırıqda hansı nitq hissəsinə aid sözlər daha çoxdur?

Obyektinə görə hafizənin obrazlı (surət), sözlü-məntiqi, hərəki və emosional növləri var. Fəaliyyətin məqsədindən asılı olaraq hafizənin qeyri-ixtiyari və ixtiyari növləri fərqləndirilir. Materialın yadda saxlanması müddətinə görə hafizənin qısamüddətli, uzunmüddətli və operativ növləri qeyd edilir.

Çalışma 6. Suallara cavab verin.

1. Hafizənin insan həyatında rolunu izah edin. 2. Hafizə hansı proseslərdən ibarətdir? 3. Yaddasaxlama prosesini izah edin. 4. Aristotelin prinsipləri hansılardır? 5. Hafizənin hansı növləri var?

Çalışma 7. Terminləri öyrənin.

hafizə, qısamüddətli hafizə, uzunmüddətli hafizə, qonşuluq assosiasiyası, oxşarlıq assosiasiyası, əkslik assosiasiyası, obrazlı hafizə, sözlü-məntiqi hafizə, hərəki hafizə, emosional hafizə, ixtiyari hafizə, qeyri-ixtiyari hafizə, operativ hafizə

§46. Hafizə (davamı)

Çalışma 1. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi qoyulmalıdır: -mız^4, -sı^4, -lar^2

Surət hafizə... cisim və hadisələrin keçmişdə qavradığımız surətlərinin yadda saxlanılma..., hifz edilmə... və yada salınma...ndan ibarətdir. Onun ilkin forma... *ardıcıl surətlərdir.* Surət hafizə...nin bir halı *əyani (eydetik)* surətlər, digər növü isə *təsəvvür surətləridir.*

Çalışma 2. İsmi xəbərləri tapın, izah edin.

Hərəkət hafizəsi müxtəlif hərəkətlərin və onların sisteminin yadda saxlanması, hifz olunması və yada salınmasıdır. İdmançılar, rəqqaslar üçün hərəki hafizə vacibdir. Hafizənin bu növü daha tez inkişaf edir. Hərəki hafizə, demək olar ki, bütün adamlarda vardır.

Çalışma 3. Mücərrəd isimləri tapın.

Emosional hafizə keçirdiyimiz hisslərin yadda saxlanması və yada salınmasıdır. Bu hafizə davranış və rəftarı tənzim edir. Sözlü-məntiqi hafizə fikirlərin, anlayışların yadda saxlanması, hifz edilməsi və yada salınmasından ibarətdir. Fikirlər dil materialında maddiləşir, ona görə də bu hafizə sözlü-məntiqi hafizə adlanır. O yalnız insanlara məxsusdur.

Çalışma 4. Altından xətt çəkilmiş sözləri izah edin.

Əgər materialın yadda saxlanması, xatırlanması üçün qarşıya məqsəd qoyulmursa və onlar sanki öz-özünə yadda qalırsa, bu, *qeyri-ixtiyari hafizə* adlanır. Əgər insan

materialı yadda saxlamaq üçün xüsusi üsul və qaydalardan istifadə edirsə, hafizə *ixtiyari* olur.

Çalışma 5. Qapalı sait ahəngli sözləri seçin.

Qısamüddətli hafizə çox az müddət davam edir. Az müddətdən sonra indicə qavranılan cisim və hadisələri xatırlaya bilmirik. Bu hafizənin sinonimi kimi bəzən *operativ* və ya *«işçi» hafizə* termini işlədilir. Operativ hafizə dedikdə müəyyən işin yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan hər hansı məlumatın müəyyən müddət yadda saxlanması nəzərdə tutulur.

Çalışma 6. Mötərizələri açın, sözləri düzgün formada yazın.

Uzunmüddətli hafizə qavranılan materialın uzun müddət və möhkəm yadda saxlanması ilə xarakterizə (olunmaq). Biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, informasiyaların uzun müddət hifz edilməsi bu hafizənin əsas məzmununu təşkil (etmək). Uzunmüddətli hafizədə biliklər daha ümumiləşmiş halda (saxlanmaq), onlar uzun müddət üçün insana lazım (olmaq).

Çalışma 7. Sözlərin mənasını öyrənin.

ilkin	ilk, birinci
ardıcıl	1) arası kəsilmədən; 2) məntiqli
əyani	gözlə görünən, inandırıcı, aydın
təsəvvür	1) xəyala gətirmə, xəyal, fikir; 2) ümumi tanışlıq
rəqqas	rəqs edən

hərəki	hərəkət edən
emosional	həyəcanlı, emosiya ifadə edən
hiss	1) duyğu; 2) sevgi; 3) qavrama bacarıcı
davranış	davranma tərzi, rəftar
rəftar	münasibət, davranış
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
maddiləşmək	maddi/konkret şəkil almaq
məxsus olmaq	aid olmaq
qarşıya məqsəd qoymaq	arzu etmək, … niyyətində olmaq
üsul	sistem, yol, qayda, metod
qayda	1) üsul, yol; 2) adət; 3) nizam, səliqə
davam etmək	1) dözmək; 2) əvvəlki halında qalmaq, fəaliyyətdə olmaq; 3) işi dayandırmamaq
operativ	bir işi bilavasitə görən, işi düzəldən
işçi	çalışan
zəruri	ən lazımlı, ən vacib, lazım, mütlə'q
yerinə yetirilmə	icra edilmə, həyata keçirilmə
nəzərdə tutulmaq	haqqında düşünmək
möhkəm	1) davamlı, bərk; 2) qüvvətli; 3) güclü, şiddətli
xarakterizə olunmaq	səciyyələnmək

bilik	oxumaqla, təcrübə ilə qazanılan məlumat
bacarıq	işgörmə qabiliyyəti, təcrübə
vərdiş	iş bacarığı; adət
məzmun	mövzu, məna
ümumiləşmiş	birləşmiş, ümumi olmuş

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Surət hafizəsinin hansı formaları var? 2. Hərəkət hafizəsi kimin üçün vacibdir? 3. Niyə emosional hafizə yalnız insanlara məxsusdur? 4. Nə zaman hafizə ixtiyari və qeyri-ixtiyari olur? 5. Operativ hafizə nədir? 6. Uzunmüddətli hafizəni izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

surət hafizəsi, ardıcıl surətlər, əyani (eydetik) surətlər, təsəvvür surətləri, hərəkət hafizəsi, emosional hafizə, sözlü-məntiqi hafizə, qeyri-ixtiyari hafizə, ixtiyari hafizə, qısamüddətli hafizə, uzunmüddətli hafizə, operativ hafizə, «işçi» hafizə

§47. Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar

Dərk olunan cisim və hadisələrin yadda saxlanması, hifz olunması, yada salınması və tanınması **hafizə prosesləri** adlanır. Xüsusi **mnemotexniki üsullardan** istifadə etməklə – əlavə assosiasiyalar yaratmaq yolu ilə hafizənin həcmini böyütmək və yaddasaxlamanı asanlaşdırmaq mümkündür. Qavranılan materialın yadda saxlanması və yada salınmasına yönəlmiş fəaliyyət **mnemik fəaliyyət** adlanır. Mnemonikon – yunan sözü olub, «yadda saxlamaq məharəti» deməkdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

üsul	sistem, yol, qayda, metod
istifadə etmək	işlətmək, faydalanmaq
assosiasiya	1) birlik; 2) təsəvvürlər arasındakı əlaqə
həcm	ölçü, tutum
asanlaşdırmaq	asan etmək, yüngülləşdirmək, sadələşdirmək
mümkün olmaq	həyata keçə bilmək
yönəlmiş	istiqamətlənmiş, çevrilmiş
fəaliyyət	iş, çalışma, aktivlik
məharət	ustalıq, bacarıq, qabiliyyət, hünər
təəssürat	əşya və hadisələrin insan şüurundakı izi
möhkəmləndirilmə	möhkəm edilmə, bərkidilmə

mühit	təbii və ictimai şərait
təsir	enerjinin, gücün özünü göstərməsi
həkk olunma	1) yazı yazılma; 2) unudulmama
seçici	1) seçkidə iştirak edən adam; 2) xüsusi
əksini almaq	şəklini çəkmək
nəqşləndirmə	həkk etmə, şəkil, naxış vurma
nəqşlənmək	həkk olunmaq
özünü göstərmək	öz bacarığını göstərmək
dəfələrlə	bir neçə dəfə, təkrarən, çox-çox
təkrarən	təkrar olaraq, təkrar-təkrar
sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
baş vermək	əmələ gəlmək, ortaya çıxmaq, olmaq, başlamaq
kifayət olmaq	çatmaq, yetmək, bəs olmaq
başlıca	ən əsas, ən mühüm, ən çox
müntəzəm	sistemli, daimi, düzgün, ardıcıl
planlı	plan üzrə olan
anlaşılan	başa düşülən, aydın olan, məlum olan
mexaniki	1) mexanizmlər vasitəsilə işləyən; 2) qeyri-şüuri, qeyri-iradi
tələb etmək	istəmək, xahiş və ya təklif etmək
yüklənmək	yüklə doldurulmaq
an	ən kiçik zaman
canlandırmaq	1) can vermək, ayıltmaq; 2) yada salmaq; 3) gücləndirmək; 4) şənləndirmək

bərpa edilmək	əvvəlki halına salınmaq, yenidən düzəlmək
canlanma	1) dirilmə, dirçəlmə; 2) fəallaşma; 3) yada düşmə; 4) oyanma
niyyətli	məqsədli, arzu ilə
səy göstərmək	çalışmaq, cəhd etmək
xarakter daşımaq	bir şeyi özündə cəmləşdirmək

Çalışma 2. Qara hərflərlə verilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Yaddasaxlama – cisim və **hadisələrin** təsiri ilə duyğu və qavrayış prosesində **beynimizdə** əmələ gələn təəssürat və surətlərin **möhkəmləndirilməsi** prosesidir. Yaddasaxlama xarici və daxili mühitin təsirinin beyində həkk olunmasıdır. Bu proses **seçici** olur. Onun üç forması var: əksinialma və ya nəqşləndirmə, qeyri-ixtiyari və ixtiyari yaddasaxlama.

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş sözlərdən istifadə edərək yeni birləşmələr düzəldin.

Çox qüvvətli emosional təsir yaradan cisim və hadisələr beyində möhkəm nəqşlənir və uzunmüddətli hafizədə qalır. Bu, *əksinialma* və ya *nəqşləndirmədir*. İnsan həyatındakı çox ağır kədər və ya böyük sevinc də uzun müddət insanın beynində həkk olunur. Bu cür yaddasaxlama eydetik surətlərdə özünü göstərir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan hərfləri qoyun.

Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama cismin dəfələrlə, təkrarən qavranılma...ı sayəsində baş v...rir. Bu halda

mnemik üs...llardan istifad... olun...ur. Qeyri-ixtiyari yaddasaxlama dərin bili... üçün kifayət d...yil. O tam dəqiq olmur.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözlərin vurğusunu müəyyən edin.

İxtiyari yaddasaxlama üçün insan müəyyən üsul və qaydalardan istifadə edir. Bu, yaddasaxlamanın insana xas olan başlıca formasıdır. İxtiyari yaddasaxlamanın xüsusi bir növü öyrənmədir. *Öyrənmə* müntəzəm, planlı və müəyyən üsullardan istifadə etməklə xüsusi təşkil edilən yaddasaxlamadır. Anlaşılan material mənalı, anlaşılmayan, çətin material mexaniki öyrənməni tələb edir.

Çalışma 6. «Az», «süni», «gec», «lazımsız», «əlavə» sözləri mətndəki hansı sözlərlə antonimdir?

Hifzetmə unutma ilə əlaqədardır. Qavradığımız materialın ya hamısı, ya da müəyyən hissəsi unudula bilər. Material mexaniki öyrənildikdə də tez unudulur. Təkrarların olmaması unutmanın əsas səbəblərindən biridir. Unutma təbii və zəruri prosesdir, çünki beyin çox yüklənə bilər.

Çalışma 7. Feldən düzələn isimləri tapın.

Yadasalma beyinin indiki an üçün zəruri olan informasiyanı seçib ayırması, canlandırmasıdır. Yadasalma sayəsində keçmiş təcrübə, hisslər, fikirlər bərpa edilir. Onun üç səviyyəsi var: tanıma, xüsusi yadasalma və xatırlama. *Tanıma* yadasalmanın başlanğıcıdır, sadə prosesdir.

Çalışma 8. Səhvləri düzəldin.

Xüsusi yadasalma zamanı materiyal sanki özü hafizədə canlanır. Bu, yadasalmanın niyyətsiz formasıdı. *Niyyətli yadasalma* mürəkkəb hafizə prosesidi, xüsusi gərginliy, səy göstərməy tələb edir. *Xatırlama* da seçici xarakter daşıyır, bu zaman zəruri olan biliyləri yada salırık. Yadasalmanın xüsusi forması xatirədi. *Xatirələr* insanın şəxsi həyatı ilə bağlı olur.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar, mnemik fəaliyyət, yaddasaxlama, əksinialma, nəqşləndirmə, qeyri-ixtiyari yaddasaxlama, ixtiyari yaddasaxlama, öyrənmə, hifzetmə, unutma, yadasalma, tanıma, xüsusi yadasalma, xatırlama, niyyətli yadasalma, niyyətsiz yadasalma, xatirə

§48. Şüur və təfəkkür

Şüur psixikanın insana məxsus olan ən ali səviyyəsidir. Şüur sanki bütün psixi hadisələrin inkişafının yekunudur. O, beyinin məhsuludur, varlığı əks etdirir və insanın tarixi inkişafı prosesində əmələ gəlir. Şüur yalnız və yalnız insana məxsusdur. Şüur insanın malik olduğu biliklər məcmusudur. O, ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ali	ən yüksək
səviyyə	yüksəlmə dərəcəsi
yekun	bir şeyin nəticəsi
məhsul	hazırlanan, yetişdirilən şeylər
varlıq	var olma, mövcud olma
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
əmələ gəlmək	1) baş vermək, meydana gəlmək, mümkün olmaq; 2) düzəlmək
malik olmaq	sahib olmaq
məcmu	bütün, tamam, hamı
mövcudluq	mövcud olma, varlıq
kəsb etmək	1) çalışıb qazanmaq; 2) əldə etmək, öyrənmək
əldə etmək	tapmaq, qazanmaq, ələ keçirmək
çıxış etmək	danışmaq, məlumat vermək, göstərmək
idarə etmək	1) rəhbərlik etmək, başçılıq

	etmək; 2) istiqamətləndirmək
iradi	iradəyə aid; ixtiyari
səciyyə daşımaq	səciyyəvi xüsusiyyətlərə malik olmaq
xarakterizə olunmaq	səciyyələnmək, fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etmək
təzahür	üzə çıxma, özünü göstərmə
iradə	1) istək, arzu; 2) cəhd, inad
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
mənimsəmək	1) öyrənmək; 2) sahiblənmək
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
təşəkkül etmək	formalaşmaq
icra etmək	yerinə yetirmək, həyata keçirmək
əxlaq	etik normalar
göstərici	bir şeyi göstərən
cəmləşmək	bir yerə toplanmaq
meyil	1) bir tərəfə əyilmə; 2) istək, arzu, həvəs
kommunikativ	ünsiyyət
sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
mübadilə	dəyişmək
mümkün olmaq	həyata keçə bilmək
zəmin yaratmaq	şərait yaratmaq, hazırlamaq
cəhət	1) tərəf, yön, səmt; 2) bir şeyin əlaməti; 3) bir şeyin hissəsi

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı ahəng növü var?

Bilik şüurun mövcudluq formasıdır. Şüur səviyyəsində bilik mənalılıq kəsb edir. *Koqnitiv funksiya* yalnız şüur səviyyəsində dərketmə, bilik əldəetmə funksiyası kimi çıxış edir.

Çalışma 3. Mətndəki sözlərdə hansı fonetik xüsusiyyət daha çox verilib?

Şüurun *idarəetmə funksiyası* onun iradi səciyyə daşıması ilə xarakterizə olunur, yəni fərdin davranışı onun iradəsinin təzahürüdür. Hər bir fərd öz davranış və rəftarını tənzim edir, ictimai həyat normalarını, qaydaları mənimsəyir. Bunların əsasında şəxsiyyətin müəyyən xassələri təşəkkül edir.

Çalışma 4. Vurğulu hecaları tapın.

Şüur *tənzimetmə funksiyasını* icra edir. Şəxsiyyət mövcud əxlaq normalarını dərindən dərk edir, öz davranış və rəftarını qurur. Şüur insanın ətraf aləmə münasibətinin əsas göstəricisi olur.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır: -nı^4, -sı^4, -dı^4?

İnsanın dünyagörüşü, maraq və meyilləri şüurda cəmləşir. *Kommunikativ funksiya* sayə...ndə insanların bilik və təcrübə mübadilə..., bir-birinin davranış və rəftarını tənzim etmə... mümkün olur. Həmin funksiya insanın özünü dərk etmə...nə zəmin yaradır. Bu, şüurun başlıca cəhətlərindən biridir.

Çalışma 6. Söz birləşmələri düzəldin.

idrak	həyat
sadə	aləm
diqqət	qavrayış
xarici	prosesi
şəxsi	obyekti

Çalışma 7. Hansı fikir yanlışdır?

1. Qavrayış prosesi nitq, təfəkkür, iradə və s. ilə üzvi surətdə bağlıdır.
2. Qavrayışın növləri üç qrupa ayrılır.
3. Xatirələr insanın şəxsi həyatı ilə bağlı olur.
4. Hafizə insan fəaliyyətini şərtləndirmir.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

şüur, psixika, koqnitiv funksiya, idarəetmə funksiyası, tənzimetmə funksiyası, kommunikativ funksiya

§49. Təfəkkür

Təfəkkür varlığın inikasının ali səviyyəsidir. Təfəkkür ali idrak prosesidir, hadisənin gələcək mənzərəsini verə bilir. Psixologiyada təfəkkür dərk edən subyektlə dərk olunan obyekt arasında qarşılıqlı təsir prosesi kimi öyrənilir. Təfəkkürün mənbəyi xarici obyektiv aləmdir. Təfəkkür insanın mühitlə real qarşılıqlı təsiri prosesində əmələ gəlir. Təfəkkür şüurdan qədimdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

inikas	bir yerə dəyib qayıtma
mənzərə	1) ümumi görünüş; 2) təbiət şəkli
mənbə	1) qaynaq; 2) bir şeyin başlandığı yer
mühit	şərait
qədim	köhnə
məfhum	ümumi fikir, anlayış
cisim	1) əşya; 2) bədən
əqli	ağıla əsaslanan; zehni
istidlal	xüsusi nəticə çıxarma
əlamət	nişanə, işarə
ibarət	düzəlmiş, tərtib olunmuş
mürəkkəb	1) bir neçə hissədən ibarət olan; 2) çətin
fəaliyyət	iş, çalışma
nəticə	1) son; 2) xülasə
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
fərdi	şəxsi, xüsusi

başlıca	ən əsas, ən mühüm
dahi	qeyri-adi ağıla malik olan şəxs
konkret	tam, dəqiq, aydın
gerçək	doğru, düz, həqiqi
hökm	əmr, sərəncam, qərar
iqrar etmək	təsdiq / qəbul etmək, etiraf etmək
inkar etmək	təsdiq / qəbul etməmək, rədd etmək
əsasında	bir şeyi əsas götürmək
ifadə olunmaq	söylənmək, deyilmək, izah edilmək
asılı olmaq	bir şeylə şərtlənmək, əlaqədar olmaq
şərt	1) əsas; 2) tələb, təklif
geri qalmamaq	1) sona qalmamaq; 2) ləngitməmək; 3) inkişafdan qalmamaq
təqsim	bölgü, bölüşdürmə
qəti	1) pozulmaz, möhkəm; 2) son; 3) ən güclü
idrak	dərk etmə, şüur
iştirak etmək	1) birlikdə fəaliyyət; 2) ortaq olmaq
cəhət	1) tərəf, yön, səmt; 2) bir şeyin əlaməti; 3) bir şeyin hissəsi
fikri	fikrə, düşüncəyə aid; əqli
əməliyyat	bir-biri ilə əlaqəli işlər
təhlil	araşdırma, tədqiq etmə
müqayisə	qarşılaşdırma, tutuşdurma
ümumiləşdirmə	birləşdirmə; ümumi fikir, ümumi nəticə
konkretləşdirmə	konkret hala salmaq, müəyyənləşdirmək

təsnifat	ümumi əlamətlərə görə qruplara ayrılma

Çalışma 2. «Heç vaxt», «xüsusi», «sadə» «lazımsız» sözləri mətndəki hansı sözlərlə əks mənalıdır?

Təfəkkürün üç forması var: məfhum, hökm, əqli nəticə və ya istidlal. *Məfhum* cisim və hadisələrin ümumi və mühüm əlamətlərinin inikasından ibarət formadır. Məfhum həmişə sözlərdə ifadə olunur. Məfhumlar beyinin mürəkkəb fəaliyyətinin nəticəsidir.

Çalışma 3. Sifətləri seçin və izah edin.

Ümumi məfhumlar müəyyən cisim və hadisələr qrupunun mühüm və ümumi əlamətlərini əks etdirir. Məsələn, şagird, müəllim, bitki, şəhər və s. *Fərdi məfhumlar* ayrı-ayrı cisim və hadisələrin başlıca xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məsələn, dahi şair Nizami və s. *Konkret məfhumlar* gerçək cisimlərin mühüm əlamətlərinin inikasıdır. Məsələn, qələm, maşın, kitab və s.

Çalışma 4. Hansı sözlərin tərkibində birsaitli heca var?

Hökm, varlığın cisim və hadisələri arasında müəyyən əlaqə və münasibətin olub-olmadığını iqrar və ya inkar etməkdən ibarətdir. Hökm dil materialları əsasında ifadə olunur. Onun əsas ifadə vasitəsi qrammatik cümlədir.

Çalışma 5. Qapalı sait ahəngi olan sözləri göstərin.

Ümumi, xüsusi, fərdi hökmlər vardır. «Bütün quşlar uçur» ümumi, «Bəzi quşlar suda üzür» xüsusi, «Bu quş gözəldir» fərdi hökmdür. Hökmlər iqrari və inkari olur.

«Təxəyyül insana məxsusdur» iqrari, «Heyvanlarda şüur yoxdur» inkari hökmdür.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Hər hansı fikrin həqiqiliyi hökmdəki şərt...dən asılıdırsa, bu, *şərti hökm* adlanır. Məsələn, «Əgər şagird daim çalışarsa, dərs...indən geri qalmaz». *Təqsimi hökm...də* cismin xüsusiyyət...i iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Şagird ya beşinci, ya ikinci, ya da üçüncü sinifdə oxuyur». *Qəti hökm...də* əlamət şərtsiz iqrar və ya inkar edilir. Məsələn, «Bakı Xəzər dənizinin sahilində yerləşir».

Çalışma 7. İsimləri tapın və təhlil edin.

Təfəkkür idrak fəaliyyətində iştirak edir. Bu cəhət *fikri fəaliyyət* adlanır. Fikri fəaliyyət prosesində insan bir sıra əməliyyatlardan istifadə edir. Bunlar *fikri əməliyyatlar*, yaxud *təfəkkür prosesləri* adlanır. Təfəkkür proseslərinə *təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə* və *təsnifat* daxildir.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

təfəkkür, varlıq, idrak, şüur, məfhum, hökm, əqli nəticə, ümumi məfhum, fərdi məfhum, konkret məfhum, şərti hökm, təqsimi hökm, xüsusi hökm, ümumi hökm, fərdi hökm, qəti hökm, fikri fəaliyyət, fikri əməliyyat, təfəkkür prosesləri, təhlil, müqayisə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, təsnifat

§50. Təfəkkür (davamı)

Çalışma 1. Açıq sait ahəngli sözləri seçin.

Mümkünlük hökmlərində deyilən əlamət cisimdə ola da bilər, olmaya da. Bu hökmlərin həqiqiliyi təcrübə ilə yoxlanılır. Məsələn, «Bəlkə, bu gün hava tutuldu, yağış yağdı». *Gerçəklik hökmü* cisimlə onun xassəsi arasındakı əlaqəni əks etdirir: «Bu gün hava tutqundur».

Çalışma 2. «Mühüm», «axırıncı», «uca», «əşya» sözləri mətndəki hansı sözlərlə yaxın mənalıdır?

Zərurət hökmü cisim və hadisələrlə onların əlamətləri arasındakı zəruri əlaqələri əks etdirir. Bu, hökmün ən yüksək formasıdır. Çünki zərurət hökmləri təbiət və cəmiyyət qanunları haqqında elmin son sözünü qeyd edir: «Yer Günəş ətrafında fırlanır».

Çalışma 3. Mətni diqqətlə oxuyun. Hansı fonetik xüsusiyyətə daha çox rast gəlmək olar?

Bir çox hallarda hökmün doğru və ya yanlışlığını bilavasitə müşahidə ilə müəyyənləşdirmək mümkün olmur, müəyyən hökmün doğruluğunu əqli əməliyyat vasitəsilə sübut etmək lazım gəlir. Buna *əqli nəticə* və ya *istidlal* deyilir. Əqli nəticənin üç növü var: induksiya, deduksiya, təşbih.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini yazın.

İnduksiya xüsusidən ümumiyə gedən əqli ədir. O, ayrı-ayrı fakt... üzərində aparılan müşahidə... əsasında

ümumi əqli nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. İnduksiyanın köməyi ilə şagird... fizikanın, kimyanın və s. qanun...nı mənimsəyirlər.

Çalışma 5. Səhvləri düzəldin.

Deduksiya ümumidən xüsusiyə gedən əqli nəticədi. O, müəyən xüsusi hallar hakqında nəticə çıxarmağdan ibarəttir. Riyazi teoremlər ən çox deduktiv yolla isbat edilir.

Çalışma 6. Altından xəttçəkilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Təşbih zamanı hadisələr <u>arasındakı</u> qismən oxşarlıq əsasında nəticə <u>çıxarılır</u>. Təşbih xüsusidən xüsusiyə <u>gedən</u> istidlaldır. Lakin təşbihin <u>nəticəsi</u> bəzən doğru, bəzən yanlış olur.

Çalışma 7. Sözlərin mənasını öyrənin.

mümkünlük	mümkün ola bilmə
yoxlanılmaq	başqası tərəfindən yoxlanmaq
tutulmaq	1) xəstələnmək; 2) pozulmaq; 3) örtülmək
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
əlaqə	qarşılıqlı münasibət, bağlılıq, yaxınlıq, rabitə
tutqun	batmış (səs), açıq olmayan, buludlu
zərurət	lazım olma, vaciblik
zəruri	1) ən lazımlı, ən vacib; 2) məcburi, mütləq
qeyd etmək	1) qısaca yazmaq; 2) göstərmək, söyləmək

bilavasitə	vasitəsiz, birbaşa
yanlışlıq	səhv etmə, yanlış söz və ya hərəkət
müşahidə	diqqətlə baxma, baxaraq öyrənmə
müəyyənləşdirmək	müəyyən etmək, təyin etmək, aydınlaşdırmaq
mümkün olmamaq	həyata keçə bilməmək
müəyyən	1) qəti təyin edilmiş, lazımi; 2) aydın, dəqiq, qəti; 3) bir qədər
doğruluq	düzgünlük, gerçəklik
sübut etmək	bir faktı təsdiq etdirmək
lazım gəlmək	vacib olmaq, zəruri olmaq, məcburi olmaq
təşbeh	bənzər, oxşar, bənzəmə, oxşama
müşahidə aparmaq	diqqət yetirib öyrənmək
nəticə	1) son, yekun; 2) xülasə
nəticə çıxarmaq	bir fikrə, qərara gəlmək
fakt	1) olmuş hadisə, nümunə; 2) gerçəklik, reallıq, həqiqət
isbat edilmək	sübut edilmək
riyazi	riyaziyyata aid
teorem	riyazi müddəa (fikir, tezis)
qismən	bir qədər

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

mümkünlük hökmü, gerçəklik hökmü, zərurət hökmü, əqli nəticə, istidlal, induksiya, deduksiya, təşbih

§ 51. Təfəkkürün növləri

Təfəkkür, cisim və hadisələrin mahiyyətinin insan şüurunda ümumiləşmiş inikasından ibarətdir. Duyğular və qavrayış təfəkkürün mənbəyidir. Təfəkkür sayəsində insan gerçəkliyi daha dəqiq dərk edir. Təfəkkür prosesində bütün beyin qabığı iştirak edir. Təfəkkür məqsədəyönəlmiş idrak prosesidir. Adam fikirləşərkən müəyyən məqsədlə düşünür.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

mahiyyət	daxili məzmun, məna, əsas
ümumiləşmiş	birləşmiş, ümumi olmuş
duyğu	hiss
mənbə	1) qaynaq; 2) bir şeyin başlandığı yer
sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
dərk etmək	anlamaq, başa düşmək
beyin qabığı	beyinin üstündəki örtü
məqsəd	niyyət, arzu
məqsədəyönəlmiş	müəyyən məqsədi olan, məqsədəuyğun
idrak prosesi	dərk etmə prosesi
əyani	açıq, inandırıcı
əməli	lazım olan, praktik
əlaqədar olmaq	bağlı olmaq, əlaqəsi olmaq
bağlı olmaq	1) bağlanmaq; 2) örtülmək; 3) əlaqəli olmaq

üstün olmaq	daha yüksək səviyyədə olmaq
həyata keçirilmək	yerinə yetirilmək
obrazlı	ifadəli, aydın
material	1) cisim, maddə; 2) məlumat
istinad etmək	bir şeyi kömək hesab etmək
əsaslanmaq	istinad etmək, əsas götürmək
məktəbəqədər	uşağın məktəbə getməyə qədərki dövrü
mücərrəd	konkret olmayan
dəyər	qiymət, əhəmiyyət
ədalət	düzgünlük, insaf
xoşbəxtlik	böyük sevinc, səadət
kəmiyyət	miqdar, say
keyfiyyət	fərqli xüsusiyyət, əlamət
həll etmək	1) qərara gəlmək, nəticəyə gəlmək; 2) yerinə yetirmək
məsələ	həll olunması lazımlı iş
alət	texniki vasitə, cihaz
cihaz	alət
bədii	gözəl, qəşəng, estetik
texniki	texnikaya aid
yönəlmək	1) istiqamətlənmək, yanına getmək; 2) çevrilmək
nail olmaq	əldə etmək, çatmaq
imkan yaratmaq	şərait yaratmaq, yol vermək
məntiqi	1) məntiq qanunlarına uyğun; 2) zəruri, qanunauyğun
obyektiv gerçəklik	mövcud olan hər şey

qanunauyğun	qanunla düz gələn, qanuna tabe olan
inikas etdirilmə	göstərilmə
ardıcıllıq	məntiqlilik
əsaslılıq	ciddilik, inandırıcılıq
daim	həmişə, hər vaxt
inkişaf	artma, yüksəlmə
dialektik	dialektikaya aid olan
nəzəri	nəzəriyyə ilə əlaqədar
aşkar etmək	üzə çıxarmaq
yaradıcı	bir şeyi yaradan

Çalışma 2. Bir səsdən ibarət hecaları tapın.

Əyani-əməli təfəkkür bilavasitə təsir edən cisim və hadisələrin dərk edilməsi ilə əlaqədardır, əşyalar üzərində praktik fəaliyyətlə bağlıdır. Təfəkkürün bu növü 3 yaşına qədər uşaqlarda üstün olur. Əyani-əməli təfəkkür hərəkətlərin köməyi ilə həyata keçirilir.

Çalışma 3. Felləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Əyani-obrazlı təfəkkür prosesində fikri fəaliyyət obrazlı materiala istinad edir. Bu növ məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda özünü göstərir. Uşaq təfəkkürü qavrayışa əsaslanır.

Çalışma 4. Cümlələri tamamlayın.

Mücərrəd təfəkkür zamanı fikri fəaliyyət ümumi və mücərrəd məfhumlara ... . Dəyər, ədalət, xoşbəxtlik, kəmiyyət, keyfiyyət və s. haqqında fikirləşmək mücərrəd ... . Bunun sayəsində fikri məsələləri həll etmək	mümkündür, istinad edir, təfəkkürdür

Çalışma 5. Səhvləri düzəldin.

Əməli məsələlərin həlli ilə əlaqədar olan təfəkkür *əməli* və ya *praktik təfəkkür* adlanır. Model, alət və cihazdar düzəltməy, onnardan istifadə etməy əməli təfəkkürlə əlaqədardır. Varlığı obrazdı əks etdirməylə əlaqədar olan təfəkkürə *bədii təfəkkür* deyilir.

Çalışma 6. –lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçisini hansı sözlərdə nöqtələrin yerinə qoymaq olar?

Texniki təfəkkür texniki məsələ...in həllinə yönəlir və bu sahədə yüksək göstəricilərə nail olmağa imkan yaradır. *Məntiqi təfəkkür* obyektiv gerçək...in qanunauyğun əlaqə...inin düzgün inikas etdirilməsi ilə əlaqədardır. Bu təfəkkür hökm...in ardıcıl...ı, əsaslı...ı ilə bağlıdır.

Çalışma 7. Azərbaycan dilinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan sözləri seçin və izah edin.

Təbiət və ictimai həyat hadisələrini daim inkişafda, dəyişmə prosesində əks etdirən təfəkkür *dialektik təfəkkür* adlanır. *Nəzəri təfəkkür* cisimlərin, hadisələrin əsas xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını aşkar edir. *Yaradıcı təfəkkür* sayəsində idrak fəaliyyəti prosesində yeni məhsul, yeni cəhətlər yaradılır.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

əyani-əməli təfəkkür, əyani-obrazlı təfəkkür, qavrayış, mücərrəd təfəkkür, əməli təfəkkür, bədii təfəkkür, texniki təfəkkür, məntiqi təfəkkür, dialektik təfəkkür, nəzəri təfəkkür, yaradıcı təfəkkür

§52. Təfəkkür və nitq

Təfəkkürün inkişafına nitq ünsiyyəti ciddi təsir göstərir. Normal adamın təfəkkürü nitqlə üzvi surətdə əlaqədardır. Biz sözlərin köməyi ilə fikirləşirik, təfəkkür nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Nitq vasitəsilə insanlar öz fikirlərini bir-birinə çatdırır, hisslərini, arzu və istəklərini, cismə, hadisəyə münasibətini bildirir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

nitq	danışma
ünsiyyət	qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq
təsir göstərmək	təsiri olmaq
üzvi	1) canlı, orqanik; 2) tamın hissəsi; 3) daxili
çatdırmaq	1) bildirmək, yetişdirmək; 2) gecikməmək
funksiya	vəzifə, fəaliyyət
fərqləndirmək	seçmək
vəziyyət	hal, şərait
kateqoriya	1) ən ümumi və mühüm xassələri göstərən məfhum; 2) dərəcə
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
davranış	hərəkət, rəftar
vəzifə	1) iş; 2) mövqe
təhrik etmək	bir iş etməyə həvəsləndirmək
ünsiyyət saxlamaq	bir-biri ilə yaxın olmaq
fikir mübadiləsi	qarşılıqlı söhbət
təhlil etmək	araşdırmaq

tələffüz etmək	sözü düzgün və ya yanlış demək
qəbul etmək	1) verilən bir şeyi almaq; 2) razı olmaq; 3) gələni qarşılamaq
təmin etmək	lazım olan şeyləri vermək
anlaşılma	başa düşülmə, məlum olma
pozulmaq	1) silinmək; 2) kefi pisləşmək; 3) bir-birinə qarışmaq
qabiliyyət	istedad, bacarıq
zədələnmək	əzilmək, yaralanmaq

Çalışma 2. Hal şəkilçilərini göstərin.

Nitqin funksiyaları müxtəlifdir. Onun birinci funksiyası əşyaları, hərəkəti, vəziyyəti və s. adlandırmaqdır. Bu, nitqin *siqnifikativ* və ya *semantik (məna) funksiyasıdır*. Həmin funksiya insan nitqini heyvanların ünsiyyətindən fərqləndirir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri qoyun və cümlələri tamamlayın.

... ikinci funksiyası *ümumiləşdirmədir*. ... söz ümumiləşdirir. ... cisimlər kateqoriyasına aid əlamət və xassələri əks etdirir. ... ağac, meşə, tələbə, insan və s.

müəyyən
məsələn
nitqin
hər bir

Çalışma 4. Qapalı sait ahəngi olan sözləri seçin.

Nitqin üçüncü funksiyası *kommunikativ funksiyasıdır*. Bu, nitq davranışı kimi təzahür edir. Həmin funksiyanın vəzifələri bunlardır: 1) məlumat vermək; 2) fəaliyyətə, işə təhrik etmək. Nitqin köməyi ilə ünsiyyət saxlayırıq, fikir mübadiləsi edirik.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözləri təhlil edin.

Nitqi qəbul etmək üçün səsləri fərqləndirmək lazımdır. Bu nitqin qavranılmasıdır. Sözləri məna cəhətdən təhlil etmək də zəruridir. Bu nitqin anlaşılmasıdır. Nitqi anlamaq üçün sözləri qavramaq lazımdır.

Çalışma 6. II növ söz birləşmələrini tapın və izah edin.

Sözlər «siqnallar siqnalıdır». Onlar insana üç əsas formada təsir edir: görülən, eşidilən, tələffüz edilən. Biz bir-birimizlə danışarkən, eşidilən (şifahi nitq), görülən (yazılı nitq) nitq siqnallarını qəbul edir, ağız aparatı vasitəsilə sözləri tələffüz edirik. Bu halda beyin qabığında üç nitq mərkəzi fəaliyyətə başlayır: eşitmə, görmə və nitqin hərəkət mərkəzi.

Çalışma 7. Mətni diqqətlə oxuyun. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn zaman şəkilçisini yazın.

Eşitmə mərkəzi (Vernike mərkəzi) qavranılan sözlərin anlaşılmasını təmin ed... . Onun fəaliyyəti pozularsa, insan sözləri fərqləndirmək, tanımaq qabiliyyətini iti... . Nitqin *hərəki mərkəzi* (Broka mərkəzi) sözlərin tələffüzünü təmin ed... . O zədələndikdə insan heç bir sözü tələffüz edə bil..., amma sözlərin mənasını başa düş... . *Görmə mərkəzi* yazılı nitqin, oxunun anlaşılmasını təmin ed... . Bu mərkəz pozulduqda insan oxumaq qabiliyyətini itir.., lakin görmə qabiliyyəti qal... .

Çalışma 8. 7-ci tapşırıqda felin hansı formaları işlənib?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

siqnifikativ funksiya, ümumiləşdirmə funksiyası, kommunikativ funksiya, nitq mərkəzi, eşitmə mərkəzi, hərəki mərkəz, görmə mərkəzi

§ 53.Nitqin növləri

Nitq ünsiyyəti dil qanunlarına uyğun həyata keçirilir. **Nitq** – insanların dil vasitəsilə həyata keçirilən ünsiyyət prosesidir. **Dil** insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir. Dil nitqdən genişdir. Çünki dil bir xalqa məxsusdur, nitq bir fərdə aiddir. Dil ictimai-tarixi təcrübənin saxlanması və verilməsi vasitəsi, kommunikasiya vasitəsi, intellektual fəaliyyətin silahıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

proses	hadisənin, işin gedişi, işlərin məcmusu
məxsus	yalnız birinə aid olan, xas olan
fərd	adam, şəxsiyyət
vasitə	üsul, yol
silah	1) hücum aləti; 2) vasitə, üsul
şərait	şərtlər, vəziyyət, mühit
dialoq	iki şəxsin söhbəti
monoloq	bir adamın nitqi
şifahi	dil ilə
xarici	xaricə aid, başqa ölkədən gəlmiş
daxili	içəriyə aid olan
qiymətləndirmək	qiymət vermək, fikir söyləmək
ardıcıl	1) arası kəsilmədən, bir-birinin ardınca; 2) məntiqli
şərh etmək	izah etmək, anlatmaq
fasiləsiz	fasilə olmadan

əlaqəli	əlaqəsi olan, bir-biri ilə bağlı
məzmunluluq	mənalılıq, ciddilik
ifadəlilik	aydın ifadə etmə
anlaşıqlı	aydın, başa düşülən
qrafik	1) xətlərlə təsvir; 2) qrafikaya aid
kod	şərti işarələr
durğu işarələri	yazıdakı qrafik işarələr
auditoriya	1) mühazirə, iclas otağı; 2) mühazirə dinləyənlər
nəzərdə tutulmaq	haqqında düşünülmək
səssiz	səs çıxarmayan, sakit, yavaş
ifadə	1) anlatma; 2) söz birləşməsi; 3) məlumat
passiv	fəal olmayan
çatdırılmaq	1) yetişdirilmək, məlumat verilmək; 2) gecikdirilməmək
cisim	maddə, əşya
məlumat	bilik, xəbər
hərtərəfli	ətraflı
təsirlilik	təsir gücü
şərt	amillər
səmimilik	səmimi münasibət
inandırıcı	inandıran

Çalışma 2. Felin təsriflənməyən formalarını tapın və izah edin.

Ünsiyyətin şəraitinə görə nitqin iki növü var: xarici və daxili nitq. *Xarici nitq* eşidilən, görünən və tələffüz edilən nitqdir. Xarici nitqin mühüm növü olan *şifahi nitq*

tələffüz edilən, eşidilərək qavranılan, başa düşülən nitqdir. Şifahi nitq zamanı adamlar bir-birini görür, eşidirlər.

Çalışma 3. Qoşasaitli və qoşasamitli sözləri tapın, tələffüzünə diqqət edin.

Şifahi nitqin dialoji və monoloji formaları var. *Dialoji nitq* iki və ya bir neçə şəxsin ünsiyyət prosesidir. *Dialoq* zamanı şəxslər bir-birini qavrayır, emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Dialoq müəyyən şərait və ya obyektlə bağlı olur.

Çalışma 4. Zərfləri seçin.

Monoloji nitq bir adamın öz fikirlərini ardıcıl şərh etməsidir. *Monoloq* fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqi olur. Monoloji nitqdə məzmunluluq və ifadəlilik birləşməlidir. Bu nitq hamı üçün aydın və anlaşıqlı olmalıdır.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş şəkilçiləri təyin edin.

Yazılı nitqdə qrafik koddan, durğu işarələrindən, qəbul edilmiş yazı formasından istifadə edilir. Yazılı nitq daha geniş auditoriya üçün nəzərdə tutulur. Burada sözlər, ifadələr xüsusi seçilməli, yerində işlədilməlidir.

Çalışma 6. Cingiltili samit ahəngi olan sözləri seçin.

Daxili nitq insanın öz-özünə fikirləşməsi, özü ilə danışması prosesidir. Bu, tələffüz edilməyən, səssiz nitqdir. Daxili nitq çox qısa, bəzən ayrı-ayrı ifadələrdən ibarət olur. O, xarici nitq əsasında əmələ gəlir.

Çalışma 7. Felləri seçin və təhlil edin.

1. *Passiv nitq* başqasının nitqini dinləmək və ya yazdığını oxumaq prosesidir. 2. *Fəal nitq* zamanı fikir başqalarına yazılı və ya şifahi yolla çatdırılır. 3. Nitqdə cisim və hadisə haqqında verilən məlumat hərtərəfli olduqda belə nitqə *məzmunlu nitq* deyilir. 4. Nitqin anlaşıqlı olması üçün adam aydın və məntiqli danışmalı, sözləri bir mənada işlətməlidir. 5. Nitqin təsirliliyinin şərtləri danışanın səmimiliyi, nitqin aydın və inandırıcı olmasıdır.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

nitq, dil, xarici nitq, daxili nitq, şifahi nitq, dialoji nitq, monoloji nitq, monoloq, dialoq, yazılı nitq, passiv nitq, fəal nitq, məzmunlu nitq

§54. Təxəyyül

Keçmiş qavrayış materialları əsasında yeni surətlərin yaradılmasından ibarət psixi prosesə **təxəyyül** deyilir. Təxəyyül də xarici aləmin inikasıdır. Təxəyyül prosesində insan xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır, bu surətin əlamət və ünsürlərini həyatdan götürür.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

material	1) cisim, maddə; 2) məlumat
surət	1) görünüş, şəkil, üz; 2) üsul, qayda, tərz; 3) xarakter; 4) portret, təsvir
aləm	kainat, dünya, yer üzü
ünsür	1) hissə; 2) element
həyata keçirmək	yerinə yetirmək
mümkün olmamaq	həyata keçə bilməmək
niyyətli	məqsədli, arzu ilə
niyyətsiz	məqsədsiz
əsrarəngiz	sirli, anlaşılmaz
həzz almaq	ləzzət almaq, xoşlanmaq
xəyal	fikir, təxəyyül, düşüncə
arzu edilən	istənilən
gələcək	indi yox, sonra
bərpaedici	əvvəlki hala salan, bərpa edən
təsvir	1) şəkil; 2) danışma
çertyoj	qrafik təsvir; cizgi
sxem	plan, sadə çertyoj

not	qrafik işarə
xəritə	Yer səthinin təsviri
canlandırmaq	1) can vermək, ayıltmaq; şənləndirmək; 2) təsəvvür yaratmaq; 3) gücləndirmək
müstəqil	1) sərbəst; 2) ayrıca, xüsusi
xarakterizə etmək	fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmək
sənətkarlıq	ustalıq, böyük bacarıq
yer tutmaq	1) rol oynamaq, mövqe tutmaq, əhəmiyyətli olmaq; 2) çox sahə tutmaq
proqnoz	qabaqcadan söylənilən fikir
layihə	plan
əksini tapmaq	göstərilmək, ifadə edilmək
imkan vermək	yol vermək, şərait yaratmaq
vəhdətdə olmaq	birlikdə olmaq
məsələ	həll edilməsi lazım olan iş
başlıca	ən əsas, ən mühüm
üslub	üsul, tərz
inkişaf	artma, yüksəlmə
səviyyə	yüksəlmə dərəcəsi
ahəng	uyğunluq
məna	sözün, cümlənin ifadə etdiyi anlayış

Çalışma 2. Əks mənalı sözləri seçin, izah edin.

İnsan bəzən elə şeylər fikirləşir ki, onları həyata keçirmək mümkün olmur. Belə təxəyyülə *passiv təxəyyül* deyilir. Passiv təxəyyül niyyətli və niyyətsiz olur. *Xülya* niyyətli passiv təxəyyüldür. Xülya zamanı insan əsrarəngiz

surətlər yaradır, bu prosesdən həzz alır. Xülya xəyal deyil. *Xəyal* arzu edilən gələcəyin surətlərini yaratmaqdır.

Çalışma 3. Yiyəlik halda olan sözləri tapın.

Aktiv təxəyyülün növləri bərpaedici və yaradıcı təxəyyüldür. Obyektin təsvir, çertyoj, sxem, not, xəritə və s. əsasında yaradılan surətinə *bərpaedici təxəyyül* deyilir. Bərpaedici təxəyyül prosesində insan qavradığı təsviri gözü qarşısında canlandırır.

Çalışma 4. Hansı cümlələrdə şəkilçilər yeni mənalı söz düzəldib?

Yaradıcı təxəyyül yeni surətlərin müstəqil yaradılmasıdır. O, insanı yaradıcı şəxsiyyət kimi xarakterizə edir. Yaradıcı təxəyyül surətlərində insanın şəxsiyyəti, sənətkarlığı və s. əks olunur.

Çalışma 5. Verilmiş cümlələrdə hansı hal şəkilçisi daha çox işlənib?

Hər hansı bir surətin yaradılmasında müxtəlif psixi proseslər (qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, nitq, hisslər və s.) iştirak edir. Lakin onların içərisində təxəyyül xüsusi yer tutur. Bədii yaradıcılıq sahəsində təxəyyül surətləri ədəbiyyat və incəsənət əsərlərində, elmi-texniki yaradıcılıqda isə müxtəlif proqnozlarda, layihələrdə, planlarda və s.-də əksini tapır.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri qoyun.

1. Təfəkkür … görmək imkanı verir. 2. Təfəkkür … vəhdətdədir. 3. Məsələ həlli təfəkkürün … funksiyasıdır.

4. Nitq üslubu … ümumi mədəni inkişaf səviyyəsindən asılıdır. 5. Ahəng danışığa müxtəlif … verə bilir.

Sözlər: *başlıca, məna, gələcəyi, insanın, nitqlə*

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Təxəyyül nədir? 2. Passiv təxəyyül neçə yerə bölünür? 3. Xülya və xəyalın fərqi nədir? 4. Aktiv təxəyyülün hansı növləri var? 5. Bədii yaradıcılıqda təxəyyülün rolu nədir?

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

təxəyyül, passiv təxəyyül, xülya, xəyal, aktiv təxəyyül, bərpaedici təxəyyül, yaradıcı təxəyyül

§ 55. İdrak və motivləşmə

İdrak insan fəaliyyətinin ən mürəkkəb növüdür. **İdrak** psixi inikas prosesi olub, fərdin ontogenetik inkişafında təcrübə və bilik qazanmasını təmin edir. O, xarici aləmi əks etdirir. İdrak fəaliyyətdir. Ona aid olan cəhətlər bunlardır: fəaliyyətin motivi, məqsədi, tənzimedilmə xüsusiyyətləri, fəaliyyətin icra edilməsinin vasitələri və s.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

idrak	dərk etmə, bilmə, şüur
mürəkkəb	1) bir neçə hissədən ibarət olan; 2) çətin
inikas	əks olunma
ontogenetik	ayrıca bir varlığın inkişafına aid olan
təmin etmək	1) lazım olan şeyləri vermək; 2) lazımi şərait yaratmaq
xarici aləm	ətraf mühit
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
cəhət	1) tərəf, yön; 2) bir şeyin tərkib hissəsi, elementi
tənzimedilmə	nizama salınma
icra edilmək	yerinə yetirilmək, həyata keçirilmək, əməl edilmək
daim	həmişə
tərkib	hissələrin, şeylərin, ünsürlərin məcmusu

iradi	iradəyə aid, iradə ilə bağlı olan; ixtiyari
emosional	emosiya ifadə edən, emosiya ilə dolu olan, həyəcanlı
formalaşmaq	əmələ gəlmək, düzəlmək
motiv	mövzunun əsas ünsürü
amil	səbəb, vasitə, faktor
təhrikedici	həvəsləndirici
həqiqət	bir şeyin əsli, düzlük
axtarış	axtarma işi
ödəyən	1) qaytaran, verən; 2) təmin edən
törətmək	əmələ gətirmək, yaratmaq, meydana gətirmək
zəmin	mühit, vəziyyət, şərait, imkan
aclıq	yemək ehtiyacı
doğurmaq	meydana gətirmək, səbəb olmaq, törətmək
tələbat	tələb olunan şeylər
şərtlənən	bir şərtə bağlanan
səciyyə daşıyan	səciyyəvi xüsusiyyətlərlə fərqlənən
fəallaşdıran	fəal edən, canlandıran
istiqamətləndirən	istiqamət verən, yol göstərən
nəzərdə tutulmaq	haqqında düşünülmək
yönəliş	istiqamətlənmə
ideal	1) ən yüksək məqsəd; 2) bir şeyin ən gözəl nümunəsi
maraq	həvəs, meyil, arzu
həvəs	bir şeylə məşğul olma arzusu, meyil,

	istək
ilkin	ilk olaraq, birinci dəfə, birinci, ilk
davranış	davranma tərzi, hərəkət, rəftar
açar	açmaq və bağlamaq aləti
zidd	başqasına əks olan
mənfi	inkar bildirən, müsbət olmayan, pis
təsir göstərmək	təsiri olmaq

Çalışma 2. Tapşırıqda hansı növ söz birləşmələri verilib?

İdrak təfəkkürün obyektə daim yaxınlaşmasıdır. İdrakın tərkibinə *idrak prosesləri, emosional-iradi proseslər* daxildir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi ilə *idrak motivləri* formalaşır. Emosiyalar və hisslər idrakın təhrikedici amilidir. İnsan emosiyası olmadan həqiqət axtarışı mümkün deyil.

Çalışma 3. Feli sifət şəkilçilərini göstərin.

Tələbatı ödəyən obyektlərin seçilməsi, onların dərk olunması tələbatların törətdiyi fəallıqdır. Bu, motivləşmənin zəminidir. *Sensor aclıq* idrak obyektinə tələbat doğurur. İdrak tələbatı idrak fəaliyyəti üçün təhrikedici amildir. İdrak passiv proses deyil, sosial cəhətdən şərtlənən və şəxsi səciyyə daşıyan fəal prosesdir.

Çalışma 4. İsimləri tapın və təhlil edin.

Motivləşmə dedikdə, orqanizmi fəallaşdıran və həmin fəallığı istiqamətləndirən təhriklər nəzərdə tutulur. Motivləşmə anlayışı psixologiya elminin bütün sahələrində istifadə olunur. Tələbatlar və maraqlar, həvəs və emosiyalar, yönəliş və ideallar motiv ola bilər.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə «motiv» və «motivləşmə» sözlərini düzgün formada yazın.

... ilkin forması real əşyalardır. Həmin əşyalar insanın ən sadə maddi tələbatını ödəyir. Sonradan ideal əşyalar, cisimlər ... ola bilir. İnsanın davranışını başa düşmək üçün ... bir açardır. Eyni fəaliyyətin bir-birinə zidd bir neçə ... olduqda ... fəaliyyətə mənfi təsir göstərir.

Çalışma 6. Mətni və tapşırıqları diqqətlə oxuyun və suallara cavab verin.

1. İdrak nədir? 2. İdrakın cəhətlərini göstərin. 3. Motiv və motivləşmə nədir? 4. Tələbat anlayışını izah edin.

Çalışma 7. «Ödəmək» və «formalaşmaq» fellərini gələcək zamanda şəxslərə görə dəyişin.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

idrak, psixi inikas, fərd, ontogenetik inkişaf, motiv, məqsəd, təfəkkür, obyekt, idrak prosesləri, emosional-iradi proseslər, idrak motivləri, emosiya, hiss, tələbat, motivləşmə, sensor aclıq, təhrik, həvəs, maraq, yönəliş, ideal

§ 56. Fəaliyyət

Fəaliyyət insanın sosial fəallıq formasıdır. O, sosial kateqoriyadır. Hərəkət, iş, məqsəd, motiv və s. fəaliyyətin tərkib hissələridir. Fəaliyyət insanın dərk olunmuş məqsədlə tənzim olunan daxili (psixi) və xarici (fiziki) fəallığıdır. Fəaliyyət həmişə müəyyən məqsədlə bağlıdır. O, şüurlu səciyyə daşıyır, yəni insan öz fəaliyyətinin məqsədini dərk edir. Fəaliyyət zamanı psixi proseslərin təkmilləşməsi baş verir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

fəallıq	çalışqanlıq, fəaliyyət, aktivlik
kateqoriya	ümumi və mühüm xüsusiyyətləri göstərən məfhum
tərkib hissə	ünsür, element
məqsəd	niyyət, arzu
dərk olunmuş	başa düşülmüş, qavranılmış
tənzim olunan	nizamlanan, qaydaya salınan
şüurlu	şüuru olan, düşüncəli
səciyyə daşımaq	səciyyəvi xüsusiyyətlərlə fərqlənmək
təkmilləşmə	daha yaxşı olma, mükəmməlləşmə
baş vermək	əmələ gəlmək, meydana gəlmək, ortaya çıxmaq, olmaq, başlamaq
nəticə	son, xülasə
mexanizm	1) bir şeyin daxili quruluşu; 2) hadisə və proseslərin məcmusu

emosiya	həyəcan, təəssürat
əhvali-ruhiyyə	ruhi hal, ruhi vəziyyət
müsbət	bəyənilən, yaxşı
təsir etmək	təsirli olmaq
həvəslə	ürəkdən, məmnuniyyətlə
yerinə yetirmək	icra etmək, həyata keçirmək
mane olmaq	qarşısını almaq
şərait	şərtlər, vəziyyət
vahid	bir, tək, yeganə, ümumi
ixtiyari	öz arzusu ilə olan, məcburi olmayan, iradi
niyyətli	məqsədli
vasitəli	vasitəsi olan, vasitə ilə olan
bələdləşmə	tanış olma, öyrənmə
icra	bir işin, qərarın yerinə yetirilməsi
nəzarət	fikir vermə, diqqət yetirmə
arzu olunan	istənilən
surət	1) zahiri görünüş, şəkil, üz; 2) üsul, qayda, tərz; 3) tip, xarakter
layihələşdirmə	1) layihə hazırlama; 2) təxmin etmə
tələb	bir şeyi istəmə, inadlı xahiş
seçilmək	fərqlənmək, nəzərə çarpmaq, görünmək
çevrilmək	başqa hala salınmaq, döndərilmək, dönmək
əlavə	əsas şeyin üstünə artırılan
qəbul edilmək	1) alınmaq, götürülmək; 2) daxil

	edilmək; 3) qarşılanmaq; 4) təsdiq edilmək
konkretləşmə	müəyyənləşmək, aydınlaşmaq
səy	çalışma, cəhd
səfərbər edilmə	1) hərbi vəziyyətə keçirmə; 2) hazır vəziyyətə gətirmə
müəyyənləşdirilmə	müəyyən olunma, aydınlaşdırılma, dəqiqləşdirilmə
dəyər	1) qiymət; 2) əhəmiyyət
istehsal olunmaq	hazırlanmaq
zəruri	1) ən lazımlı, ən vacib; 3) məcburi, mütləq
ehtiyac	tələbat, gərəklik
sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
fikri	düşüncəyə aid olan
yaradıcı	bir şeyi yaradan
təşkil etmək	1) düzəltmək, təsis etmək, yaratmaq; 2) qaydaya salmaq; 3) ibarət olmaq
təlim	1) öyrənmə, dərs vermə, tədris; 2) nəzəri sistem

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş sözlərə sual verin və onları izah edin.

Emosiyalar həm fəaliyyətin nəticəsi, həm də onun hərəkət «mexanizmi»dir. İnsanın yaxşı əhvali-ruhiyyəsi onun fəaliyyətinə müsbət təsir edir. Pis əhvali-ruhiyyə isə insanın bir işi həvəslə yerinə yetirməsinə mane olur.

Fəaliyyətin emosional tənzimi fəaliyyət üçün əlverişli emosional şəraitin yaradılması ilə bağlıdır.

Çalışma 3. Açıq sait ahəngi olan sözləri tapın.

İş fəaliyyətin vahididir. İş və ya *əməl* dedikdə, şüurlu və ya dərk edilmiş məqsədə çatmaq üçün insanın ixtiyari, iradi, niyyətli və vasitəli fəallığı nəzərdə tutulur. İş prosesində insan təbiətə, əşyalara, başqa adamlara təsir göstərir. *Bələdləşmə, icra və nəzarət* işin hissələridir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə sonluqları yazın.

Məqsəd psixi hadisə..., fəaliyyətin nəticəsinin arzu olunan surəti... . *Məqsədgüdmə* məqsədin yaranması prosesinin nəticəsi... . Məqsədgüdmə prosesini planlaşdırma prosesi kimi anlamaq vacib... . Fəaliyyətin hər tərkib hissəsi – işin, əməlin nəticəsi, əməliyyatlar, motivlər layihələşdirmə obyekti ola bilər.

Çalışma 5. Fellərin məna növünü müəyyən edin.

Məqsədin bir sıra əmələgəlmə mexanizmləri vardır. Bəzən məqsəd kənardan alınır, qəbul edilir və fərdi məqsədə çevrilir. Bəzən isə bir neçə tələbdən biri seçilir, motiv dərk edilərkən məqsədə çevrilir. Əməlin, işin ayrı-ayrı əlavə nəticələri də məqsədə çevrilə bilər.

Çalışma 6. Mənsubiyyət şəkilçilərini tapın.

Məqsədgüdmə artıq beyində hazır olan nəticəyə çatmaqla bağlıdır. Məqsədgüdmə həm məqsədin (obyektin) konkretləşməsi, aydın dərk edilməsi, həm də ona çatmaq yollarının müəyyənləşdirilməsi, iradi səyin səfərbər edilməsidir. O, fəaliyyətin sonrakı gedişinə təsir göstərir.

Çalışma 7. Cingiltili samit ahəngi olan sözləri seçin.

Fəaliyyətin üç növü var: oyun, təlim və əmək fəaliyyəti. *Əmək fəaliyyəti* zamanı ictimai dəyərə malik məhsul istehsal olunur. İnsanın ən zəruri ehtiyacları əmək fəaliyyəti sayəsində təmin edilir. Əmək fəaliyyəti praktik, fikri və yaradıcı fəaliyyət növlərinin əsasını təşkil edir.

Çalışma 8. Hansı fonetik xüsusiyyətə mətndə daha çox rast gəlinir?

Fəaliyyət ictimai, kollektiv səciyyə daşıyır. Fəaliyyət kollektivdə və kollektiv üçün həyata keçirilir. Əmək fəaliyyəti əmək alətləri hazırlamaq, ondan istifadə etmək, onları mühafizə etmək və təkmilləşdirməklə əlaqədardır. *Əşyavi fəaliyyətin* məzmununa işin məqsədi, iş görülən obyektin xassəsi və iş şəraiti daxildir.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

fəaliyyət, psixi fəallıq, fiziki fəallıq, kateqoriya, məqsəd, motiv, əməl, emosiya, məqsədgüdmə, oyun, təlim, əmək fəaliyyəti, praktik fəaliyyət, fikri fəaliyyət, yaradıcı fəaliyyət, əşyavi fəaliyyət

§57. İnsanın cins-yaş xüsusiyyətləri

Cinsin formalaşması müxtəlif bioloji və sosial amillərlə şərtlənən mürəkkəb prosesdir. Uşağın cinsi inkişafı onun ümumi inkişafının mühüm bir cəhətini təşkil edir, əslində oğlan və ya qızın doğulduğu gündən başlayaraq fasiləsiz davam edir. Cinsi xüsusiyyətlər uşaqların həm yaş xüsusiyyətləri, həm də fərdi xüsusiyyətləri isə vəhdətdə formalaşır. Hər yaş dövründə cinsi xüsusiyyətlər özünəməxsus olur. Eyni bir cinsi xüsusiyyət müxtəlif uşaqlarda müxtəlif çalarlarla təzahür edir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

cins	1) kişi və qadını fərqləndirən əlamət; 2) soy, nəsil, mənşə; 3) növ
əslində	1) həqiqətdə; 2) başlanğıcda
fasiləsiz	fasilə olmadan
davam etmək	1) dözmək; 2) fəaliyyətdə olmaq, işi dayandırmamaq
dövr	1) fırlanma; 2) zamanın bir hissəsi, vaxt, mərhələ
inkişaf	artma, yüksəlmə, yüksəliş
məktəbəqədər	məktəbə qədər olan dövr
neytral	nə o, nə bu
yetişmə	böyümə
sürətlənmək	daha sürətli olmaq, tezləşmək
müddət	vaxt, zaman
ərzində	içərisində, müddətində

yetkin	yetişmiş, təcrübəli
yetkinləşmək	daha yetkin olmaq
orqanizm	canlı insan və ya heyvan bədəni
yeniyetmə	çox gənc
təsadüf etmək	1) görmək, rastlaşmaq; 2) baş vermək, olmaq
erkən	1) səhər tezdən; 2) vaxtından əvvəl, tez
mərhələ	dövr
əhatə etmək	dövrələmək, dörd tərəfini tutmaq
yetişkənlik	yetişmiş
ətraf mühit	ictimai şərait, ətrafdakı şərait
rol	1) artistin göstərdiyi surət; 2) əhəmiyyət
xarakter daşımaq	səciyyələnmək, özünəməxsus xüsusiyyətlərlə fərqlənmək
səciyyəvi olmaq	fərqli olmaq, bir şeyə xas olmaq
təzahür etmək	üzə çıxmaq, özünü göstərmək
vəhdət	1) birlik, bütövlük; 2) ümumilik; 3) təklik
özünəməxsus	özünə aid, spesifik
çalar	1) rəng müxtəlifliyi; 2) fərq

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş sözləri hallandırın.

Oğlan və qızların cinsi inkişafı prosesini iki əsas dövrə bölmək olar. Birinci dövr yeni doğulmuş uşaq yaşından başlayaraq *məktəbəqədər* *yaş* *dövrünü* əhatə edir. Bu dövr uşaqlıq və ya *infantilizm*, yaxud *neytral uşaqlıq dövrü* də adlanır.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə zaman şəkilçisini yazın.

İkinci dövrdə cinsi yetişmə sürətlən... . Qısa müddət ərzində uşaq orqanizmi yetkinləş... . Həmin dövr *cinsi yetişmə dövrü* adlan... . Cinsi yetişmə yeniyetmə yaşına təsadüf ed... . Yeniyetmə yaşı 10-11 yaşından 14-15 yaşına qədər, erkən gənclik 15 yaşından 18 yaşına qədərdir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə lazım olan say şəkilçilərini yazın.

İki... dövr daxilində üç mərhələ var. Bir... mərhələ 11 – 13 yaşları (IV –VI siniflər), iki... mərhələ 14 –15 yaşları (VII – VIII siniflər), üç... mərhələ isə 16 –18 yaşları (IX – XI siniflər) əhatə edir. Cinsi yetişkənlik orqanizmin ətraf mühitlə qarşılıqlı təsiri prosesində baş verir. Cinsi yetişmə prosesində uşağın həyat şəraitinin, xüsusilə onun sosial inkişaf şəraitinin rolu böyükdür.

Çalışma 5. 4-cü tapşırıqdakı sözlə verilmiş sayları rəqəmlə, rəqəmlə verilmiş sayları sözlə yazın.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş sözləri izah edin.

Cinsi dimorfizm – cinslər arasında morfoloji, fizioloji və psixoloji şərtlərin formalaşmasıdır. Bu prosesdə oğlan və qızlarda cinsi xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Cinsi xüsusiyyətlər dixotomik xarakter daşıyır: onlar ya oğlanlar, ya da qızlar üçün səciyyəvi olur. Cinsi xüsusiyyətlər uşaqların yaş xüsusiyyətləri ilə vəhdətdə təzahür edir.

Çalışma 7. Aşağıdakı sözlərə cümlə qurun.

şəxsiyyət, cəmiyyət, fəaliyyət, hiss, inkişaf

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Cinsi inkişaf nədir? 2. İnfantilizm dövrü hansı dövrdür? 3. Cinsi yetişmə dövrü nəyə deyilir? 4. Cinsi dimorfizm nə deməkdir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

cins, cinsi inkişaf, məktəbəqədər yaş dövrü, infantilizm, neytral uşaqlıq dövrü, cinsi yetişmə, cinsi yetişkənlik, cinsi dimorfizm

§ 58. Cinsi tərbiyə

Hər bir xalqın oğlan və ya qız tərbiyəsi ilə bağlı özünəməxsus adət-ənənəsi olmuşdur. Bu adət və ənənələrin əsas funksiyalarından biri uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi idi. Cinsi tərbiyənin tarixi çox qədimdir. O, ayrıca bir tərbiyə nəzəriyyəsi sahəsi kimi sonralar formalaşmış, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərindən sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Müasir dövrdə də uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi çox aktualdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

tərbiyə	1) böyütmə; 2) gözəl əxlaq
özünəməxsus	özünə aid, spesifik
adət-ənənə	qayda, dəb, üsul, norma
nəzəriyyə	ideyalar sistemi, elmi sistem, təcrübi biliyin əksi
formalaşmaq	düzəlmək, əmələ gəlmək
sürətlə	tez, cəld, iti
mənəvi	insanın daxili ilə bağlı olan, maddi olmayan
əqli	ağılla olan, zehni
qarşılıqlı	hər iki tərəfə aid olan
münasibət	1) uyğunluq; 2) qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq
əxlaq	mənəviyyət, etik normalar
əsasında	bir şeyin mənbəyi olmaq
nikah	kəbin, qanunla evlənmə

urbanizasiya	şəhər əhalisinin çoxalması prosesi
akselerasiya	fərdlərin böyümə və yetişməsinin kəskin tezləşməsi
diqqəti cəlb etmək	maraqlandırmaq
nəsil	1) qohumlar, soy; 2) eyni vaxtda yaşayan adamlar
getdikcə	1) irəli hərəkət etdikcə; 2) uzandıqca; 3) tədricən, yavaş-yavaş, zaman keçdikcə
rol oynamaq	əhəmiyyətli olmaq

Çalışma 2. İsmi xəbərləri tapın, necə düzəldiyini izah edin.

Cinsi tərbiyə məsələləri həm uşaqların mənəvi tərbiyəsi, həm də əmək, estetik, əqli və fiziki tərbiyəsi ilə bağlıdır. *Cinsi tərbiyə* – ağıllı və gözəl qarşılıqlı münasibətlərin tərbiyə edilməsidir. Onun əsas məqsədi cinslərarası münasibətlərin əxlaq normaları əsasında inkişaf etdirilməsidir.

Çalışma 3. Mətndən söz birləşmələrini seçin və növünü müəyyən edin.

Uşaqların cinsi inkişafı onların psixi inkişafının mühüm sahələrindən biridir. Cinsi xüsusiyyətlər həm ümumi psixologiyanın, həm də pedaqoji psixologiyanın, sosial, etnik, əmək, məhkəmə, incəsənət, yaş psixologiyasının aktual problemidir. Uşaqların cinsi tərbiyəsində ailə mühüm rol oynayır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə hansı kateqoriyaların şəkilçiləri yazılmalıdır?

Cinsi tərbiyənin vəzifə...i bun...dır: oğlan... və qız... ara...da mənəvi qarşılıqlı münasibət...in formalaşma..., hiss..., mədəniyyət...nin tərbiyə olunma..., cinsin bioloji və sosial problem...i, qız...da qadınlıq, oğlan...da kişilik keyfiyyət...inin inkişaf etdirilmə..., oğlan və qız...ın nikaha, sağlam və xoşbəxt ailə həyat...na hazırlanma... və s.

Çalışma 5. Aşağıdakı cümlələrdə hansı sözlər termindir?

1. Müxtəlif sosial-demoqrafik proseslər, urbanizasiya, akselerasiya və s. ilə əlaqədar olaraq cinsi tərbiyə məsələləri diqqəti daha çox cəlb edir. 2. Şəxsiyyət psixologiyası cinsi tərbiyə nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etməlidir. 3. Müasir dövrdə gənc nəslin mənəvi tərbiyəsinin əhəmiyyəti getdikcə artır. 4. Ailə-nikah münasibətlərində psixoloji amillər mühüm rol oynayır.

Çalışma 6. Sözləri bir-birinə uyğunlaşdırın.

şəxsi, psixologiya, funksiya, psixi, hissi, həyat, şifahi, idrak, ümumi, proses, koqnitiv, nitq

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Cinsi tərbiyə nədir? 2. Cinsi tərbiyənin vəzifələri nədən ibarətdir? 3. Cinsi tərbiyədə ailənin rolunu izah edin.

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

cinsi tərbiyə, cinsi inkişaf, cinsi xüsusiyyət, urbanizasiya, akselerasiya

§ 59. Qabiliyyətlər

Qabiliyyətlər şəxsiyyətin fərdi-psixoloji xüsusiyyətidir. İnsanlar öz qabiliyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Qabiliyyətlər müəyyən fəaliyyətin müvəffəqiyyətli icrasının şərtidir. Ayrı-ayrı qabiliyyətlər eyni bir fəaliyyətin tərkibində bir-biri ilə üzvi surətdə və qarşılıqlı əlaqədə mövcud olur. Qabiliyyətlər yalnız insanın həyat və fəaliyyəti şəraitində inkişaf edə bilər.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

fərdi	şəxsi, xüsusi
müvəffəqiyyətli	yaxşı, müsbət nəticə verən
şərt	1) lazım olan amillər, əsas; 2) tələb və ya təklif
mövcud olmaq	var olmaq
yalnız	ancaq, təkcə
ehtiyat	1) saxlanmış şey; 2) tədbirli davranma
ifadəli	yaxşı və aydın ifadə edən
assosiasiya	1) ayrı-ayrı təsəvvürlər arasındakı əlaqə; 2) birlik
həssaslıq	həssas şeyin və ya adamın xüsusiyyəti
didaktik	tərbiyə məqsədli, nəsihətverici
təsviri	təsvir olunan, təsvir etməyə kömək edən
anadangəlmə	lap doğulandan xas olan
imkan	1) mümkün olma; 2) əlverişli şərait

xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
müvafiq	uyğun, yaraşan, münasib
konkret	tam, dəqiq, aydın, qəti, real
təşəkkül etmək	formalaşmaq
məzmun	mövzu, məna
səviyyə	yüksəlmə dərəcəsi
asılı olmaq	əlaqədar olmaq, şərtlənmək

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı ahəng növü var?

Hər bir fəaliyyət daxilində iki növ qabiliyyət olur: ümumi qabiliyyətlər, xüsusi qabiliyyətlər. Fəaliyyət sahələri müxtəlifdir, hər birinin öz xüsusiyyətləri vardır. Lakin hamısı üçün ümumi cəhətlər də mövcuddur. Ümumi qabiliyyətlər belə əmələ gəlir və inkişaf edir.

Çalışma 3. Tərkibində açıq heca olan sözləri tapın.

Ümumi qabiliyyətlər dedikdə, bir sıra fəaliyyət sahələrində iştirak edən, onların müvəffəqiyyətli icrası üçün şərt olan qabiliyyətlər nəzərdə tutulur. Ümumi qabiliyyətlər psixi proseslər, ali psixi proseslər əsasında formalaşır.

Çalışma 4. I növ söz birləşmələrini seçin.

Xüsusi qabiliyyətlər yalnız müəyyən fəaliyyət növünün uğurlu icrası üçün şərt olan qabiliyyətlərdir. Ədəbi yaradıcılıq üçün lüğət ehtiyatı və ifadəli dil, söz assosiasiyalarının zənginliyi, texniki yaradıcılıq üçün rəngləri fərqləndirmə həssaslığı, təsviri fəaliyyət, məkan qavrayışı, pedaqoji fəaliyyət üçün didaktik qabiliyyətlər və s. xüsusi qabiliyyətlərdir.

Çalışma 5. Hansı sözlər səhv yazılıb?

İnsannarın anadangəlmə təbiyi imkannarı eyni deyildir. *Təbiyi imkannar* dedikdə, anatomik-fiziyoloji xüsusiyətdər nəzərdə tutulur. *Anatomik xususiyyatlərə* beyinin mikrostrukturu, bədənin konstitusiyası, gözün, qulağın, səs tellərinin, əl və ayağların və s. quruluşu ayiddir. Ali sinir faliyətinin xüsusiyətdəri isə *fiziyoloji xüsusiyətdərdir*.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş şəkilçilər hansı kateqoriyaya aiddir?

«Təbii imkanlar» anlayışına orqanizmin psixofizioloji xassələri də daxildir. *Psixofizioloji xassə* dedikdə, uşaqda, bəzən də yaşlılarda incə rəng fərqləndirmə həssaslığı, görmə hafizəsi, musiqi eşitmə həssaslığı və s. Kimi xassələr başa düşülür.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə hansı hal şəkilçisi yazılmalıdır?

Qabiliyyətlər müvafiq konkret fəaliyyətdən kənarda təşəkkül edə bilməz. Qabiliyyətlərin təbii imkanlar əsasında təşəkkülü və inkişafı fəaliyyətin motivlərin..., məzmunun..., xüsusiyyətlərin... və inkişaf səviyyəsin... asılıdır. Təbii imkanların qabiliyyətə çevrilib-çevrilməməsi fəaliyyət... asılıdır.

Çalışma 8. 7-ci tapşırıqda hansı fonetik xüsusiyyətə rast gəldiniz?

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Qabiliyyət nədir? 2. O, necə formalaşır? 3. Ümumi qabiliyyət nə deməkdir? 3. Xüsusi qabiliyyətlərə nə daxildir? 4. Anatomik-fizioloji xüsusiyyətləri izah edin. 5. Psixofizioloji xassə dedikdə nə başa düşülür?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

qabiliyyət, ümumi qabiliyyət, xüsusi qabiliyyət, təbii imkanlar, psixofizioloji xassə

§60. Qabiliyyətlərin ölçülməsi

Qabiliyyətlər keyfiyyət və kəmiyyət baxımından bir-birindən fərqlənir. **Qabiliyyətlərin ölçülməsi dedikdə**, onların kəmiyyət cəhətdən xarakterizə olunması nəzərdə tutulur. Psixologiya tarixində ölçmə ideyası ilk dəfə hələ XVII əsrin 30-cu illərində irəli sürülmüşdür. «Psixometriya» (yunanca psuxhe – ruh, metreo – ölçü) termini də məhz həmin illərdə əmələ gəlmişdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

keyfiyyət	fərqli xüsusiyyət, əlamət
kəmiyyət	miqdar
xarakterizə olunma	səciyyələndirilmək, fərqli xüsusiyyətlərin müəyyən edilməsi
irəli sürülmək	təklif edilmək
nailiyyət	yaxşı nəticə, müvəffəqiyyət
yer tutmaq	1) rol oynamaq, əhəmiyyəti olmaq; 2) çox sahə tutmaq
sınaq	imtahan
birlik	1) bir olma, bütövlük, vəhdət; 2) ittifaq; 3) sıx əlaqə
vəhdət	1) birlik, bütövlük; 2) ümumilik, eynilik; 3) təklik
nəzərdə tutulmaq	fikirdə tutulmaq, haqqında düşünülmək
cəhət	1) tərəf, yön, səmt; 2) bir şeyin tərkib hissəsi, elementi; 3) əlamət

göstərici	bir şeyi göstərən
adət etdiyi	alışdığı, öyrəşdiyi
əməliyyat aparmaq	bir iş etmək
mücərrəd	konkret olmayan, abstrakt
uyğunlaşmaq	bir şeyə uyuşmaq, öyrəşmək
əqli	ağılla olan, zehni
xronoloji	ardıcıl, tarixi
uyğun gəlməmə	düz gəlməmək, uyğun olmamaq
hesab edilmək	sayılmaq, bilinmək
nisbət	bağlılıq, münasibət, mənsubiyyət, oxşarlıq, uyğunluq
əmsal	1) oxşarlar; 2) tay-bərabər; 3) cismin xüsusiyyətini göstərən kəmiyyət
düstur	1) qanun, qayda, əsas; 2) şərti işarə, formul
hesablanmaq	sayılıb yekunlaşdırılmaq

Çalışma 2. Sonluqları yazın.

İstedad qabiliyyətlərin özünəməxsus birliyi…. *Ümumi istedad* dedikdə, ümumi qabiliyyətlər və ya qabiliyyətlər üçün ümumi olan cəhətlərin vəhdəti nəzərdə tutulmalı…. Hər bir adam üçün ümumi amil – ümumi istedad amili səciyyəvi….

Çalışma 3. Hansı sözlər «istedad» sözünün mənası ola bilər: 1) insanın adət etdiyi şey; 2) bir şeyi etmək bacarığı; 3) davranış.

İngilis psixoloqu Spirmen ümumi istedad amilini G amili adlandırırdı. G ingiliscə «general» (ümumi deməkdir) sözünün baş hərfidir. G amil ümumi istedadın

göstəricisidir. Həmin amil bütün fəaliyyət sahələri üçün ümumidir.

Çalışma 4. Vurğulu hecaları seçin.

«İntellekt» (intellectus) latın sözüdür: müxtəlif dillərdə «anlama, dərketmə, başa düşmə», «dərrakə, ağıl» mənalarında işlənir. *İntellekt* mücərrəd simvollarla əməliyyat aparmaq, mühüm əlaqələri başa düşmək, yeni situasiyaya uyğunlaşmaq qabiliyyəti və s. kimi xarakterizə olunur.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə bu sözləri qoyun: «müxtəlif», «həmin», «üçün», «başqa», «uşaqları», «yeni»

1904-cü ildə Fransada əqli cəhətdən geri qalan ... müəyyən etmək ... komissiya yaradılmışdı. Alfred Bine bu problemi öyrənirdi. A.Bine T.Simon adlı ... fransız psixoloqu ilə birlikdə ... yaşlı uşaqların diqqətini, hafizəsini, təfəkkürünü və s. öyrənməyə başladı. Bu eksperimentlər əsasında ... testlər yaradıldı. Psixologiyada ... testlər *Bine-Simon testləri* adlanır.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı fonetik xüsusiyyətlər var?

Testologiyada *xronoloji yaş* – CA (ingiliscə – Chronological Age) və *ağıl yaşı* – MA (ingiliscə – Mental Age) anlayışlarından istifadə olunur. Onların bir-birinə uyğun gəlməməsi ya əqli geriliyin (MA SA-dan aşağı olanda), ya da istedadın (MA SA-dan yüksək olanda) göstəricisi hesab edilir. 1912-ci ildə V.Ştern onların nisbətini *intellekt əmsalı* (ingiliscə – intellect, intelligence

quotient) adlandırmışdır. İntellekt əmsalı – LQ bu düsturla hesablanır:

$$LQ = \frac{MA}{CA}\ 100$$

Çalışma 7. Ahəng qanununa tabe olan alınma sözləri tapın.

Psixodiaqnostikada müxtəlif növ testlərdən istifadə olunur. Onların içərisində intellekt testləri, qabiliyyət və ya kreativlik (latınca creatio – yaradılan, yaratmaq deməkdir) testləri, nailiyyət testləri və s. xüsusi yer tutur. İlk dəfə «test» terminini ingilis alimi Halton işlətmişdir (ingiliscə test – «sınaq» deməkdir).

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. «Qabiliyyətlərin ölçülməsi» nə deməkdir və bu ideya nə vaxt yaranıb? 2. Bu anlayış hansı terminlə ifadə edilir? 3. İstedad nədir? 4. «İntellekt» sözünün mənalarını izah edin. 5. Alfred-Bine testləri necə yaranıb? 6. İntellekt əmsalı necə hesablanır? 7. Testlərin hansı növləri var?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

psixometriya, psixodiaqnostika, test, ümumi istedad, istedad amili, intellekt, xronoloji yaş, ağıl yaşı, intellekt əmsalı

§61. Qabiliyyətlərin formalaşması

Qabiliyyətlər uşaq və yeniyetmələrin psixi həyatının mühüm cəhətlərindən biridir. Qabiliyyətlər kiçik yaşlarda formalaşmağa başlayır. Qabiliyyətlərin formalaşması prosesini düzgün təhlil etmək üçün yaş xüsusiyyətlərini ətraflı öyrənmək lazımdır. Hər yaş dövrünün səciyyəsi xüsusiyyətləri qabiliyyətlərin formalaşmasına mühüm təsir göstərir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

yeniyetmə	çox gənc oğlan və ya qız
formalaşma	bir şəklə, formaya düşmək
təhlil etmək	araşdırmaq, tədqiq etmək
ətraflı	hərtərəfli, geniş
səciyyəvi	bir şeyi və ya şəxsi başqasından fərqləndirən
təsir göstərmək	1) təsiri olmaq; 2) müəyyən bir şeyin özünü göstərməsi
istiqamət	bir şeyin hərəkət xətti
inkişaf etmək	irəliləmək, artmaq, yüksəlmək, genişlənmək, böyümək, qüvvətlənmək
öz-özlüyündə	ayrılıqda, ayrılıqda götürüldükdə
təsir	müəyyən bir şeyin özünü göstərməsi
əlverişli	1) uyğun; 2) faydalı
şərait	lazım olan şərtlər, vəziyyət, mühit
həmyaşıd	başqası ilə bir yaşda olan
ötüb keçən	keçib gedən, gəlib keçən
qəribə	eşidilməmiş, görünməmiş, qeyri-adi, çox maraqlı
görkəmli	1) seçilən, yaxşı; 2) məşhur, tanınmış; 3) mühüm; 4)hamının gördüyü; 5) maraqlı, baxmalı
yazıçı	bədii əsərlər yazan
bəstəkar	musiqi əsərləri yazan
alim	1) mütəxəssis; 2) elmli, bilikli, çox oxumuş
vahid	1) tək, yeganə; 2) ümumi, birləşmiş; 3) qəbul edilmiş kəmiyyət, ölçü

Çalışma 2. Şəkilçilərin iki və ya dörd cür yazıldığını müəyyən edin.

Müxtəlif yaş dövrlərində ümumi və xüsusi qabiliyyətlər makro və mikro istiqamətlərdə inkişaf edir. *Makroinkişaf* qabiliyyətlərin müəyyən bir yaş dövründə qarşılıqlı əlaqədə inkişafıdır. *Mikroinkişaf* ayrı-ayrı qabiliyyətlərin öz-özlüyündə inkişafı prosesidir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri yazın.

Senzitiv (latınca sensus – hiss, duyğu deməkdir) *dövr* uşağ... ontogenetik ink işafı... mühüm mərhələsidir. Bu zaman inkişaf edən uşaq ətraf mühit... müəyyən təsirlərinə həssas olur. Psixika... inkişafı üçün əlverişli şərait yaranır. Məsələn, 3 – 5 yaş dil öyrənmək üçün senzitiv dövr hesab olunur.

Çalışma 4. İsmi xəbərləri tapın və necə düzəldiyini izah edin.

Öz həmyaşıdlarını xeyli ötüb keçən uşaqlar *vunderkind* uşaqlardır. Almanca vunder – qəribə, kind – uşaq deməkdir. Onlar yüksək əqli qabiliyyətlərə malikdir. Mədəniyyət tarixində sonralar görkəmli yazıçı, bəstəkar, alim və s. kimi tanınmış çoxlu vunderkind uşaqlar məlumdur.

Çalışma 5. Hansı fikir səhvdir?

1. Tələbatlar və maraqlar, həvəs və emosiyalar, ideallar motiv ola bilər.
2. Emosiya fəaliyyətin vahididir.
3. İngiliscə «test» - «qabiliyyət» deməkdir.
4. Qabiliyyətlərin iki növü var: ümumi və xüsusi qabiliyyətlər.
5. İdrak insan fəaliyyətinin növüdür.

Çalışma 6. Suallara cavab verin.

1. Qabiliyyətlər nə zaman formalaşır? 2. Qabiliyyətlərin formalaşmasına nə təsir göstərir? 3. Qabiliyyətlər hansı istiqamətlərdə inkişaf edir? 4. Senzitiv dövrü izah edin. 5. Vunderkind uşaq hansı uşağa deyilir?

Çalışma 7. Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin.

adət-ənənə, ağıl, iradə, bilik, xüsusiyyət

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

qabiliyyət, senzitiv dövr, makroinkişaf, mikroinkişaf, vunderkind

§62. Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, hər bir adamda dünya və insan münasibətləri haqqında özünəməxsus təsəvvür və anlayışlar əmələ gəlir. O, cisim və hadisələri qavrayarkən onları bu baxımdan mənalandırır, şərh edir, yozur və qiymətləndirir. Cisim və hadisələrin belə şərholunma və ya yozulma tərzi psixologiyada **şəxsi konstruktlar** adlanır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

tədqiqat	araşdırma
təsəvvür	1) xəyal, fikir, təxəyyül; 2) bir şey, adam haqqında bilik
mənalandırmaq	1) mənasını açmaq, şərh etmək, məna vermək; 2) qiymətləndirmək, müəyyən etmək, dərk etmək
baxım	fikir, təsəvvür, mülahizə
şərh etmək	izah etmək, açmaq, anlatmaq
yozmaq	özü istədiyi kimi izah etmək, məna vermək
qiymətləndirmək	1) qiymət vermək, dəyərləndirmək; 2) fikir söyləmək
tərz	üsul, qayda
adlanmaq	adı olmaq
çoxmənalı	çox mənası olan
reallıq	gerçəklik, həqiqilik, real olma
nəzəriyyə	1) ideyalar sistemi, elmi sistem;

	2) elmin ümumi əsasları
irəli sürmək	təklif etmək
nəşr olunmuş	1) çap olunmuş; 2) yayılmış; 3) elan edilmiş
dolayısı ilə	başqa yollarla, başqa vasitə ilə
qavramaq	başa düşmək, anlamaq, dərk etmək
şəbəkə	1) tor, hörgü, ornament; 2) bir şeyin məcmusu
tamaşaya qoyulan	səhnədə göstərilən
məcmu	bütün, tamam, hamı, yekun, cəm
ifa etdiyi	yerinə yetirdiyi, göstərdiyi
çətinlik	1) çətin olma; 2) maneə; 3) əziyyət
göstərici	bir şeyi göstərən mexanizm, alət, rəqəm və s.
daxili aləm	iç dünya
nüfuz etmək	təsir etmək, keçmək
əhəmiyyət	rol, dəyər
sözdəyişdirici	forma dəyişən, məna dəyişməyən

Çalışma 2. İsimləşən felləri göstərin. –ma, -mə şəkilçisini izah edin.

«Konstrukt» termini latınca – «construere» sözündən əmələ gəlmişdir. «Construere» çoxmənalı sözdür. Burada «construere» şərhetmə, yozma, başadüşmə, «konstrukt» isə reallığı şərhetmə vasitəsi və ya reallığın şəxsiyyət tərəfindən yozulması mənasında işlənir.

Çalışma 3. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

Konstrukt nəzəriyyəsini amerikan psixoloqu C.Kelli XX əsrin 50-ci illərinin birinci yarısında irəli sürmüşdür.

Onun 1955-ci ildə nəşr olunmuş məşhur kitabı da belə adlanır: «Şəxsi konstruktlar psixologiyası». Kellinin fikrincə, insan xarici aləmi dolayısı ilə konstruktlarla qavrayır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Kelli şəxsiyyəti öyrənmək üçün yeni metod – *repertuar şəbəkə* metodunu yaratmışdır. *Repertuar* fransız sözü olub, bu mənaları ifadə edir: 1) teatrda tamaşaya qoyulan əsərlər... məcmusu; 2) aktyor... ifa etdiyi rollar..., müğənni... oxuduğu mahnılar... məcmusu. Kelli repertuar sözünü insan... həyatdakı rolları... məcmusu mənasında işlədir.

Çalışma 5. Hansı sözlərdə sözdəyişdirici şəkilçilər var?

Şəxsi konstruktları xarakterizə etmək üçün göstəricilər var. Bunlardan biri *koqnitiv çətinlik* adlanır. Həmin göstərici mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mürəkkəb konstruktlar sisteminə malik adamlar başqalarının davranışını dəqiq və diferensial qiymətləndirirlər.

Çalışma 6. «O» və «öz» əvəzliklərini nöqtələrin yerinə düzgün formada yazın.

Kellinin fikrincə, insana təsir göstərmək üçün ... şəxsi konstruktlarını – dünya haqqındakı fikirlərini öyrənmək lazımdır. Psixologiyanın əsas vəzifələrindən biri şəxsiyyətin daxili aləminə, ... dünya, ... haqqındakı təsəvvürlər sisteminə nüfuz etməkdir. ..., konstrukt nəzəriyyəsinin əhəmiyyətini bununla izah edirdi.

Çalışma 7. 6-cı tapşırıqda hansı hal şəkilçiləri işlənib?

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Şəxsi konstruktlar nəyə deyilir? 2. «Konstrukt» sözünün mənası nədir? 3. Konstrukt nəzəriyyəsinin müəllifi kimdir? 4. Kelli hansı metodu yaradıb? 5. Konstrukt nəzəriyyəsinin əhəmiyyəti nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

şəxsi konstrukt, koqnitiv çətinlik, repertuar şəbəkə metodu

§63. Temperament

İnsanın dinamik xassələri vardır. **Dinamika** yunan sözüdür. Bir şeyin hərəkət halı, inkişafının, dəyişilməsinin gedişi deməkdir. **Psixi fəaliyyətin** və ya **davranışın dinamik xarakteristikası** dedikdə, onun hərəkət halı üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur. Davranışın dinamik xarakteristikasının xüsusiyyətlərini təhlil etmək üçün sürət, temp, ritm, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. kimi anlayışlardan istifadə olunur. **Temperament** psixi fəaliyyətin dinamik xarakteristikasıdır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

davranış	hərəkət, rəftar
xarakteristika	səciyyəvi xüsusiyyətlərin təsviri
səciyyəvi	bir şəxsə və ya şeyə xas olan
sürət	bir hərəkətin tezlik dərəcəsi
temp	bir şeyin sürət dərəcəsi
ritm	ardıcıllıq, ahəng, vəzn
intensivlik	1) məhsuldarlıq; 2) gərginlik
plastiklik	zəriflik, ahəngdarlıq
dözümlülük	dözmə qabiliyyəti, möhkəmlik, davamlılıq
istifadə olunmaq	işlənmək
adət	ənənə, qayda, dəb
halət	hal, vəziyyət
tələb	xahiş, arzu, istək, təklif
şərtlənmək	bir şərtlə bağlanmaq
müvəqqəti	keçici

əsas	1) bünövrə, təməl; 2) başlıca, ən mühüm, zəruri; 3) sübut
təlim	1) öyrətmə, dərs vermə, tədris; 2) əsgəri məşq; 3) nəzəriyyə, nəzəri sistem
quruluş	1) üsul, sistem; 2) bir şeyin düzəliş qaydası, konstruksiya; 3) hissələrin birləşməsi, düzülüşü
mütəhərriklik	hərəkət etmə
oyanma	1) yuxudan ayılma, gözlərini açma; 2) canlanma; 3) əmələ gəlmə
ləngimə	1) gecikmə; 2) dayanıb gözləmə; 3) geridə qalma
müvazinət	1) cismin hərəkətsizlik halı; 2) sabitlik; 3) sakitlik; 4) bərabərlik, uyğunluq
qüvvə	1) güc, qüvvət, enerji; 2) gərginlik
rabitə	əlaqə, münasibət
yüngüllük	1) çəkisi az olmaq; 2) qeyri-ciddilik; 3) rahatlıq, sevinc
ifadə etmək	demək, söyləmək, bildirmək, anlatmaq

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Psixi fəaliyyətin dinamik xüsusiyyət...i çoxdur. Onlar temperament, fəaliyyətin motiv...i, insanın adət...i, psixi halət...i, situasiyanın tələb...i və s. ilə şərtlənir. Psixi fəaliyyətin dinamikasının dəyişilməsi müvəqqətidir.

Çalışma 3. Söz birləşmələrini seçin və izah edin.

Temperamentin *bioloji əsasları* bunlardır: 1) *humoral sistem* – Hippokratın təlimində temperament qan, öd, qara od və seliyin bədəndəki nisbəti ilə əlaqələndirilmişdir; 2) *somatik sistem* – alman psixiatrı E.Kreçmer, Amerika alimləri U.Şeldon və S.Stivens temperamenti insan bədəninin quruluşu ilə izah edirdilər; 3) *sinir sistemi* – İ.P.Pavlov temperamenti ali sinir fəaliyyətinin tipləri ilə izah edirdi.

Çalışma 4. Hansı sözlər səhv yazılıb?

İ.P.Pavlov *sinir sisteminin üç xassəsini* müəyən etmişti: 1) oyanma və ləngimənin qüvvəsi; 2) onnarın müvazinət dərəcəsi; 3) oyamma və ləngimənin mütəhərrikliyi. Bu xassələr bir biri ilə qarşılıklı əlaqədədi. Onnar *sinir sistemi tipini* müəyən edir.

Çalışma 5. Sifətləri tapın və izah edin.

«Sinir sistemi tipi» terminini İ.P.Pavlov təklif etmişdir. *Temperament tipi* sinir sistemi tipi əsasında formalaşır. Sinir sistemi tipi *fizioloji*, temperament tipi *psixoloji* anlayışdır. İ.P.Pavlov ali sinir fəaliyyətinin dörd tipini müəyyən etmişdir: I tip – zirək, II itp – sakit, III tip – coşğun, IV tip – zəif.

Çalışma 6. İsimləri tapın və təhlil edin.

XX əsrin 50-ci illərində psixoloqlar V.M.Teplov və V.D.Nebılitsın sinir sisteminin yeni xassələrini müəyyən etmişlər: dinamiklik və labilik. *Dinamiklik* – beyin qabığında müvəqqəti rabitələrin yaranma surətini və yüngüllüyünü ifadə edir. *Labilik* – oyanma və ləngimə prosesinin

əmələgəlmə və kəsilmə sürətini səciyyələndirir. Qüvvə, dinamiklik, mütəhərriklik və labilik *sinir sisteminin əsas xassələridir*.

Çalışma 7. Verilmiş fellərdə hansı sözləri işlətmək olar?

Fellər: *etmək, olmaq, gəlmək, tutmaq, tapmaq*

Sözlər: *nəzərdə, istifadə, əks, izah, yer, əhəmiyyət, şərh, malik, ifadə, mövqe, əmələ, təşkil, meydan*

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Dinamika nə deməkdir? 2. Temperament nədir? 3. Temperamentin bioloji əsaslarını izah edin. 4. Sinir sisteminin hansı xassələri var? 5. Sinir sistemi tipi nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

temperament, dinamika, psixi fəaliyyət, davranış, humoral sistem, somatik sistem, sinir sistemi, sinir sistemi tipi, temperament tipi, dinamiklik, labilik

§64. Temperamentin xassələri

Temperament nəzəriyyəsi qədim tarixə malikdir. Onun mahiyyəti haqqında ilk təlim eramızdan əvvəl V əsrdə əmələ gəlmişdir. Temperament fərdi-psixoloji xüsusiyyətdir. Onu yalnız sinir sisteminin xassələri ilə əlaqəsini ilk dəfə İ.P.Pavlov kəşf etmişdir. Ümumi aktivlik, hərəki aktivlik və emosionallıq temperamentin əsas xassələridir.

Çalışma 1. Sözləri mənasını öyrənin.

qədim	çox köhnə
malik olmaq	sahib olmaq
mahiyyət	məna, məzmun, əsas
əmələ gəlmək	1) baş vermək, mümkün olmaq, həyata keçmək; 2) yaxşılışmaq, düzəlmək
əlaqə	qarşılıqlı münasibət, sıx münasibət, yaxınlıq, tanışlıq, rabitə, qarşılıqlı asılılıq, asılı olma
kəşf etmək	tapmaq, aşkar etmək, açmaq, müəyyən etmək
hərəki	hərəkətli
emosionallıq	həyəcanlılıq, təsirlilik
dərəcə	səviyyə, hədd, vəzifə, mövqe
özünü göstərmək	nümayiş etdirmək, təzahür etmək
ifadə etmək	demək, söyləmək, bildirmək, anlatmaq

mənimsəmək	1) öyrənmək; 2) sahiblənmək
meyil	1) bir tərəfə əyilmə; 2) istək, arzu, həvəs
təşkil etmək	1) düzəltmək, yaratmaq; 2) qaydaya salmaq; 3) əmələ gətirmək, ibarət olmaq
əzələ	bədənin yığıla bilən orqanı
tezlik	1) tez vaxt, az zaman; 2) itilik, sürət
qüvvə	güc, taqət, qüdrət
kəskinlik	itilik, kəskin şeyin xassəsi
amplituda	yüksəkliklər fərqi
xarakterizə etmək	səciyyələndirmək, fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etmək
vərdiş	iş bacarığı, adət edilmiş şey
əksini tapmaq	göstərilmək, ifadə edilmək
zəruri	1) ən lazımlı, ən vacib; 2) məcburi, mütləq
tərkib	hissələrin məcmusu
sözdüzəldici	yeni söz düzəldən, sözün mənasını dəyişən
affekt	ruhi həyəcan
əhval	kef, hal, ruhi vəziyyət
mütəəssirlik	kədərli olmaq, halı dəyişilmək, əhvalı pozulmaq
impulsivlik	tez coşmaq, qeyri-iradilik
emosiogen	emosional
təhrikedici	təhrik edən, həvəsləndirən
reaktivlik	əhvalda kəskin dəyişiklik

Çalışma 2. Vurğulu hecaları göstərin.

Ümumi aktivlik müxtəlif temperamentli adamlarda müxtəlif dərəcədə özünü göstərir. Onun mahiyyətini insanın özünü ifadə etmək, xarici aləmi mənimsəmək və dəyişmək meyli təşkil edir. Temp, ritm, sürət, intensivlik, plastiklik, dözümlülük və s. ümumi aktivliyin əsas göstəriciləridir.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Hərəki aktivliyi əzələ hərəkəti… tezlik, qüvvə, kəskinlik, ritm, amplituda və başqa əlamətləri ilə xarakterizə edirlər. Hərəki aktivlik vərdişlər… dinamik xarakteristikasında öz əksini tapır. Ümumi aktivlik intellekt…, idrak prosesləri…, emosionallıq isə xarakter… zəruri tərkib hissəsidir.

Çalışma 4. 3-cü tapşırıqdakı sözlərdə [k] səsinin tələffüzünə diqqət edin.

Çalışma 5. Mətni diqqətlə oxuyun. Hansı şəkilçilər sözdüzəldicidir?

İnsanın affekt və əhvalları *emosionallıq xassəsində* öz əksini tapır. Mütəəssirlik, impulsivlik və emosional labillik emosionallığın əsas cəhətləridir. *Mütəəssirlik* insanın emosiogen təsirlərə affektiv həssaslığıdır. *İmpulsivlik* dedikdə, emosiyaların hansı sürətlə insan hərəkətlərinin təhrikedici qüvvəsinə çevrilməsi başa düşülür. *Emosional labillik* bir təəssüratın başqası ilə əvəzolunma sürətidir.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə hansı sifəti yazmaq düzgün olar: hündür, yüksək, uca, ali, böyük, nəhəng

Psixoloji ədəbiyyatda müxtəlif temperament tipləri təsvir olunmuşdur. Sanqvinik temperament tipinə … reak-

tivlik, … fəallıq, … plastiklik, həssaslıq xasdır. Xolerik üçün də … reaktivlik, aktivlik və cəld reaksiya səciyyəvidir. O, səbirsizdir, az plastikdir.

Çalışma 7. Nöqtələrin yerinə lazım olan sonluqları yazın.

Fleqmatikdə reaktivlik, plastiklik az…. O, səbirli, təmkinli…, hərəkətləri asta…, mehriban…. Onu güldürmək və ya hirsləndirmək çətin…. Melanxolik asta-asta danış…, hərəkətləri süst və zəif…, özünə inanm…, çox həssas…, küsəyən…, əhvalı tez dəyiş….

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Temperament nəzəriyyəsi nə vaxt əmələ gəlib? 2. Temperamentin əsas xassələrin hansıdır? 3. Ümumi aktivliyin mahiyyəti nədir? 4. Hərəki aktivlik nə deməkdir? 5. Emosionallığın əsas cəhətlərini sayın. 6. Temperament tiplərinin xüsusiyyətlərini göstərin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

temperament, ümumi aktivlik, hərəki aktivlik, emosionallıq, vərdiş, affekt, əhval, sanqvinik, xolerik, fleqmatik

§65. Xarakter

İnsanlar öz xarakterlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Bütün dövrlərdə başqa adamı tanımaq, onun xarakterini müəyyən etmək psixoloji məharətin əsas əlamətidir. **Xarakter** insanın başlıca fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən biridir. Hər insanın şəxsiyyət kimi fərdi xüsusiyyətləri vardır. Xarakter bu xüsusiyyətlərin məcmusudur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

xarakter	1) xasiyyət; 2) tip, surət, obraz; 3) mahiyyət, keyfiyyət, xüsusiyyət
məharət	ustalıq, bacarıq, qabiliyyət
məcmu	bütün, tamam, hamı, yekun, cəm
xüsusiyyət	fərqli, səciyyəvi cəhət, əlamət, xassə
amil	səbəb, vasitə
şərtlənmək	bir şərtlə bağlanmaq
ünsiyyət	qarşılıqlı münasibət, əlaqə, yaxınlıq
fəaliyyət	iş, çalışma, aktivlik
dünyagörüşü	həyat, təbiət və cəmiyyət haqqında fikirlər
əqidə	1) insanın həyat haqqında düşüncə və inamı; 2) fikir
asılı olmaq	əlaqədar olmaq, bir şeylə şərtlənmək
şərtləndirmək	bir şərtlə bağlamaq
tərz	üsul, qayda
münasibət	qarşılıqlı əlaqə, yaxınlıq, uyğunluq
ifadə etmək	demək, söyləmək, bildirmək,

	anlatmaq
tipik	1) müəyyən tipə xas olan; 2) səciyyəvi
fərdi	şəxsi
qayğıkeşlik	qayğı çəkmə, diqqət göstərmə
kobudluq	1) incəliyini itirmə; 2) tərbiyəsizlik
əməksevərlik	əməyi sevmə, çalışqanlıq
tənbəllik	tənbəl adamın halı
lovğalıq	özünü öymə, təkəbbür
səliqəlilik	səliqəli olma, dürüstlük, dəqiqlik
tələbkarlıq	ciddilik, çox böyük şeylər tələb etmək
bütövlük	tamlıq
dərd	qəm, kədər, əziyyət
anomaliya	qeyri-adilik
istənilən	hər hansı
əsəb	sinir
hətta	həm də
əsaslı	1) əsası olan, möhkəm; 2) ciddi, inandırıcı; 3) doğru, gerçək; 4) çox mühüm
səbəb	bəhanə, əsas
meyar	qiymət vermək üçün ölçü, əlamət
patoloji	patologiyaya aid, qeyri-normal, xəstə
sima	1) üz, sifət; 2) xarici görünüş; 3) əlamətlərin məcmusu; 4) şəxs
nisbi	müqayisə üçün olan
bütünlükdə	tam şəkildə, hamısı
uyğunlaşmaq	öyrəşmək

çətinləşdirmək	daha da çətin etmək, ağırlaşdırmaq
konfliktdə olmaq	mübahisə etmək, münaqişə etmək
sabitlik	dəyişməzlik
sarsıntı	1) titrəyiş; 2) həyəcan
əkslik	ziddiyyət, uyğunsuzluq, məntiqsizlik

Çalışma 2. Səhvləri düzəldin.

Temperament biyoloji, xarakter sosiyal amillərlə şərtdənir. Xarakter faliyət və ünsiyət prosesində əmələ gəlir. Xarakter şəxsiyətin dünyagörüşü və əlaqəsinnən bilavasitə asılıdı. Xarakter şəxsiyətin tipik davranış tərzini şərtdəndirir.

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş sözləri hallandırın.

Xarakter insanın münasibətlərini ifadə edir. Xarakter əlamətləri iki yerə bölünür: tipik və fərdi. Etnik və milli xarakter əlamətləri makromühitdə formalaşır. Xarakter əlamətləri bunlardır: qayğıkeşlik, kobudluq, əməksevərlik, tənbəllik, lovğalıq, səliqəlilik, tələbkarlıq və s. Xarakter əlamətlərinin qarşılıqlı əlaqədə olması xarakterin bütövlüyüdür.

Çalışma 4. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

"Psixopatiya" yunanca psixo və pathos (dərd, xəstəlik) sözlərindən ibarətdir. Psixopatiya xarakterin anomaliyasıdır. Psixopatiya halları hər bir şəraitdə istənilən əsəb sarsıntısı nəticəsində, hətta əsaslı səbəb olmadıqda da əmələ gəlir.

Çalışma 5. Mötərizədəki felləri düzgün formada yazın.

Rus psixiatrları P.B.Qannuşkin və O.V.Kerbikovun diaqnostik meyarlarına görə psixopatiyanın 3 əsas əlaməti vardır: 1) patoloji xarakter əlamətlərinin ümumiliyi – onlar fərdin psixi simasını bütünlükdə (müəyyən etmək). Psixopatın xarakter tipi istənilən şəraitdə özünü (göstər-

mək); 2) patoloji xarakter əlamətlərinin nisbi sabitliyi – onlarda fərdin bütün həyatı boyu əsaslı dəyişiklik (baş verməmək); 3) patoloji xarakter əlamətləri fərdin ətraf mühitə uyğunlaşmasını (çətinləşdirmək). Belə adamlar öz xarakterlərinə görə başqa adamlarla konfliktdə (olmaq).

Çalışma 6. Söz birləşmələri düzəldin.

psixoloji	aləm
koqnitiv	zonası
xarici	müdafiə
sosial	funksiya
mimika	etalon

Çalışma 7. Sözlərin yerini dəyişin, cümlə qurun.

1. həyatında, əmək, yer tutur, insanın, xüsusi
2. "mübarizəsidir", inkişaf, əksliklərin
3. müxtəlif, insan, sosial, şəxsiyyət, daxil olur, münasibətlərə, kimi
4. və, çox, insanın, rəngarəngdir, hissləri

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Xarakter nədir? 2. Xarakterin əlamətlərini göstərin və izah edin. 3. "Psixopatiya" anlayışını izah edin. 4. Psixopatiyanın hansı əlamətləri var?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

xarakter, psixopatiya, psixiatr, temperament, dünyagörüşü, əqidə, fərd

§66. Xarakterin aksentuasiyası

«Aksentuasiya» latınca «vurğu» deməkdir. Biz, adətən, danışanda hər hansı bir fikri nəzərə çarpdırmaq üçün müəyyən bir sözü xüsusi vurğu ilə deyirik. **Xarakterin aksentuasiyası** dedikdə, onun ayrı-ayrı əlamətlərinin həddindən artıq güclənməsi nəticəsində daha kəskin surətdə nəzərə çarpması başa düşülür. Xarakterin aksentuasiyası tipləri psixopatiyanın tiplərinə çox oxşayır, bəzən onlara uyğun gəlir. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

nəzərə çarpdırmaq	göstərmək, diqqətə çatdırmaq
müəyyən	1) lazımi; 2) aydın, diqqət, qəti; 3) bir hissə, bir qədər
adətən	həmişə olduğu kimi, daim, həmişə
hədd	sərhəd, hüdud, son
kəskin	1) iti; 2) güclü, şiddətli; 3) qıcıqlandırıcı; 4) aydın; 5) gərgin, ağır; 6) sərt, amansız; 7) çox həssas; 8) qəti
surətdə	halda, şəkildə, formada
nəzərə çarpmaq	görünmək. diqqəti cəlb etmək
oxşamaq	bənzəmək
eyniləşdirmək	bərabər tutmaq, eyni hesab etmək
uyğun gəlmək	düz gəlmək, uyğun olmaq
pozgunluq	nizamsızlıq, qarışıqlıq

toxunanda	dəyəndə, əl vuranda
hadisə	əhvalat, iş, macəra
kənar	1) son xətt, yan tərəf, qıraq; 2) yad, özgə, başqa; 3) ətraf, yan; 4) mərkəzdən uzaq
ifrat	son hədd, qəti
variant	bir şeyin başqa şəkli, forması
təsnif etmək	əlamətlərə görə qruplara, dərəcələrə ayırma
keçici	müvəqqəti, ötəri, keçən
situativ	situasiya ilə, şəraitlə, vəziyyətlə əlaqədar olan
reaksiya	1) əks təsir; 2) əhvalda kəskin dəyişiklik; 3) qarşılıqlı təsir
inkişaf etmək	1) irəliləmək, artmaq, yüksəlmək, genişlənmək; 2) böyümək, möhkəmlənmək, qüvvətlənmək; 3) kamilləşmək
kəsb etmək	1) çalışıb qazanmaq; 2) əldə etmək, öyrənmək
üzə çıxmaq	1) irəli getmək; 2) aşkar olmaq, müəyyənləşmək, məlum olmaq
psixogen	psixoloji
səciyyəvi	bir şəxsə, bir şeyə xas olan
reaktiv	xüsusi reaksiya əmələ gətirən
nevrologiya	sinir sistemi və onun xəstəlikləri haqqında elm
nevroz	mərkəzi sinir sistemi xəstəliyi

affekt	ruhi həyəcan
situasiya	vəziyyət, şərait

Çalışma 2. «Nə zaman?» sualına cavab verən söz və ifadələri tapın.

Xarakterin aksentuasiyası şəraitində hər bir tipin öz «zəif yeri» vardır. Belə hallarda pozğunluq ancaq müəyyən əsəb sarsıntısı zamanı, yalnız bəzi çətin situasiyalarda, ətrafda baş verən hadisələr həmin adamın «zəif yerinə» toxunanda baş verir. Xarakterin aksentuasiyası xarakter əlamətlərinin kənar (ifrat) variantlarıdır.

Çalışma 3. Felləri təhlil edin.

Xarakterin aksentuasiyası problemi ilk dəfə psixiatriyada və psixonevrologiyada öyrənilib. Bunun üçün «şizoid əlamətlər», «epileptoid əlamətlər» və s. kimi psixiatriya terminlərindən istifadə olunmuşdur. Xarakterin aksentuasiyası tiplərini alman psixiatrı K.Leonqard və rus psixiatrı A.Liçko təsnif etmişlər.

Çalışma 4. Hansı düzdür?

Xarakterin aksentuasiyasının əsas tip(lar/lər)i yeniyetməlik yaşında formalaşır. Uşağın yaşı artdıqca xarakterin aksentuasiyasında dəyişiklik(lar/lər) baş verir. Onların bəzi(lar/lər)i yaş xüsusiyyətidir, bəzi(lar/lər)i isə keçici ümumi dinamik dəyişiklik(lar/lər)dir. Məsələn, kəskin affektiv reaksiya(lar/lər), situativ patoxarakteroloji reaksiya(lar/lər) və s. Bəzi hal(lar/lər)da nevroz, reaktiv depressiya və s.inkişaf edir.

Çalışma 5. Mötərizələri açın, felləri düzgün formada yazın.

Yaş artdıqca bəzən xarakterin ayrı-ayrı əlamətləri gizli forma (kəsb etmək). Lakin bəzi psixogen amillərin təsiri ilə səciyyəvi əlamətlər (üzə çıxa bilmək). Xarakterin aksentuasiyası tipləri də bir çox hallarda (dəyişilmək), bir tipdə yaxın tipin əlamətləri (formalaşmaq).

Çalışma 6. 5-ci tapşırıqdakı fellərə diqqətlə baxın. Düzgün cavabı tapın: a) məchul fellərdir; b) təsirsiz fellərdir; c) nitq felləridir; d) keçmiş zaman felləridir; e) arzu formasında olan fellərdir.

Çalışma 7. «Psixo...» elementi ilə başlayan terminləri yazın.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. «Xarakterin aksentuasiyası» nə deməkdir? 2. «Zəif yer» ifadəsini necə başa düşürsünüz? 3. Xarakterin aksentuasiyası tipləri nə vaxt və necə formalaşır?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

aksentuasiya, xarakterin aksentuasiyası, affektiv reaksiya, nevroz, reaktiv depressiya, patoxarakteroloji reaksiya, psixogen, şizoid əlamət, epileptoid əlamət, affekt

§ 67. İradə və iradi iş

İradə insan fəallığının xüsusi formasıdır. İradə mürəkkəb psixi prosesdir. İradə bu hallarda özünü aydın göstərir: 1) aktual olmayan işlər görmək zərurəti olduqda; 2) zahiri və daxili çətinlikləri aradan qaldırdıqda; 3) zahirən eyni mənalı görünən iki motiv və məqsəddən birini seçmək zərurəti olduqda. İnsan müxtəlif çətinlikləri aradan qaldırdıqca, onun iradi keyfiyyətləri möhkəmlənir və xarakter əlamətlərinə çevrilir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

mürəkkəb	1) bir neçə hissədən ibarət olan; düzəlmiş, 2) çox müxtəlif; 3) çətin
aktual	indi üçün ən mühüm, ən vacib
iş görmək	1) işləmək, çalışmaq; 2) hərəkət etmək
zərurət	1) məcbur olma; 2) lazım olma, vaciblik; 3) ehtiyac
zahiri	xarici
daxili	iç
çətinlik	1) çətin olma; 2) maneə; 3) əziyyət
aradan qaldırmaq	yox etmək, ortadan qaldırmaq
möhkəmlənmək	1) möhkəm olmaq; 2) bərkimək
çevrilmək	1) başqa hala, şəklə, formaya salınmaq; 2) başqa bir şey olmaq: 3) dönmək, üzünü döndərmək

iradi	iradəyə aid, ixtiyari
struktur	quruluş
qətiyyətlilik	möhkəmlik, dönməzlik, cəsarətlilik
mərdlik	1) sədaqət, vəfa, etibarlılıq: 2) igidlik, qəhrəmanlıq
müstəqillik	müstəqil, sərbəst olma
təkidlilik	israr etmə, inadlılıq
özünəməxsus	özünə aid, spesifik
yer tutmaq	1) rol oynamaq, mövqe tutmaq: 2) çox sahə tutmaq
funksiya	vəzifə, spesifik fəaliyyət
ləngitmə	gecikdirmək
eyniləşdirmək	eyni şey hesab etmək, bənzətmək, bərabər tutmaq
təhriketmə	həvəsləndirmə
bilavasitə	vasitə olmadan, birbaşa
məqsəd qoymaq	niyyətində olmaq
idarə olunmaq	1) nizama salınmaq, yönəldilmək: 2) dolanmaq
ixtiyari	insanın öz arzusu ilə olan
tənzim etmək	nizama salmaq, qaydaya salmaq
tədricən	yavaş-yavaş
imkan	mümkün olma, əlverişli şərait
nəticə	son, yekun, qısa xülasə
səmərəli	faydalı, xeyirli, əlverişli
qərar	1) nəticə; 2) fikir
müvəffəqiyyətsizlik	uğursuzluq

uğramaq	1) rast gəlmək, üz-üzə gəlmək; 2) məruz qalmaq
kifayət	yetər, kafi
planlaşdırılma	plan hazırlanması
niyyət	məqsəd
tabe edilmə	asılı olma
qərar vermək	müəyyən nəticəyə gəlmək
mübarizə	1) çalışma, cəhd, fəaliyyət göstərmə: 2) vuruşma, döyüş

Çalışma 2. Vurğulu hecaları tapın.

Xarakterin strukturunda iradi əlamətlər – qətiyyətlilik, mərdlik, müstəqillik, təkidlilik və s. özünəməxsus yer tutur. İradənin iki mühüm funksiyası – *təhriketmə* və *ləngitmə funksiyaları* vardır. İradə şəxsiyyətin motivləri ilə bağlıdır. Lakin onları eyniləşdirmək olmaz.

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş sözləri hansı sözlərlə əvəz etmək olar?

1. *Reaktiv davranış* bilavasitə situasiya ilə şərtlənir. 2. *İmpulsiv* (*qeyri-ixtiyari*) *davranış* bilavasitə tələbatlarla və emosiyalarla idarə olunur. 3. *İradi iş* mahiyyətinə görə ixtiyari işdir. 4. İradi iş zamanı insan qarşısına məqsəd qoyur və onu yerinə yetirir.

Çalışma 4. Fellərin təsirli-təsirsiz olduğunu müəyyən edin.

Motiv insanı fəaliyyətə təhrik edir. Çox hallarda fəaliyyətə başlamaq üçün ya təhriklər qüvvətli olmur, ya da iş prosesində tədricən zəifləyir. Bu zaman insan öz fəaliyyətini iradə vasitəsilə tənzim edir.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözlərə əks mənalı sözlər tapın.

İradi iş mürəkkəb xarakter daşıyır. Hər hansı bir ixtiyari iş iradi iş deyil. İradi iş ixtiyari işin xüsusi formasıdır. İradənin inkişafı təfəkkürün inkişafından, insanın situasiyanı, öz imkanlarını, öz işinin nəticələrini düzgün qiymətləndirməsindən asılıdır.

Çalışma 6. Fellərin məna növünü tapın.

İradi işin şəxsiyyət üçün iki mənası olur. *Birinci məna* şəxsiyyətin həyati motivləri ilə müəyyən olunur. *İkinci məna* xəyali motivlə şərtlənir. Bu motivi insan özü ixtiyari surətdə yaradır.

Çalışma 7. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı ahəng növü var?

Psixologiyada *səmərəli* və *səmərəsiz risk* fərqləndirilir. Birinci halda insan qərar qəbul edərkən daha ağıllı hərəkət edir. İkinci halda şəraiti kifayət qədər təhlil edə bilmir və müvəffəqiyyətsizliyə uğrayır.

Çalışma 8. Mənsubiyyət şəkilçilərini göstərin.

İradi işin iki mərhələsi var: *intellektual* və *icra*. Birinci mərhələnin psixoloji məzmunu belədir: tələbatın dərk olunması nəticəsində həvəs və arzunun əmələ gəlməsi, niyyətin yaranması, qərar qəbulu, məqsədin formalaşması, iradi işin planlaşdırılması. İnsan fikirləşir, əvvəl vacib işləri, sonra az əhəmiyyətli işləri görür. Bu prosesə "*motivlərin əsas motivə tabe edilməsi*" deyilir. Bəzən insan hansı işi görəcəyinə qərar verə bilmir. Bu proses

"*motivlər mübarizəsi*" adlanır. İnsanın iradi keyfiyyətləri ikinci mərhələdə özünü göstərir.

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. İradə nədir və nə zaman özünü göstərir? 2. İradi əlamətlər hansıdır? 3. İradənin funksiyaları hansıdır? 4. İradi iş hansı mənalara malikdir? 5. Riskin hansı növləri var? 6. İradi işin hansı mərhələləri var?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

iradə, iradi iş, davranış, reaktiv davranış, impulsiv davranış, motiv, motivlər mübarizəsi

§68. Fərdiyyətin tipologiyası

Tipologiya iki yunan sözündən – tip (müəyyən adamlar qrupu üçün nümunə, onların ümumiləşmiş obrazı) və loqos (təlim, elm) sözlərindən əmələ gəlmişdir. **Tipologiya** dedikdə, cisim və hadisələrin müxtəlif tipləri arasındakı qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən təsnifat başa düşülür. Bütün adamların fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi mümkün deyil. Bu baxımdan insanların tipoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi daha geniş imkanlara malikdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

nümunə	örnək, model
obraz	surət
təlim	1) öyrətmə, dərs vermə, tədris; 2) nəzəriyyə, nəzəri sistem
təsnifat	ümumi əlamətlərə görə bölgü
diferensial	bərabər olmayan, fərqli
peşə	sənət, iş
tətbiqi	praktik əhəmiyyəti olan
zəngin	1) çox varlı; 2) çoxlu, çox geniş
sxem	1) çertyoj, plan; 2) əsas fikirlərin təsviri, şərhi
variant	bir şeyin başqa şəkli
rasionalist	məntiq və ağıla əsaslanan adam
empirik	təcrübi
bölmək	bir şeyi hissələrə ayırmaq

fərdiyyət	1) tipik xüsusiyyətlərin məcmusu; 2) şəxsiyyət, fərd

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun, cümlələri tamamlayın.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində psixologiya elmində xüsusi bir sahə – diferensial psixologiya ... . *Diferensial psixologiya* insanların fərdi-tipoloji xüsusiyyətlərini ... . Təlim, tərbiyə, psixiatrik və psixoterapevtik təsir, peşəseçmə və peşəyönümü praktikası üçün onun məlumatları mühüm tətbiqi əhəmiyyətə ... .

Sözlər: *öyrənir, yaranmışdır, malikdir.*

Çalışma 3. Sifətləri tapın, izah edin.

Hər bir adama təkrarolunmaz xüsusiyyətlərlə yanaşı, müəyyən adamlar qrupu üçün tipik, ümumi olan xüsusiyyətlər də xasdır. İstər fərdi, istərsə də tipik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Psixologiyanın tətbiqi sahələrində – uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya, əmək psixologiyası və başqa sahələrdə də fərdi tipoloji fərqlər haqqında zəngin materiallar toplanmışdır.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

XX əsrdə psixologiyada tipoloji sxemlərin müxtəlif variantları irəli sürül...dür. Həmin variantları A.Bine, A.Cordan, V.Cems, Q.Qross, E.Şprangel, E.Kreçmer, U.Şeldon, K.Yunq və başqaları hazırla...dır. Onlar insanları müxtəlif meyarlara görə obyektiv və subyektiv, rasionalist və empirik, ekstravert və intravert tiplərə böl...lər.

Çalışma 5. 4-cü tapşırıqda iki və dörd cür yazılan şəkilçiləri tapın.

Çalışma 6. Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin.

davranış, xarakter, dünyagörüşü, xüsusiyyət, iradə

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Tipologiya anlayışını izah edin. 2. Diferensial psixologiya nəyi öyrənir? 3. Psixologiyanın hansı tətbiqi sahələri var? 4. Tipoloji sxemlərin variantlarını izah edin.

Çalışma 8. Söz birləşmələri düzəldin.

ictimai	amillər
fərdi	prosesi
sosial	mühit
həyat	xüsusiyyətlər
diferensiasiya	tərzi

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

fərdiyyət, tipologiya, diferensial psixologiya, psixoterapevtik təsir, uşaq psixologiyası, pedaqoji psixologiya, əmək psixologiyası, ekstravert tip, intravert tip

§69. Bədən quruluşu və xarakter

İnsanın psixi həyatının dinamikasında **somatik** (yunanca soma – bədən deməkdir) amillərin, o cümlədən qanın kimyəvi tərkibinin, daxili sekresiya vəzilərinin hasil etdikləri hormonların və s. müəyyən rolu vardır. Biologiyada, antropologiyada, təbabətdə insanın (eləcə də heyvanın) təbii xassələrini ifadə etmək üçün **konstitusiya** (latınca konstitutus – müəyyən olunmuş, davamlı quruluş deməkdir) terminindən istifadə olunur. Psixologiyada da bu termin həmin mənada işlənir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

dinamika	hərəkət, inkişafın gedişi
kimyəvi	kimyanın obyekti olan
tərkib	hissələrin məcmusu
sekresiya	şirə ifrazetmə prosesi
hasil etmək	1) almaq, əldə etmək; 2) istehsal etmək
hormon	aktiv fizioloji maddə
təbabət	tibb
davamlı	1) dözümlü; 2) çox möhkəm; 3) etibarlı; 4) uzun sürən, ardıcıl
ölçü	bir şeyin böyüklüyü, kiçikliyi, həcmi, dərəcəsi; hədd, çərçivə
nisbət	1) mənsubiyyət, bağlılıq, münasibət; 2) oxşarlıq, uyğunluq
hüceyrə	canlı orqanizm quruluşunun ən sadə vahidi

Çalışma 2. Qapalı sait ahəngli sözləri seçin.

«*Konstitusiya*» termini bəzən bədən quruluşu tipi, qabitus (zahiri görkəm), insanın fiziki xüsusiyyətləri kimi başa düşülür. İnsanın ümumi və xüsusi konstitusiyası var. *Ümumi konstitusiya* dedikdə, orqanizmin bütövlükdə fərdi-tipik xassələrinin məcmusu, bütün fiziki və fizioloji xassələrinin funksional vəhdəti nəzərdə tutulur.

Çalışma 3. Cümlələri tamamlayın.

Xüsusi konstitusiya iki yerə ...: a) morfoloji konstitusiya; b) funksional konstitusiya. *Morfoloji konstitusiya* mikrofiziki və makrofiziki konstitusiyadan ... . *Funksional konstitusiyaya* neyrodinamik, fizioloji və biokimyəvi konstitusiya	ibarətdir, daxildir, bölünür

Çalışma 4. Altından xətt çəkilmiş şəkilçiləri təyin edin.

Mikrofiziki konstitusiya insan orqanizminin bütün hüceyrələrinə xas olan fiziki əlamətlərin (onların ölçüsü, nisbəti və s.) məcmusundan ibarətdir. *Makrofiziki konstitusiya* makromorfoloji əlamətlərdən və ya orqanizmin cismani əlamətlərindən – insanın somatotipindən, morfotipindən ibarətdir. Konstitusiyanın bu növü bütövlükdə orqanizmin asanlıqla müşahidə olunan hissəsidir.

Çalışma 5. 4-cü tapşırıqda hansı fonetik hadisə var?

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə hansı hal şəkilçisi yazılmalıdır?

1. Orqanizm... mühitlə qarşılıqlı əlaqəsi *neyrodinamik konstitusiya* vasitəsilə təmin olunur. 2. İ.P.Pavlov

temperament xassələri... formalaşmasında neyrofizioloji (sinir) amillər... həlledici rol oynadığını ilk dəfə əsaslandırmışdır. 3. Fərdi-psixoloji xüsusiyyət... həyat tərzindən, ... sosial-iqtisadi və mədəni inkişaf şəraitindən asılıdır.

Çalışma 7. Söz birləşmələrini tapın və izah edin.

Alimlər insanın fərdi-psixoloji xassələrinin bu sistemlərini göstərirlər: 1. Orqanizmin fərdi xassələri sistemi – a) biokimyəvi xassələr; b) ümumi-somatik xassələr və neyrodinamik xassələr (sinir sisteminin xassələri). 2. Fərdi psixi xassələrin sistemi: a) psixodinamik xassələr (temperamentin xassələri); b) şəxsiyyətin psixi xassələri. 3. Sosial-psixoloji fərdi xassələr sistemi: a) sosial qrup və kollektivlərdə sosial rollar; b) sosial-tarixi ümumiliklərdə (etnik qrup, xalq) sosial rollar.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Hormonlar nədir və onların rolu nədən ibarətdir? 2. «Konstitusiya» terminindən nə zaman istifadə olunur? 3. Konstitusiyanın hansı növləri var? 4. İnsanın fərdi-psixoloji xassələrinin sistemini izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

somatik ami, konstitusiya, hormon, ümumi konstitusiya, xüsusi konstitusiya, morfoloji konstitusiya, funksional konstitusiya, mikrofiziki konstitusiya, makrofiziki konstitusiya, neyrodinamik konstitusiya, fizioloji konstitusiya, biokimyəvi konstitusiya, sosial qrup, sosial rol

§70. Psixopatiyanın tipləri

Psixopatiya endogen (irsi) amillərin və müxtəlif xəstəliklərin (baş-beyin zədələri, infeksiya, intoksikasiya və s.) nəticəsi kimi əmələ gəlir. Onu törədən əsas səbəblərdən biri də tərbiyə işində yol verilən nöqsanlar, mühitin mənfi təsirləridir. Mühitin mənfi təsirləri ancaq müəyyən şəraitdə (xroniki somatik xəstəlik zamanı, cinsi yetişmədə uyğunsuzluq olduqda, fiziki defektlər olduqda və s.) psixopatiyanın əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Xarakterin aksentuasiyası zəminində psixopatiya asanlıqla əmələ gəlir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

zədə	əzik yeri
infeksiya	mikrob
intoksikasiya	zəhərlənmə
törədən	əmələ gətirən
nöqsan	1) çatışmazlıq; 2) qüsur, eyib
xroniki	çox davam edən, daimi
defekt	nöqsan, qüsur, zədə
etibarən	başlayaraq
təsvir olunmaq	şərh olunmaq
həsr olunmaq	yalnız bir işə və ya şəxsə verilmək
meydana çıxmaq	aşkar olmaq, ortada görünmək
monoqrafiya	tədqiqat əsəri
nəşr olunmaq	çap olunmaq, yayılmaq

fəaliyyət göstərmək	işləmək
eksperimental	təcrübi
sayıqlama	yuxuda aydın olmayan şeylər danışma
kəmağıllılıq	ağlın azlığı
pasiyent	müalicəyə gələn xəstə
klinik	klinikaya aid olan
müalicə	xəstəliyi sağaltmaq üçün tədbirlər
səbatsız	sabit olmayan, möhkəm olmayan
müşahidə olunmaq	1) baxılmaq; 2) öyrənilmək
əksini tapmaq	göstərilmək, ifadə edilmək

Çalışma 2. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Psixopatiya və ona bənzər pozğunluqlar XIX əsrin əvvəllərindən etibarən müxtəlif psixiatrlar tərəfindən təsvir olunmağa başlanmışdır. XIX əsrin II yarısından başlayaraq psixopatiyaya həsr olunmuş müxtəlif əsərlər meydana çıxır. Bu sahədə məşhur rus psixiatrları S.S.Korsakov, V.X.Kandinski və başqalarının əsərləri var.

Çalışma 3. Mötərizədəki felləri düzgün formada və zamanda yazın.

Psixiatriyaya həsr olunmuş ilk monoqrafiyanı rus psixiatrı və psixoloqu V.M.Bexterev (yazmaq). Onun monoqrafiyası 1886-cı ildə Kazan şəhərində (nəşr olunmaq). V.M.Bexterev psixoloq kimi geniş fəaliyyət (göstərmək). Rusiyada ilk eksperimental laboratoriyanı o,1886-cı ildə Kazan şəhərində (yaratmaq).

Çalışma 4. Cümlələri tamamlayın.

Psixopatlar ağır xarakterli ... . Bu zaman pozğunluqlar insanın intellekti ilə deyil, emosional-iradə səviyyəsində ... və onun xarakterində öz ... . Psixopatiya inkişafın düz getməməsi ilə ... . Psixopatiyanın klinik strukturuna hallüsinasiya, sayıqlama, kəmağıllılıq və s.	əksini tapır daxil deyil adamlardır əmələ gəlir bağlıdır

Çalışma 5. Fellərin təsirli-təsirsiz olduğunu müəyyən edin.

Psixopatiya uzun müddət psixiatrlar tərəfindən öyrənilmişdir. O, psixiatriyanın predmeti hesab olunur. Psixoloq həm sağlam, həm də xəstə adamın psixi proses və xassələrini öyrənir, psixiatr isə pasiyentin vəziyyətini klinik cəhətdən təhlil edir və müalicə təyin edir.

Çalışma 6. Mətni diqqətlə oxuyun və onun leksik tərkibini təhlil edin.

Psixopatiyanın müxtəlif *tipləri* var: şizoid, tsikloid, epileptoid, astenik, psixastenik, paronoyal psixopatiya, isterik psixopatiya, səbatsız psixopatiya, üzvi psixopatiya. Oğlanlarda ən çox epileptoid və şizoid, eləcə də kipertim və səbatsız psixopatiya tiplərinə təsadüf edilir. Yeniyetmə qızlarda isteroid, epileptoid və başqa psixopatiya tipləri daha çox müşahidə olunur. Üzvi psixopatiya hallarına yeniyetmə qızlarda iki dəfə az rast gəlinir.

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Psixopatiyanın yaranma səbəblərini izah edin. 2. Mühitin hansı mənfi təsirləri var? 3. Psixopatiya nə

vaxtdan tədqiq olunmağa başlayıb? 4. Psixopatiya haqqında əsərin müəllifi kimdir? 5. Psixopatlar necə adamlardır? 6. Psixopatiyanın hansı tipləri var?

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

endogen amil, infeksiya, intoksikasiya, cinsi yetişmə, somatik xəstəlik, psixopatiya, psixiatriya, hallüsinasiya

§71. Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin təhlili

İctimai praktikanın müxtəlif sahələrində (sənaye, kənd təsərrüfatı, maarif, səhiyyə və s.) fərdi xüsusiyyətlərin təhlili və nəzərə alınması psixologiyada xüsusi yer tutur. Gənc nəslin təlimi və tərbiyəsində onun əhəmiyyəti böyükdür. Alimlər uşaq tərbiyəsindən danışarkən həmişə **fərdi yanaşma** məsələlərinə diqqəti cəlb etmişlər.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

sənaye	xalq təsərrüfatının sahəsi, müəssisələr
kənd təsərrüfatı	əkinçilik, heyvandarlıq və meşəçilik
maarif	bilik, təhsil, savad
səhiyyə	sağlamlığı qoruma
nəzərə alınma	nəzərdə tutulma, haqqında düşünülmə
yanaşma	1) yaxınlaşma; 2) münasibət göstərmə
cəlb etmək	1) çəkmək, özünə tərəf çəkmək; 2) bir işdə iştirak etdirmək; 3) maraq oyatmaq
şərtlənmək	səbəb olmaq, şərtlə bağlanmaq
qavrama	başa düşmə, anlama, dərk etmə
müəyyən olunmaq	müəyyənləşdirilmək, qabaqcadan təyin olunmaq
təsir	hal, əlamət, iz

tərbiyə	1) yetişdirib böyütmə; 2) gözəl əxlaq
konkretləşdirilmək	müəyyənləşdirilmək
səmərəli	yaxşı nəticə verən, faydalı, xeyirli, əlverişli
əhəmiyyətini itirmək	vacib olmamaq, mənasını itirmək
fərdiləşdirilmə	fərqləndirilmə, xüsusiləşdirilmə
faydalı	xeyirli, yaxşı nəticə verən
tərbiyəçi	uşaq tərbiyə edən adam

Çalışma 2. Cümlələri tamamlayın.

Fərdi yanaşma mühüm psixoloji-pedaqoji ... . Həmin prinsipə görə, təlim-tərbiyə işində hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətləri nəzərə ... . *Pedaqoji təsir* həmişə uşağın psixoloji xüsusiyyətləri ilə .... Pedaqoji təsirin xarakteri uşağın həmin təsiri necə qavraması ilə ... .

şərtlənir
prinsipdir
müəyyən olunur
nəzərə
alınmalıdır

Çalışma 3. Altından xətt çəkilmiş sözləri təhlil edin.

Tərbiyə işində fərdi yanaşma çox vacibdir. Təbiyənin ümumi məqsədləri həm uşaqların yaş və cinsi xüsusiyyətlərinə, həm də fərdi xüsusiyyətlərinə uyğun konkretləşdirilir. Uşaqların fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmadıqda ən səmərəli təsir vasitələri də əhəmiyyətini itirir.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Fərdi yanaşmanın iki tərəf... vardır: a) şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlər...nin təhlil...; b) xüsusiyyətlərin psixoloji cəhətdən düzgün nəzərə alınma... . Uşağa fərdi yanaş-

maqla onun şəxsiyyət kimi inkişaf etmə... üçün şərait yaradırıq. Uşaqların fərdi xüsusiyyətlər...nin öyrənilmə... üçün müxtəlif tədqiqat üsullar...ndan – müşahidə, eksperiment və s. istifadə olunur.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş şəkilçiləri təyin edin.

Təlim işində də fərdi yanaşma zəruridir. Son zamanlar pedaqoji psixologiyada xüsusi termindən – *"təlimin fərdiləşdirilməsi"* terminindən istifadə olunur. Müəllim və tərbiyəçilər üçün uşaqları təbii şəraitdə - dərsdə, sinif yoldaşları ilə ünsiyyətdə, ictimai-faydalı əməkdə öyrənmək vacibdir.

Çalışma 6. Hansı fikir səhvdir?

1. Uşağı lap kiçik yaşlarından tərbiyə etmək lazımdır.
2. Freydizm cərəyanı XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində əmələ gəlmişdir.
3. İnsanın tələbatları cəmiyyətdə formalaşır.
4. Motivasiya tələbatların inkişafı prosesidir.

Çalışma 7. Verilən mənalara uyğun sözü tapın.

iş, çalışma, aktivlik – ...
üsul, qayda – ...
vəziyyət, şərait – ...
xasiyyət, tip, xüsusiyyət – ...
bir şeyin başqa şəkli, forması – ...

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Fərdi yanaşmanı necə başa düşürsünüz? 2. Fərdi xüsusiyyətlər hansı üsullarla öyrənilir? 3. "Təlimin fərdiləşdirilməsi" nə deməkdir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

təlim, tərbiyə, fərdi yanaşma, fərdiləşdirilmə, müşahidə, eksperiment, pedaqoji psixologiya

§72.Ünsiyyətin xüsusiyyətləri

Ünsiyyət iki və daha çox adamın qarşılıqlı təsiridir. Onun **məqsədi**_münasibətləri aydınlaşdırmaq_və ümumi nəticə əldə etməkdir. Bunun üçün insanlar öz səylərini birləşdirməlidir. Ünsiyyətin **predmeti** başqa adamdır. Ünsiyyətin **motivləri** başqa adamla əlaqədardır. Ünsiyyət tələbatı insan tələbatları içərisində xüsusi yer tutur. Ünsiyyət situasiyasının iki tipi var: **birgə fəaliyyətdə ünsiyyət, şəxsi ünsiyyət.**

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

əldə etmək	nail olmaq, ələ keçirmək, tapmaq, qazanmaq
səy	çalışma, cəhd
səylərini birləşdirmək	birlikdə çalışmaq
predmet	1) şey, əşya, cisim, maddə; 2) obyekt, mövzu; 3) fənn, dərs
birgə	bir yerdə, birlikdə, bərabər
həyata keçirilmək	yerinə yetirilmək, tətbiq edilmək
mülahizə	fikir, rəy
replika	etiraz, cavab
mimik	üz əzələlərinin hərəkətini göstərən
ekspressiv	mənalı, təsirli, ifadəli
təbəssüm	gülümsəmə
tərs	1) bir şeyin arxası, əks tərəfi; 2) tərslik edən; 3) acıqlı, hirsli; 4) əksinə
vokal	səsə aid olan, oxumaq üçün yazılmış
əşyavi	əşyaya aid olan
etiraz	qəbul etməmək, narazılıq etmək
jest	əl-qol hərəkəti
mimika	üz əzələlərinin hərəkəti
akt	1) sənəd, yazı, protokol; 2) fərman, qərar
düstur	1) qanun, qayda, üsul; 2) formul
təsvir etmək	1) şəklini çəkmək; 2) yazılı və ya şifahi danışmaq; 3) şərh etmək
təsvir olunmaq	1) şəkli çəkilmək; 2) danışılmaq; 3) şərh olunmaq
müzakirə etmək	fikir mübadiləsi etmək
müsahib	söhbətdə iştirak edən
obraz	surət
təhlil	1) araşdırma; 2) tamı hissələrə ayırma
tərs baxış	acıqlı, hirsli baxış

Çalışma 2. Səhvləri düzəldin.

Ünsiyət müxtəlif vasitələrnən həyatakeçirilir. Onnarın arasında nitk (mülahizə, sual, cavab, replika və s.) xüsusi yer tutur. Ünsiyətin *ekspressiv-mimik vasitələri* də mühümdür: təbəssüm, tərs baxış, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətdəri, vokal mimikası. Bunnar insanın emosional vəziyətini ifadə edir.

Çalışma 3. Mətnə diqqətlə baxın. Hansı fonetik xüsusiyyətə daha çox rast gəlmək olar?

Ünsiyyətin *əşyavi-hərəki vasitələri* də vardır. Onları belə qruplaşdırmaq olar: a) ünsiyyət məqsədilə istifadə olunan lokomotor və əşyavi hərəkətlər, eləcə də poza; b) başqa adama yaxınlaşma, ondan uzaqlaşma, nəyi isə vermək və ya uzatmaq, onu özünə doğru çəkmək və ya özündən itələmək; c) etiraz. Əşyavi-hərəki jestlər insanın ünsiyyət aktının ayrı-ayrı elementlərini təsvir edir. Onlar insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri prosesində daha mühüm rol oynayır.

Çalışma 4. Fellərin məna növünü tapın.

Ünsiyyət fəaliyyətin – əmək, təlim, oyun və s.-nin zəruri tərkib hissəsidir. Fəaliyyət S – O (subyekt – obyekt), ünsiyyət S – S (subyekt – syubyekt) düsturu ilə təsvir olunur. Onlar qarşılıqlı əlaqədə belə ifadə edilir:

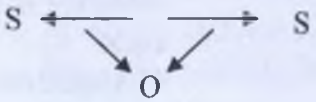

Ünsiyyətin mövzusu birgə fəaliyyətin obyekti ilə müəyyən olunur.

Çalışma 5. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Adamların müxtəlif hadisələri öz aralarında müzakirə etməsi *şəxsi ünsiyyət* adlanır. Şəxsi ünsiyəti belə təsvir etmək olar:

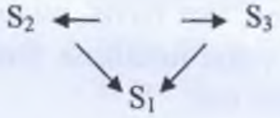

Burada S_1 – haqqında danışılan, S_2 – danışan, S_3 – məlumat alan şəxsdir.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş vahidləri izah edin.

Şəxsi ünsiyyət "müsahibin obrazı" <u>ilə</u> şərtlənir. Şəxsi ünsiyyətdə <u>həm</u> informasiyanın (mövzunun) məzmunu, <u>həm də</u> onun müsahiblər <u>üçün</u> əhəmiyyəti mühümdür. Eyni mövzu müxtəlif formalarda (müzakirə, təhlil <u>və s.</u>) ifadə oluna bilər.

Çalışma 7. 6-cı tapşırıqda söz birləşmələrini tapın.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Ünsiyyətin məqsədi və predmeti nədir? 2. Ünsiyyətin hansı tipləri var? 3. Ünsiyyətin ekspressiv-mimik vasitələrinə nə daxildir? 4. Ünsiyyətin əşyavi-hərəki vasitələri nədən ibarətdir? 5. Şəxsi ünsiyyət nəyə deyilir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

fəaliyyət, ünsiyyət, lokomotor hərəkət, şəxsi ünsiyyət

§73. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri (davamı)

Müasir psixologiyada ünsiyyətin üç tərəfi fərqləndirilir: **kommunikativ, interaktiv və perseptiv.** Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1) ünsiyyət informasiya mübadiləsi kimi; 2) informasiya qarşılıqlı təsir kimi; 3) ünsiyyət insanların bir-birini qavraması prosesi kimi. Psixologiyada ünsiyyət qarşılıqlı təsir prosesi kimi təhlil olunur. İnsanlar arasındakı əlaqə və münasibət məhz ünsiyyət sayəsində yaranır.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

kommunikativ	ünsiyyətə aid olan
interaktiv	qarşılıqlı əlaqəyə, dialoqa əsaslanan
perseptiv	hissi qavrama ilə bağlı olan
mübadilə	dəyişmə
məhz	ancaq, yalnız, tək, təkcə, şübhəsiz
sayəsində	nəticəsində, köməyi ilə
vasitəsiz	vasitə olmayan
təmas	toxunma, yaxınlıq, əlaqə
tədricən	yavaş-yavaş, az-az
müdafiə etmək	qorumaq
əməl	iş
qiymətləndirmək	qiymət vermək, dəyərləndirmək
iştirak etmək	başqaları ilə birlikdə fəaliyyət göstərmək
səy göstərmək	çalışmaq
məsləhət	təklif, göstəriş, tövsiyə

qadağanetmə	icazə verməmək, yasaq etmək
stimullaşdırmaq	stimul yaratmaq, gücləndirmək
təsbitedici	sabitləşdirən, təsdiq edən, qəbul edən
xidmət etmək	iş görmək, çalışmaq
vəhdətdə olmaq	birləşmək

Çalışma 2. Hal şəkilçilərini göstərin.

Şəxsi ünsiyyətin iki səviyyəsi var. *Birinci səviyyədə* ünsiyyət iki (və ya üç) adamın vasitəsiz təması kimi meydana çıxır və emosional xarakter daşıyır. Lakin tədricən emosional ünsiyyət şəraitində adamlar öz fikirlərini izah etməyə, müdafiə etməyə, bir-birlərinin fikirlərini, əməllərini qiymətləndirməyə başlayırlar. Bu, şəxsi ünsiyyətin *ikinci səviyyəsidir.*

Çalışma 3. Felləri təhlil edin.

Ünsiyyət prosesində adamlar subyekt kimi iştirak edirlər. Bu prosesdə informasiya həm verilir, həm də o, ünsiyyət prosesinin özündə formalaşır, dəqiqləşir, inkişaf edir. İnsanlar ünsiyyət prosesində informasiya mübadiləsi edir, həmin informasiya əsasında ümumi nəticə (məna) çıxarmağa səy göstərirlər. İnformasiya qəbul edilməli və dərk olunmalıdır.

Çalışma 4. Mürəkkəb sözləri tapın və izah edin.

İnformasiyanın iki tipi var: 1) *təhrikedici informasiya* əmr, məsləhət, xahiş formasında ifadə olunur. Onlar danışanın hər hansı bir hərəkətini müxtəlif formalarda (təhriketmə, qadağanetmə və s.) stimullaşdırmağı nəzərdə

tuturlar; 2) *təsbitedici informasiya* məlumat formasında olur.

Çalışma 5. Sözləri sıra ilə yerinə qoyun və cümlə düzəldin.

söz, qarşılıqlı təsir, birləşir, hərəkət, prosesində, özünəməxsus, və, hiss, şəkildə

ünsiyyət, təşkilinə, bu zaman, birgə, xidmət edir, fəaliyyətin

əmələ gəlmişdir, tələbatı, özündə, əmək prosesinin, ünsiyyət

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə lazım olan sözləri qoyun.

Ünsiyyət prosesində ... bir-birinə məlumat verərkən, həm də ... qavrayırlar. *Sosial persepsiya* ünsiyyət prosesinin səmərəli olmasının ... şərtidir. ... kommunikativ, interaktiv və perseptiv tərəfləri ... vəhdətdədir.

Sözlər: *bir-birlərini, başlıca, insanlar, bir-biri ilə, ünsiyyətin*

Çalışma 7. "Fərqlənmək" və "qavramaq" fellərini qəti gələcək zamanda şəxslərə görə dəyişin.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Ünsiyyətin hansı tərəfləri var? 2. Şəxsi ünsiyyətin səviyyələrini izah edin. 3. İnformasiya prosesində nə baş verir? 4. İnformasiyanın neçə tipi var? 5. Sosial persepsiya nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

ünsiyyət, şəxsi ünsiyyət, təhrikedici informasiya, təsbitedici informasiya, sosial persepsiya

§74. Qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət

İnsanların qarşılıqlı münasibətləri ünsiyyət prosesində öz əksini tapır. Ünsiyyət situasiyasında iki (və ya üç) adamın iştirak etməsi insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasını nəzərdə tutur. Qarşılıqlı münasibətlər ünsiyyət prosesində formalaşır. Qarşılıqlı münasibətlərin tipi və xarakteri ünsiyyətin məzmununa və formasına mühüm təsir göstərir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin

əksini tapmaq	göstərilmək, ifadə edilmək
nəzərdə tutmaq	nəzərə almaq, fikirdə tutmaq, haqqında düşünmək
formalaşmaq	müəyyən bir şəklə, formaya düşmək
üzvi	1) canlı, orqanik; 2) daxili
tamamlamaq	1) bütövləşdirmək; 2) qurtarmaq, sona çatdırmaq
konflikt	münaqişə, mübahisə
səbəb olmaq	əsas olmaq
müvafiq	uyğun, münasib, yaraşan, əlverişli
normativ	norma göstəricisi
əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
tənzim edilən	nizama salınan, qaydaya salınan
işgüzar	bacarıqlı, işbacaran, ciddi
məsul	1) cavabdeh olan: 2) çox mühüm, əhəmiyyətli
asılılıq	tabelik, sərbəstliyin olmaması
əlverişli	1) yararlı, münasib, uyğun; 2) fay-

	dalı, xeyirli
təşəkkül etmək	formalaşmaq
iqlim	bir yerin meteoroloji şəraiti
nəzakətlilik	ədəblilik, tərbiyəlilik, incəlik
təmkinlilik	ağırlıq, soyuqqanlılıq
mehribanlıq	mehriban, xoş münasibət, dostluq
xeyirxahlıq	yaxşılıq, kömək
zövq	1) sevinc hissi; 2) gözəlliyi hiss etmək
kədər	qəm, dərd

Çalışma 2. Ahəng qanununa tabe olan alınma sözləri tapın.

Qarşılıqlı münasibətlər müxtəlifdir. Onların bu tipləri var: a) *formal (və ya rəsmi)*; b) *qeyri-formal (və ya qeyri-rəsmi)* qarşılıqlı münasibətlər. Formal və qeyri-formal münasibətlər bir-birini üzvi şəkildə tamamlayır. Bir sıra hallarda onlar bir-birinə uyğun gəlmir və kollektivdə konfliktlərə səbəb olur.

Çalışma 3. Necə? hansı? suallarına cavab verən sözləri tapın.

Hər bir fərd müvafiq konkret qrupda rəsmi statusa (mövqeyə) malik olur. Formal qarşılıqlı münasibətlər bu statusla şərtlənən münasibətlərin məcmusudur. Onlar fəaliyyətin normativ cəhətlərini əks etdirir və müəyyən qaydalarla tənzim edilən işgüzar münasibətlərdə ifadə olunur. Rəsmi münasibətlər səviyyəsində məsul asılılıq münasibətləri sistemi yaranır.

Çalışma 4. Mötərizələri açın, sözləri düzgün formada yazın.

Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər heç kəs tərəfindən müəyyən (edilməmək), əlverişli şəraitdə öz-özünə təşəkkül (etmək). Onlar şəxsi xarakter (daşımaq). Bu münasibətlər kollektivdə müvafiq psixoloji iqlim (yaratmaq). Onların məzmunu kollektivin inkişaf səviyyəsindən (asılı olmaq).

Çalışma 5. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Ünsiyyət mədəniyyəti insan münasibətlərinin daxili gözəlliyində ifadə olunur. Nəzakətlilik, təmkinlilik, mehribanlıq, xeyirxahlıq, insanı dinləmək, başa düşmək bacarığı, onun zövqünə, fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq, sevinc və kədərini anlamaq ünsiyyət mədəniyyətinin əsasıdır.

Çalışma 6. "İnformasiya" və "əmək"sözlərini hallandırın.

Çalışma 7. "Anlamaq" və "bölmək" fellərini qeyri-qəti gələcək zamanda təsdiq və inkarda şəxslərə görə dəyişin.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Qarşılıqlı münasibətlər necə əmələ gəlir? 2. Qarşılıqlı münasibətlərin neçə tipi var? 3. Formal qarşılıqlı münasibətlər necə baş verir? 4. "Qeyri-formal qarşılıqlı münasibətlər" nə deməkdir? 5. "Ünsiyyət mədəniyyəti" anlayışını izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

ünsiyyət, rəsmi qarşılıqlı münasibətlər, qeyri-rəsmi qarşılıqlı münasibətlər

§75. Ünsiyyət çətinlikləri

Ünsiyyət prosesində müəyyən çətinliklər – **kommunikativ maneələr** müşahidə olunur. Onlar, adətən, sosial və ya psixoloji xarakter daşıyır. Psixoloqların fikrincə, kommunikativ maneələri aradan qaldırmaq üçün adamların ünsiyyət mədəniyyətini artırmaq lazımdır. Bunun üçün **sosial-psixoloji treninqdən** (ingiliscə training – öyrənmə, məşq etmə deməkdir) istifadə olunur.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

çətinlik	1) çətin olma; 2) maneə; 3) əziyyət
maneə	çətinlik, əngəl
aradan qaldırmaq	yox etmək, ləğv etmək, ortadan qaldırmaq
məşq etmə	hazırlıq
mənsub	əlaqəsi olan, aid
mürəkkəbləşmək	mürəkkəb olmaq, qarışmaq, çətinləşmək
utancaq	çox utanan
qapalı	1) qapanmış, bağlı; 2) örtülü; 3) gizli; 4) ünsiyyətsiz
qərəz	gizli məqsəd, pis niyyət, gizli ədavət
ədavət	düşmənçilik hissi, kin, qəzəb
düşmənçilik	ədavət
inamsızlıq	inam, etibar yoxluğu
meydana çıxmaq	aşkar olmaq, ortada görünmək

tətbiqi	praktik əhəmiyyəti olan
vərdiş	iş bacarığı, adət
vasitə	üsul, yol, alət
diskussiya	açıq müzakirə
rollu	roldan ibarət
tətbiq etmək	həyata keçirmək, işlətmək
təşkil olunmaq	1) düzəldilmək, yaradılmaq; 2) qaydaya salınmaq; 3) əmələ gətirilmək
müddət	vaxt, zaman
ərzində	içərisində, müddətində
mütəxəssis	xüsusi biliyi olan
fəaliyyət göstərmək	işləmək

Çalışma 2. Mötərizədəki sözləri lazım olan formada yazın

Müxtəlif sosial qruplara mənsub adamlar arasında sosial, siyasi, dini, peşə fərqləri və s. kəskin şəkildə özünü göstərdikdə, onlar situasiyanı eyni şəkildə (başa düşməmək), anlayışları müxtəlif mənalarda (işlətmək). Belə maneələr olduqda da kommunikasiya prosesi (həyata keçmək). Sosial xarakterli kommunikativ maneələr olduqda, ünsiyyət şəraiti (mürəkkəbləşmək).

Çalışma 3. 2-ci tapşırıqda əlamət bildirən sözləri seçin və izah edin.

Çalışma 4. Mətnə diqqətlə baxın. Hansı şəkilçilər yeni söz düzəldib?

Psixoloji çətinliklər ya müsahiblərin müəyyən fərdi psixoloji xüsusiyyətlərə malik olması (məsələn, utancaq,

qapalı və s. olması), ya da onların arasında psixoloji münasibətlərin – bir-birinə qarşı qərəz, ədavət, düşmənçilik, inamsızlıq və s.-nin əmələ gəlməsi nəticəsində meydana çıxır.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçiləri qoyun.

Sosial-psixoloji treninq sosial psixoloya... tətbiqi bölmələrindən biri... . Onun əsas vəzifə... özünüdərketmə, ünsiyyət və qarşılıqlı təsir vərdiş...inin formalaşması üçün qrup metodları... işlənilməsidir. Sosial-psixoloji treninq prosesində başlıca vasitə kimi qrup diskussiyasından və rollu oyunlar... istifadə olun... .

Çalışma 6. Sözləri düzgün sıra ilə yerinə qoyun, cümlə düzəldin

alman, treninq, Kurt Levin, sosial-psixoloji, irəli sürmüşdür, psixoloqu, ideyasını

əksini tapmışdır, sosiometriya, bu, psixoanaliz, C.Morenonun, öz, nəzəriyyəsində, Z.Freydin

ilk, treninqi, psixiatr, dəfə, amerikalı, və 1947-ci ildə, sosial-psixoloji, tətbiq etmişdir, psixoloq, K.Rocers

Çalışma 7. Mətnin leksik tərkibini izah edin.

Sosial-psixoloji treninq üçün xüsusi kiçik qruplar təşkil olunur. 1949-cu ildə bu qruplara T-qrup adı verildi. T – “Treninq qrup” deməkdir. T-qrup qısa müddət ərzində fəaliyyət göstərir: bir neçə gündən bir neçə həftəyə qədər. Sosial-psixoloji treninqdən müxtəlif mütəxəssislərin – rəhbər işçilər, müəllimlər, həkimlər, psixoloqlar, ticarət işçiləri və s. hazırlığında istifadə olunur.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Ünsiyyət çətinlikləri nədən ibarətdir? 2. Onu aradan qaldırmaq üçün nə etmək lazımdır? 3. Ünsiyyət şəraiti nə vaxt mürəkkəbləşir? 4. Psixoloji çətinliklər necə meydana gəlir? 5. Sosial-psixoloji treninq ideyası kimindir və bu treninqin vəzifəsi nədir? 6. “T-qrup” nə deməkdir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

kommunikativ maneə, psixoloji çətinlik, treninq, sosial psixologiya, sosial-psixoloji treninq, psixoanaliz, sosiometriya

§76. Qrup və kollektiv

Psixologiyada **qrup** dedikdə, tarixən müəyyən cəmiyyət çərçivəsində yaranmış ümumi mənafe, sərvətlər və davranış normalarına malik adamların sabit məcmusu nəzərdə tutulur. Qrupda müəyyən bir sosial şəraitdə bir nəfər deyil, mütləq bir neçə nəfər iştirak edir. Qrup müəyyən adamlar çoxluğundan ibarətdir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

tarixən	tarixə görə, tarix baxımından
çərçivə	1) qəfəs; 2) haşiyə; 3)bir şeyin sərhədi
mənafe	fayda, xeyir
sərvət	1) var, dövlət; 2) maddi nemətlər
sabit	hərəkətsiz, hərəkət etməyən, dəyişməyən
məcmu	1) bütün, tamam, hamı; 2) yekun, cəm
mütləq	1) əlbəttə, şübhəsiz; 2) əsla, qətiyyən
struktur	quruluş
nəzarət etmək	nəzər yetirmək, baxmaq, yadda saxlamaq
icraçı	bir işi edən adam
təsadüf	gözlənilməyən hadisə, görüşmə
əslində	1) lap əvvəlində; 2) həqiqətdə
miqyas	ölçü, dərəcə
təbəqə	qat, lay, hissə
qəbilə	tayfa, nəsil
təqaüdçü	təqaüd alan adam

əhali	bir yerdə yaşayan adamlar
müəssisə	təşkilat, idarə
istehsal	hazırlama
tənzim olunmaq	nizama salınmaq, qaydaya salınmaq
fəhlə	işçi, əməkçi
briqada	işçilər dəstəsi
rabitə	bağlılıq, münasibət, əlaqə
təqaüd	pul yardımı

Çalışma 2. «Funksiya», «əmələ gəlir», «aidlik», spesifik» sözləri mətndəki hansı sözləri əvəz edə bilər?

Qrup özünəməxsus sistemdir və müəyyən struktura malikdir. Qrupa daxil olan hər bir adamın rolu və vəzifəsi olur. Hər bir qrup müxtəlif formalarda öz üzvlərinə nəzarət edir. Qrup üzvlərində qrupa mənsubluq hiss – «biz» hissi yaranır.

Çalışma 3. «Qrup» sözünü düzgün formada işlədin.

Hər bir adam, adətən, müxtəlif ... üzvü olur. O, bütün ... eyni statusa malik olmur, müxtəlif ... müxtəlif rollar ifadə edir. Məsələn, bir ... lider olan şəxs başqa ... icraçı ola bilər.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Şərti və ya nominal qrup dedikdə, bir-biri ilə real əlaqəsi olan adam... kateqoriyası nəzərdə tutulur. On... müəyyən bir şərti əlamətə (cins, yaş, peşə və s.) görə fərqlənir... . Şərti qrupa daxil olan adam..., adətən, bir-birini tanımır... . Lakin lazım gəldikdə, bir-bir...inə

kömək edir, ya da bir-bir...ini müdafiə edir... . Məsələn, qadın..., sürücü... və s.

Çalışma 5. Əlamət bildirən sözləri tapın.

Real qrupların iki növü var: real laborator qruplar və real təbii qruplar. *Laborator qruplar* hər hansı bir təsadüf əsasında meydana çıxır. *Təbii real qrupların* böyük və kiçik növləri var. Böyük və orta sosial qruplarda insanların münasibətləri rəsmi ictimai münasibətlərlə tənzim olunur. Laborator qruplar da əslində kiçik qruplardır.

Çalışma 6. İsimləri təhlil edin.

Böyük qruplar cəmiyyət (ölkə) miqyasında mövcud olan adamların məcmusudur: siniflər, sosial təbəqələr, peşə qrupları, etnik birliklər (millət, xalq, qəbilə), yaş qrupları (gənclər, təqaüdçülər və s.). Eyni bir müəssisə işçiləri, istehsal birlikləri və ərazi birlikləri (kənd, şəhər, rayon əhalisi) sosiologiyada *orta və ya lokal qruplar* adlanır.

Çalışma 7. Aşağıdakı mətnə aid suallar hazırlayın.

Kiçik qrupların üzvləri bir-biri ilə müxtəlif formalarda gündəlik ünsiyyət və rabitəyə girir, onların arasında qeyri-rəsmi münasibətlər formalaşır. Ailə, fəhlə briqadası, tələbə qrupu, bir sinfin şagirdləri və s. kiçik qruplardır. Kiçik qrupların spesifik əlaməti budur ki, üzvlər bir-biri ilə bilavasitə şəxsi ünsiyyətə girir.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Psixologiyada «qrup» anlayışı necə izah olunur? 2. Qrupun tərkibi necə olur? 3. Qrup necə sistemdir?

4. «Şərti qrup» nə deməkdir? 5. Real qrupların hansı növləri var? 6. Böyük və orta qruplara kim daxildir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

qrup, kollektiv, şərti qrup, nominal qrup, orta qrup, kiçik qrup, lokal qrup

§77. Qrup və kollektiv (davamı)

Çalışma 1. Nöqtələrin yerinə nəqli keçmiş və indiki zaman şəkilçilərini yazmaq lazımdır. Onların yerini dəqiq müəyyən edin (indiki zaman şəkilçisi yalnız iki felə artırılacaq).

1942-ci ildə referent qrup fenomeni müəyyən edil...dir. Amerika psixoloqu Q.Haymen kiçik qrupların iki növünü göstər..., birinci qrupu üzvlük qrupu, ikinci qrupu referent qrup adlandır...dır. O müəyyən et...dir ki, qrupun bəzi üzvləri mənsub olduqları qrupun deyil, başqa qrupun normalarını qəbul ... və öz davranışlarında onlara əsasla...lar.

Çalışma 2. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Üzvlük qrupu elə qrupdur ki, fərd onun yalnız iştirakçısıdır. Belə qrupu bəzən *iştirak qrupu* da adlandırırlar. Əlverişli şəraitdə üzvlük qrupu referent qrupa çevrilə bilər.

Çalışma 3. Fellərin təsirli-təsirsiz olduğunu müəyyən edin. Felləri inkarda işlədin.

Referent qrup elə real və ya xəyali qrupdur ki, fərd onun standartlarını qəbul edir, onun normalarından etalonlar sistemi kimi istifadə edir. Bəzi müəlliflər referent qrupları *etalon qrup* da adlandırırlar. Əksər hallarda şəxsiyyətin bir referent qrupu olur.

Çalışma 4. Nöqtələrin yerinə bu qoşmaları yazın: ilə, kimi, və, üçün.

Referent qrupun növləri bunlardır: *referent müqayisə qrupları ... normativ referent qrupları.* Birinci halda insan bütün sosial hadisələri referent qrupun normaları ... müqayisə edib qiymətləndirir. Qrupun normaları onun ... etalon olur. İkinci halda insan qrupun normalarını öz normaları ... qəbul edir.

Çalışma 5. Mətndəki sözləri təhlil edin.

İnkişaf etmiş qrupun ən yüksək forması kollektivdir. Hər bir kollektiv qrup hesab olunur. Hər bir qrup kollektiv deyil. *Kollektiv* – cəmiyyətin bir hissəsi olan insan qrupudur. Əmək, uşaq, hərbi, idman, pedaqoji, şagird və başqa kollektivlər olur.

Çalışma 6. Suallara cavab verin.

1. Q.Haymen kiçik qrupların hansı növlərini göstərmişdir? 2. Üzvlük qrupu necə qrupdur? 3. Hansı qrupa referent qrup deyilir? 4. Referent qrupun hansı növləri var? 5. Kollektiv nədir?

Çalışma 7. Terminləri öyrənin.

referent qrup, üzvlük qrupu, etalon qrup, referent müqayisə qrupu, normativ referent qrupu, kollektiv

Çalışma 8. Sözlərin mənasını öyrənin.

fenomen	qeyri-adi şəxsiyyət, hadisə
üzv	1) insan bədəninin bir hissəsi, orqan; 2) hər hansı təşkilatın tərkibinə daxil olan adam
üzvlük	hər hansı təşkilatın üzvü olma

müəyyən edilmək	qabaqcadan təyin edilmək, müəyyənləşdirilmək
əsaslanmaq	istinad etmək, əsas götürmək
yalnız	ancaq, təkcə
iştirakçı	bir işdə iştirak edən adam
xəyali	təsəvvür edilən, qeyri-real
standart	1) forma, tip, nümunə; 2) bir-birinə oxşayan, şablon
etalon	ən dəqiq ölçü nümunəsi, əyar
əksər	ən çox, lap çox, ümumiyyətlə
müqayisə etmək	qarşılaşdırmaq, tutuşdurmaq

§78. Birgə işləməyə alışma və uyuşma

İnsanlar birgə fəaliyyət şəraitində bir yerdə işləməyə alışırlar və ya öyrənirlər. Bu zaman işçilər bir-birlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa başlayırlar. İşçilər arasında yaxınlıq əmələ gəlir. Belə hallarda onlar bir-birinə psixoloji cəhətdən uyuşurlar. Psixoloji uyuşma insanların qarşılıqlı təsiri prosesində əmələ gəlir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

alışmaq	1) öyrəşmək, adət etmək; 2) alovlanmaq
nəzərə almaq	nəzərdə tutmaq, haqqında düşünmək
uyuşmaq	1) uyğunlaşmaq, alışmaq; 2) duymu qabiliyyətini itirmək
işgüzar	bacarıqlı, işdə təcrübəsi olan
səciyyəvi	bir şəxsi və ya şeyi fərqləndirən
uyuşmazlıq	bir-birinə uyğun gəlməmək, bir-birinə zidd olmaq
münaqişə	çəkişmə, toqquşma, ixtilaf
nəticələnmək	nəticəsi olmaq, bitmək, sona çatmaq
əhəmiyyət	rol, dəyər
şüurlu	1) şüuru olan, düşüncəli, şüurla bağlı olan; 2) qəsdən
təşkil etmək	1) düzəltmək, yaratmaq; 2) qaydaya salmaq; 3) əmələ gətirmək
təsirli	təsir edən, təsiri olan
təmin edilmək	1) lazım olan bütün şeylərin verilməsi; 2) lazımi şəraitin olması

şərait yaratmaq	lazımlı şeylərin, vəziyyətin olması
təlim	1) öyrətmə, dərs vermə, tədris; 2) nəzəriyyə, nəzəri sistem
xarakterizə etmək	səciyyələndirmək, fərqli xüsusiyyətləri müəyyən etmək
düstur	1) qanun, qayda, üsul; 2) formul
şagird	1) məktəbli; 2) peşə öyrənən gənc
tərbiyə	1) yetişdirib böyütmə; 2) gözəl əxlaq
bölmə	şöbə, hissə

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə bu vahidləri qoyun: ilə, isə, və. Substantivləşmiş felləri tapın.

Birgə işləməyə alışmaq insanların rəsmi (işgüzar) münasibətləri, uyuşma ... qeyri-rəsmi (şəxsi) münasibətlər üçün səciyyəvidir. Birgə işləməyə alışma ... uyuşma bir-biri ... qarşılıqlı əlaqədədir. Uyuşma işçilərin bir-birinə alışmasında həmişə mühüm rol oynayır. Uyuşmazlıq onların arasında müxtəlif münaqişələrin yaranması ... nəticələnir. Əmək, pedaqoji, şagird, tələbə kollektivlərində, ailə həyatında onun əhəmiyyəti böyükdür.

Çalışma 3. Cümlələri tamamlayın.

1. Şəxsiyyətin formalaşmasının əsasını şüurlu aktiv fəaliyyət ... . 2. Uşaq kollektivi uşaqların bütün münasibətlərinin formalaşması, inkişaf etməsi, dəyişməsi üçün ən təsirli sosial ... . 3. Uşaq kollektivində ünsiyyət tipinin əsas forması ... . 4. Kollektiv uşaqların ünsiyyət tələbatının təmin edilməsi və inkişafı üçün əlverişli ... .

dialoqdur
təşkil edir
şərait yaradır
mühitdir

Çalışma 4. Səhvləri düzəldin.

Pedaqoji psixologiya müstəkil elim sahəsi kimi XIX-cu əsirin ikinci yarısında əmələgəlmişdir. Hal-hazırda o, psixologiya eliminin inkişaf etmiş sahələrinnən biridi. Pedaqoji psixologiyanın üç bölməsi var: *təlim psixologiyası, tərbiyə psixologiyası, müəllim psixologiyası.*

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözlərə diqqətlə baxın. Hansı sözdən düzəldiyini izah edin.

Müəllimlərlə (tərbiyəçilərlə) şagirdlərin ünsiyyəti özünəməxsus ünsiyyət sahəsidir. Ünsiyyətin bu növünə *pedaqoji ünsiyyət* deyilir. Pedaqoji ünsiyyətdə müəllim və şagird şəxsiyyət kimi iştirak edirlər. Pedaqoji ünsiyyəti S – S düsturu ilə xarakterizə etmək olar. Müəllim – şagird münasibətləri işgüzar (rəsmi) münasibətlərdir.

Çalışma 6. Aşağıdakı feli birləşmələri ad birləşmələrinə çevirin və sonra cümlədə işlədin.

elmi inkişaf etdirmək, hadisələri təsvir etmək, fakt və hadisələri təhlil etmək, mühüm problemləri tədqiq etmək, emosiyaları ifadə etmək

Çalışma 7. Suallara cavab verin.

1. Psixoloji uyuşma nədir və nə zaman əmələ gəlir? 2. Uyuşmanın nə kimi əhəmiyyəti var? 3. Pedaqoji psixologiya nədir və hansı bölmələri var? 4. Pedaqoji ünsiyyət nəyə deyilir?

Çalışma 8. Terminləri öyrənin.

psixoloji uyuşma, uyuşmazlıq, pedaqoji ünsiyyət, pedaqoji psixologiya, təlim psixologiyası, müəllim psixologiyası

§ 79. Liderlik və rəhbərlik

Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu əks etdirir. Sosial psixologiyada bu cəhət «rəhbər işçi», «lider» və s. kimi anlayışlarla ifadə olunur. Hər bir qrupun öz başçısı olur. Psixologiyada kollektivin idarə edilməsi prosesində iki cəhət – rəhbərlik və liderlik fərqləndirilir. Liderliyin üç funksiyası var: a) liderin təşkilatçılıq funksiyası (TF); b) informasiya funksiyası (İF); c) sosializasiya funksiyası (SF).

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

əks etdirmək	göstərmək, ifadə etmək
rəhbər	başçı
cəhət	1) tərəf, yön, səmt; 2) bir şeyin tərkib hissəsi; 3) bir şeyə aid əlamət
başçı	rəhbər, rəis, böyük
təşkilatçılıq	təşkil etmə bacarığı
sosializasiya	fərdin davranış, sosial norma və dəyərlər, bilik və vərdiş nümunələrini qavrama prosesi
nüfuz	hörmət, etibar, təsir
təsir göstərmək	1) təsiri olmaq, nüfuz etmək
təhrik etmək	həvəsləndirmək
qərar	1) nəticə, qətnamə; 2) fikir, mülahizə
planlaşdırılma	plan tərtib edilmə
bölgü	1) bölmək işi; 2) cihaz üzərində dərəcə

əlaqələndirmək	bir-biri ilə bağlamaq
səmərəli	yaxşı nəticə verən, faydalı, xeyirli, əlverişli
hifz edilmək	qorunmaq; unudulmamaq
təmsil etmək	kimisə əvəz etmək, onun adından danışmaq, birinin fikrini ifadə etmək
səlahiyyət	bir iş görməyə hüququ olma
stabil	sabit, daimi, dəyişməz

Çalışma 2. Altından xətt çəkilmiş sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Rəhbərlik kollektivin idarə olunması <u>prosesidir</u>. *Liderlik* dedikdə, bir <u>işçinin</u> şəxsi nüfuzunun kollektivin bir çox və ya bütün <u>üzvlərinin</u> <u>davranışına</u> təsiri nəzərdə <u>tutulur</u>. <u>Rəhbərlik</u> və liderlik müxtəlif sosial-<u>psixoloji</u> <u>fenomenlərdir</u>.

Çalışma 3. Felləri təhlil edin.

Başqalarına təsir göstərməyi, onları fəaliyyətə təhrik etməyi bacaran adam lider ola bilir. Lider özünün işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri, ünsiyyətə girmək, adamlarla rabitə yaratmaq qabiliyyəti ilə fərqlənir. Bəzən müəyyən adamlar qrupu da lider olur. Sosial psixologiyada belə qrupa *kollektiv subyekt* deyilir.

Çalışma 4. Mötərizədəki sözləri düzgün formada yazın.

Təşkilatçılıq funksiyası budur: lider qrupun məqsədini (müəyyən etmək), qərar qəbulunu, məqsədlərin yerinə yetirilməsi üsullarının planlaşdırılmasını (təşkil etmək), vəzifə bölgüsü (aparmaq), qrup üzvlərinin birgə fəaliyyətini (əlaqələndirmək).

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçini qoyun.

Qrup fəaliyyətinin səmərəli olma... üçün zəruri informasiyanın toplanma..., işlənmə... və hifz edilmə..., onların qrup üzvlərinə vaxtında verilmə... *informasiya funksiya...nın* əsas cəhətidir. *Sosializasiya funksiya...* liderin qrup üzvlərinə təsir göstərmə...dir.

Çalışma 6. Söz birləşmələrini seçin və izah edin.

Rəhbər işçi yüksək peşə keyfiyyətlərinə malik olduqda liderlik hüququ qazana bilər. Rəhbər işçinin intellektual keyfiyyətləri, kommunikativ xüsusiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyəti, rəhbərlik üslubu, ünsiyyət və liderlik qabiliyyəti çox əhəmiyyətlidir.

Çalışma 7. Altından xətt çəkilmiş sözlərdə hansı ahəng növü var?

Rəhbərlik daha çox stabil xarakter daşıyır, onun təsir sahəsi genişdir. Rəhbər işçi başqa təşkilatlarda öz qrupunu təmsil edir. Rəhbər işçiyə qanunla hüquq və səlahiyyət verilir. Rəhbər işçi rəsmi surətdə təyin olunur. O, böyük informasiya sistemi kanallarına malikdir.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər nəyi göstərir? 2. Liderliyin hansı funksiyaları var? Onları izah edin. 3. Rəhbərlik və liderlik bir-birindən nə ilə fərqlənir? 4. «Kollektiv subyekt» nə deməkdir? 5. Rəhbər işçi necə olmalıdır?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

lider, rəhbər işçi, sosializasiya, kollektiv subyekt, sosial psixologiya

§80. Liderlik və rəhbərlik (davamı)

Liderlik müəyyən kəmiyyətlərlə bağlıdır: 1) «makromühit» – sosial-iqtisadi quruluş, siyasət, mədəniyyət, ideologiya; 2) «mikromühit» - kiçik qrupun sosial, sosial-psixoloji, psixoloji hadisələri (tipik və qeyri-tipik sosial şərait, qrup fəaliyyətinin məzmunu, məqsədi, vəzifələri, sosial-psixoloji iqlim və s.); 3) liderin və qrup üzvlərinin fərdi-psixoloji xassələri (intellekt, emosional-iradi sahəsinin xüsusiyyətləri, təşkilatçılıq qabiliyyətləri, kommunikativ keyfiyyətlər və s.).

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

kəmiyyət	miqdar, say, qədər
bağlı olmaq	1) bağlanmış; 2) asılı olmaq, əlaqədar olmaq
ideologiya	ideyalar, təsəvvürlər sistemi
məzmun	mövzu, məna, mahiyyət
məqsəd	məram, niyyət, arzu
vəzifə	1) dərəcə, rütbə; 2) funksiya
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
təşkilatçılıq	təşkil etmə bacarığı
diqqəti cəlb etmək	maraqlandırmaq
xidmət	işləmə, vəzifə, iş
peşə	sənət
inzibati	1) qanunlara uyğun olan; 2) idarə sisteminə aid olan
keyfiyyət	fərqləndirən xüsusiyyət, əlamət

nüfuzlu	hörməti, etibarı olan
əxlaqi	əxlaqa aid olan
istinad etmək	1) bir şeyi kömək hesab etmək; 2) nəyisə əsas götürmək
pozucu	1) nizamsızlıq, qaydasızlıq edən; 2) dağıdıcı
tənqid	müzakirə, təhlil, mənfi fikir
nüfuzunu saxlamaq	hörmətini saxlamaq, etibarını saxlamaq
zahirən	xarici görünüşünə görə
işə qarışmamaq	işin gedişinə təsir etməmək, iştirak etməmək
imkan	mümkünlük, əlverişli şərait
şayiə yaymaq	hamıya bildirmək, söz-söhbət yaymaq
istehzalı	istehza bildirən
rol oynamaq	əhəmiyyəti olmaq, təsiri olmaq
mövqe	1) yer; 2) rol, vəziyyət; 3) vəzifə, dərəcə
sağlam	1) normal işləyən; 2) düzgün, ağıllı; 3) xeyirli, təmiz, saf; 4)möhkəm; 5) salamat
qapalı	1) bağlı; 2) örtülü; 3) gizli; 4) cəmiyyətdən ayrılmış
irəli sürülmək	təklif edilmək
məhdudlaşmaq	məhdud olmaq, kifayətlənmək
məsuliyyət daşımaq	cavabdeh olmaq
vasitə	üsul, yol, alət

Çalışma 2. Əlamət bildirən sözləri tapın və izah edin.

Sosial psixologiyada liderin müxtəlif tipləri mövcuddur. Onlardan ikisi – *rəsmi (formal)* və *qeyri-rəsmi (qeyri-formal) liderlər* diqqəti cəlb edir. Rəsmi lider kollektivdə xidmət və peşə nüfuzuna malik olan inzibati və ictimai rəhbərdir. Rəsmi liderin yüksək işgüzar və şəxsi keyfiyyətləri olmalıdır.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn sözləri yazın.

Bəzən kollektivdə rəhbər işçi ilə yanaşı, ... nüfuzlu şəxs də olur. Sosiologiyada və sosial psixologiyada ... şəxsə *qeyri-rəsmi lider* deyilir. *Pozitiv qeyri-rəsmi lider* ... davranışında ... əxlaqi prinsiplərə istinad edir və kollektiv üzvlərinə ... təsir göstərir. *Neqativ qeyri-rəsmi lider* isə ... əxlaqi prinsiplərə istinad edir və kollektiv üzvlərinə ... təsir göstərir.

Sözlər: *öz, müsbət, başqa, yüksək, pozucu, belə, mənfi*

Çalışma 4. Ahəng qanununa tabe olan milli və alınma sözləri seçin.

Davranışın xarakterinə görə neqativ qeyri-rəsmi liderin iki tipi var: *təşkilatçı neqativ lider* və *kommunikator neqativ lider*. Birinci tip özünün işgüzar fəallığı ilə fərqlənir və çox vaxt qrup üzvlərini ayrı-ayrı işlərə təhrik edir. Belə lider üçün tənqid qrupda öz nüfuzunu saxlamaq vasitəsidir.

Çalışma 5. Səhvləri düzəldin.

Kommunikator neqativ lider zahirən heçbir işə qarışmır, imkan olduxda şayiə yayır. Onun tənqid vasitəsi

istehzalı gülüştür. Belə liderrər kallektivdə psixaloji iklimin – insannar arasındakı qarşılıxlı münasibətdərin pozulmasında rol oynıyır.

Çalışma 6. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçini qoyun.

Qeyri-rəsmi neqativ lider müxtəlif şəraitlərdə meydana çıxa bilər: 1) rəsmi liderin kollektivdə mövqe...nin zəif olma..., onun şəxsi nüfuz...nun olmama...; 2) onunla işçilər ara...da sağlam münasibətlərin olmama...; 3) qrupda işçilərə mənfi təsir edən şəxslərin olma... .

Çalışma 7. Sözləri sıra ilə yerinə qoyun, cümlələri düzəldin.

qapalı, prosesdir, əmələ gələn, liderlik
surətdə, lider, irəli sürülür, qeyri-rəsmi
dinamikdir, liderlik
məhdudlaşır, sahəsi, qrupdaxili, liderin, münasibətlərlə, təsir
qrupun, çox, üçün, o, vaxt, məsuliyyət daşımır, fəaliyyət, hüquqi

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Liderlik hansı kəmiyyətlərlə bağlıdır? 2. Makromühit və mikromühitə nə daxildir? 3. Liderin hansı tipləri var? 4. Liderin xüsusiyyətlərini izah edin.

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

rəsmi lider, qeyri-rəsmi lider, pozitiv qeyri-rəsmi lider, neqativ qeyri-rəsmi lider, təşkilatçı neqativ lider, kommunikator neqativ lider

§81. Şəxsiyyət və ailə

Ailə dialektika qanunlarına tabedir. Hər bir ailə öz psixoloji xüsusiyyətlərinə görə başqalarından fərqlənir. Ailə xoşbəxt olmaq və xoşbəxt uşaqlar tərbiyə etmək üçündür. Ailədə gümrahlıq, optimizm, mehribanlıq və dostluq ruhu hökm sürməlidir. İnsan həyatının çox mühüm hissəsi ailədə keçir. Ər-arvad münasibətləri kişi və qadının psixologiyasını dəyişir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

dialektika	bir şeyin hərəkət və inkişaf prosesi
tabe olmaq	razı olmaq, itaət etmək
xoşbəxt	uğurlu, sevincli, məsud, bəxtəvər, səadətli, xoş
gümrahlıq	sağlamlıq, qıvraqlıq
mehribanlıq	xoşluq, səmimilik, dostluq
ruh	1) psixi aləm, hiss və duyğular, əhvali-ruhiyyə; 2) bir şeyin əsas mahiyyəti, ən lazımlı nöqtəsi, xüsusiyyəti
hökm sürmək	ağalıq etmək, hökmranlıq etmək
mürəkkəbləşmək	mürəkkəb olmaq, qarışmaq, çətinləşmək, dolaşmaq
əhəmiyyətli	əhəmiyyəti olan, mühüm
sərvət	1) var, dövlət; 2) maddi nemətlər, əhəmiyyətli şey

baxış	1) baxmaq tərzi; 2) fikir, mülahizə
ümumi	1) hamıya aid olan; 2) müştərək; 3) birgə, bütün, cəm
şərt	1) lazım olan amillər, əsas; 2) tələb, təklif
münaqişə	çəkişmə, toqquşma, ixtilaf
müşahidə olunmaq	1) diqqətlə baxılmaq; 2) görülmək, hiss edilmək
mənsub olmaq	aid olmaq
səmimi	ürəkdən gələn, həqiqi, ciddi, doğru, ən yaxın
etimad	etibar, inam, inanma
qayğısına qalmaq	baxmaq, qulluq etmək, xidmət etmək
bölüşmək	bölmək, paylaşdırmaq
güzəştə getmək	1) başqasına görə bir şeydən əl çəkmək; 2) bağışlamaq
borc	1) alınan, verilən bir şey; 2) vəzifə; 3) haqq
məsuliyyət	cavabdehlik
vəhdət	1) birlik, bütövlük; 2) ümumilik, eynilik; 3) təklik
nikah	qanuni evlənmə
məişət	yaşayış tərzi, yaşama
əmək	faydalı fəaliyyət, zəhmət
əhəmiyyət vermək	diqqət yetirmək, məna vermək, fikir vermək, çox lazımlı hesab etmək

qoşulmaq	1) bağlanmaq; 2) birləşmək, qarışmaq, daxil olmaq; 3) məşğul olmaq
yiyələnmək	1) sahib olmaq; 2) yaxşı öyrənmək, bilmək
nöqsan	1) çatışmazlıq; 2) qüsur
əsası qoyulmaq	1) təsis edilmək; 2) başlanmaq

Çalışma 2. Söz birləşmələrini tapın və izah edin.

Ailə inkişaf etdikcə, ər-arvadın münasibətləri mürəkkəbləşir. Ər-arvadın bir-birinə uyuşması ailə həyatı üçün əhəmiyyətlidir. Ailə həyatında uyuşmanın bu növləri mühüm rol oynayır: 1. Sosial-mənəvi uyuşma. 2. Psixoloji uyuşma. 3. Psixofizioloji uyuşma. Sosial-mənəvi uyuşma ər və arvadın ideya-mənəvi sərvətlərinin, həyat mövqelərinin, həyata baxışlarının ümumi olmasını nəzərdə tutur.

Çalışma 3. «Nə zaman?» sualına cavab verən ifadələri tapın.

Psixoloji uyuşma ailədə əlverişli psixoloji iqlimin yaranmasının əsas şərtlərindən biridir. Ər-arvad bir-birinə uyuşa bilməyəndə ailədə münaqişə şəraiti yaranır. Psixofizioloji uyuşma prosesində maraqlı xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Ər-arvad müxtəlif temperament tipinə (məsələn, sanqvinik və fleqmatik) mənsub olduqda bir-birinə daha yaxşı uyuşurlar.

Çalışma 4. Hal şəkilçilərini göstərin.

Ailə mədəniyyəti geniş anlayışdır. Ailə mədəniyyəti bir-birinə hörmətdən, səmimi münasibətdən, qarşılıqlı

etimaddan, bir-birinin qayğısına qalmaqdan, fikir və hissləri bölüşməkdən, güzəştə getməkdən yaranır. Nikahın əsasını məhəbbət hissi ilə borc və məsuliyyət hisslərinin vəhdəti təşkil edir.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçini qoyun və həmin sözləri izah edin.

Ailə problemləri: uşaq qayğısı, zəruri məişət məsələləri, ər və arvadın əmək fəaliyyətində çətinliklər, qonşulara münasibət, ictimai-mədəni hadisələr, şəxsi həyatla bağlı məsələlər – ər-arvad ünsiyyətinin əsas məzmunu... . Uşaqlarla ünsiyyət də mühüm... . Ünsiyyət tələbatının təmin olunmasında söhbətlərin əhəmiyyəti böyük... . Ünsiyyət mədəniyyəti insanların həyat tərzi ilə əlaqədar... .

Çalışma 6. Səs artımı hadisəsi hansı sözlərdə baş verib?

Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında ailə əsas rol oynayır. İnsanın xarakteri, əməyə, ideya və mədəniyyət sərvətlərinə münasibəti ailədə formalaşır. Psixoloqlar uşağın emosiya və hisslərinin inkişafında ananın roluna böyük əhəmiyyət verirlər.

Çalışma 7. Mötərizədəki felləri düzgün formada yazın.

Ailədə uşaq sosial münasibətlərə – ailədaxili münasibətlərə (qoşulmaq), onların vasitəsilə insan, dünya, mənəvi sərvətlər haqqında anlayışlara (yiyələnmək), cisim və hadisələrə qiymət verməyi, başqa adamları başa düşməyi, yaşlılara, kiçiklərə hörmət və kömək etməyi, öz nöqsanlarını görməyi (öyrənmək). Uşağın gələcək kişi və qadın kimi formalaşmasının əsasları ailədə (qoyulmaq).

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. «Ailə» anlayışını izah edin. 2. Uyuşmanın hansı növləri var? 3. «Ailə mədəniyyəti» nə deməkdir? 4. Ailədə ünsiyyətin əhəmiyyəti nədir? 5. Uşağın həyatında ailənin rolu necədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

dialektika, psixoloji uyuşma, psixofizioloji uyuşma, temperament, sanqvinik, fleqmatik, emosiya, hiss

§82. Psixoterapiya və psixoloji xidmət

Psixoterapiya iki yunan sözündən – psyche (ruh) + therapeia (müalicə) sözlərindən əmələ gəlmişdir. **Psixoterapiya** dedikdə, insanın psixi təsir yolu ilə müalicəsi prosesi nəzərdə tutulur. Mütəxəssislərin fikrincə, psixoterapiya müstəqil elm sahəsidir. Psixoterapevt iki elm sahəsini – psixiatriya və psixologiya elmlərini mükəmməl bilməlidir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

müalicə	xəstəni sağaltmaq üçün tədbirlər
mütəxəssis	xüsusi biliyi olan adam
mükəmməl	1) heç bir qüsuru, nöqsanı olmayan; 2) hərtərəfli, tam, bütün, əla
tətbiq olunmaq	həyata keçirilmək, işlədilmək
fayda vermək	xeyri, faydası, nəticəsi olmaq
tədqiqat aparmaq	araşdırmaq, öyrənmək
imkan yaratmaq	şərait yaratmaq, yol vermək
məsləhət	təklif, göstəriş, tövsiyə
tövsiyə	təklif, məsləhət, tapşırıq
zəmin	1) yer; 2) şərait, mühit
yardım	kömək
məsələ	yerinə yetirilməsi lazım olan iş
məşğul olmaq	1) bir sənəti olmaq; 2) bir iş görmək; 3) maraq göstərmək
yardım göstərmək	kömək etmək
sağlamlıq	orqanizmin sağlam vəziyyəti

təşkilat	ictimai birləşmə və ya dövlət idarəsi
həll etmək	1) qərara gəlmək, nəticəyə gəlmək; 2) həyata keçirmək, yerinə yetirmək; 3) axtarılan cavabı tapmaq
nöqsan	çatışmazlıq, qüsur
aradan qaldırılma	yox edilmə, ortadan qaldırılma
profilaktika	sağlam şərait yaradan tədbir

Çalışma 2. Nöqtələrin yerinə lazım olan şəkilçiləri yazın.

Psixologiya elmi... böyük praktik əhəmiyyəti var... . Psixoloji biliklər ictimai təcrübə... müxtəlif sahələrində tətbiq ol...ur və böyük fayda verir. *«Psixoloji xidmət»* sistemi tətbiqi tədqiqat...ın aparılma... üçün geniş imkan yara... . Psixoloji xidmət prosesində rəhbər işçilər..., vətəndaşlar... müxtəlif formalarda praktik məsləhətlər və tövsiyələr ver...ir.

Çalışma 3. Felləri təhlil edin.

Psixoterapiyada üç istiqamət – psixoanalitik, biheviorístik və ekzistensial-humanistik psixoterapiya daha çox inkişaf etmişdir. Onlar freydizm, biheviorizm və humanistik psixologiya zəminində formalaşmışdır. Psixoloji yardım məsələləri ilə psixoloqun məşğul olması həkimsiz psixoterapiya təcrübəsində yeni mərhələdir. Psixoloq psixoterapevt kimi müalicə etmir, o, sağlam adama öz psixoloji problemlərini – öz münasibətlərini, davranış motivlərini, başqa adamın xüsusiyyətlərini və s. dərk etməkdə psixoloji yardım göstərir, psixi sağlamlığını qoruyur.

Çalışma 4. 3-cü tapşırıqda hansı terminlər işlənmişdir?

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözlərə sual verin. Mətndə hansı leksika daha çox işlənib?

Psixoloji xidmət praktik təşkilatdır. Onun əsas vəzifəsi praktik problemləri həll etməkdir. Psixoloji xidmətin yeni və perspektivli bir sahəsi – *ailə xidməti* formalaşmışdır. Ailə xidmətinin işində psixoloq və pedaqoqlarla yanaşı, sosioloq, hüquqşünas, psixiatr, seksoloq və başqa mütəxəssislər iştirak etməlidir.

Çalışma 6. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Müasir dövrdə məktəbdə psixoloji xidmətin təşkili çox aktualdır. Şagirdlərə fərdi yanaşma, onların təlim və tərbiyəsi prosesindəki çətinliklərin psixoloji profilaktikası, uşaq şəxsiyyətinin inkişafındakı nöqsanların aradan qaldırılması məktəbdə psixoloji xidmətin vəzifələridir. Bu xidmət çətin tərbiyə olunan uşaqlar probleminin həllinə kömək edə bilər.

Çalışma 7. «Formalaşmaq» felini bütün zamanlara və şəxslərə görə dəyişin.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Psixoterapiya nədir? 2. Psixoloji xidmət nə üçün təşkil edilir? 3. Psixoterapiyada hansı istiqamətlər var? 4. Psixoloqun vəzifəsi nədir? 5. Ailə xidmətinin və məktəbdə psixoloji xidmətin əhəmiyyəti nədir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

psixologiya, psixoterapiya, psixiatriya, psixoloji xidmət, psixoloq, psixoterapevt, biheviorizm, freydizm, humanistik psixologiya

§83. Psixi sağlamlıq

İnsanın psixi sağlamlığını üç səviyyədə nəzərdən keçirmək olar: bioloji, psixoloji və sosial səviyyələrdə. İnsanın psixi sağlamlığı o zaman pozula bilər ki, şəxsiyyətin xarakterində, inteqral psixi keyfiyyətlərində bu və ya digər neqativ cəhət özünü qabarıq büruzə verir, mənəvi-əxlaqi sferada defekt nəzərə çarpır. Adətən, şəxsiyyətin psixi inkişafındakı pozğunluq və ya anomaliya onun sosial sahə ilə disharmoniyasında (ahəngdarlığın pozulmasında), həmin mühitə uyğunlaşa bilməməsində özünü göstərir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

inteqral	kiçik hissələrin məcmusu olan tam kəmiyyət
neqativ	mənfi
cəhət	1) tərəf, yön; 2) element; 3) keyfiyyət, əlamət
qabarıq	çox aydın
büruzə vermək	üzə çıxarmaq, göstərmək
sfera	sahə, dairə, mühit, şərait
defekt	nöqsan, qüsur, zədə
nəzərə çarpmaq	diqqəti cəlb etmək, görünmək
ahəngdarlıq	uyğunluq
adekvat	eyni, uyğun
reaksiya	1) əks təsir; 2) kəskin dəyişiklik; 3) qarşılıqlı təsir
təbabət	tibb

nisbətən	müqayisə edilərsə; görə
səmərəli	yaxşı nəticə verən, faydalı, xeyirli, əlverişli
mülahizə	fikir, rəy
ön plana keçmək	daha mühüm, vacib olmaq
səciyyə	fərqli xüsusiyyət, xarakter
mənəviyyat	mənəvi keyfiyyətlər, yüksək əxlaq
pozulmaq	1) silinmək; 2) əhvalı pis olmaq; 3) bir-birinə qarışmaq
müvazinəz	1) hərəkətsizlik halı; 2) sabitlik; 3) sakitlik; 4) bərabərlik
ifadəlilik	ifadəli olma, yaxşı və aydın ifadə etmə
hövsələsiz	səbirsiz, dözümsüz
dəyanətsiz	möhkəm olmayan
istehlak	işlətmə, istifadə etmə
təmənnasızlıq	özü üçün fayda gözləməmək
göstərici	bir şeyi göstərən qurğu, alət, cihaz, rəqəm və s.
mövcud olmaq	var olmaq, olmaq
müvazinətlilik	1) uyğunluq, bərabərlik; 2) sabit vəziyyətdə olma
vicdanlı	vicdanı olan
iddia	1) tələb; 2) özünü yüksək tutma
xeyirxahlıq	xeyirxah münasibət, yaxşılıq, kömək
dözümlülük	dözmə, möhkəmlik, səbirlilik
münasibət bəsləmək	münasibəti olmaq

üstün olmaq	1) daha yaxşı, daha yüksək olmaq; 3) qalib gəlmək
vicdan	mənəvi məsuliyyət

Çalışma 2. Ahəng qanununa tabe olan sözləri seçin və hansı ahəng növü olduğunu tapın.

Bioloji səviyyədəki sağlamlıqda orqanizmin bütün daxili üzvlərinin dinamik ahəngdarlığı və onların xarici təsirlərə adekvat reaksiyası əsas olur. Bu sahədə təbabətin təsiri nisbətən səmərəlidir. *Psixoloji sağlamlıqda* şəxsiyyətin psixi bütövlüyü əsas götürülür. Yəni «sağlam şəxsiyyət kimdir və ya nə deməkdir» mülahizəsi ön plana keçir.

Çalışma 3. Söz birləşmələrini tapın və izah edin.

Sosial şəraitin, ictimai münasibətlərin şəxsiyyətin psixi sağlamlığına təsiri daha güclü olur. Yəni sosial-maddi və sosial-mənəvi şərait, ailə münasibətləri, ünsiyyətin xarakteri, digər qarşılıqlı münasibətlərin səciyyəsi psixi sağlamlığa ciddi təsir edir. Glverişli sosial şərait olmadıqda insanın mənəviyyatı pozulur.

Çalışma 4. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Psixi müvazinətin ifadəlilik dərəcəsi insanın obyektiv şəraitlə ahəngdarlığında, ona uyğunlaşa bilmək qabiliyyətində özünü göstərir. Hövsələsiz, dəyanətsiz adamlarda müvazinət pozulur. Ancaq psixi cəhətdən sağlam adamlarda, yəni müvazinətli şəxslərdə davranış sabitliyi nəzərə çarpır.

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır?

Şəxsiyyətin sosial sağlamlığı onun sosial gerçəkliyi adekvat qavramasın…, ətraf aləmə maraq, fiziki və ictimai mühitə uyğunlaşmaq…, istehlak mədəniyyətin…, təmənnasızlıq…, davranış…, demokratizm… və s. ifadə olunur. Şəxsiyyətin psixi sağlamlığı onun idrak proseslərinin xüsusiyyətlərin… də görünür.

Çalışma 6. Mətndə hansı kateqoriya şəkilçi daha çox işlənib?

Şəxsiyyətin psixi sağlamlığının müəyyən göstəriciləri mövcuddur: şəxsiyyətin optimizmi, müvazinətliliyi, diqqətliliyi, mənəvi keyfiyyətləri (düzgünlüyü, vicdanlı olması və s.), məsuliyyət hissi, adekvat iddia səviyyəsi, özünəinamı, müstəqilliyi, təbiiliyi, yumor hissi, xeyirxahlığı, dözümlülüyü, özünəhörməti, özünənəzarəti.

Çalışma 7. 6-cı tapşırıqda hansı növ söz birləşmələri vardır?

Çalışma 8. Mötərizədəki felləri düzgün formada yazın.

Psixi cəhətdən sağlam olmamağın da əlamətləri vardır. Belə adamlarda maraqlar, iradə (zəifləmək), yaxın adamlara münasibət (soyumaq), passiv həyat mövqeyi üstün (olmaq), özünənəzarət ya zəif, ya da normadan yuxarı (olmaq). Onlar ətrafdakılara düşmən münasibət (bəsləmək).

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. Psixoloji sağlamlığın hansı səviyyələri var? 2. Psixi sağlamlıq nə zaman pozulur? 3. Psixi pozğunluq özünü necə göstərir? 4. Sosial şərait psixi sağlamlığa necə təsir edir? 5. Psixi müvazinətin sabitliyi və pozulması necə baş verir? 6. «Sosial sağlamlıq» nə deməkdir? 7. Psixi sağlamlığın hansı göstəriciləri var?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

psixi sağlamlıq, bioloji sağlamlıq, sosial sağlamlıq, psixi pozğunluq, psixi anomaliya, psixi müvazinət

§84. Özünüidarə və psixi sağlamlıq

Özünüidarə ideyası XX əsrdə bir çox psixoloq və psixiatrların diqqətini cəlb etmişdir. Belə bir fikir mövcud olmuşdur ki, xəstə insandan fərqli olaraq sağlam insan öz psixikasını idarə etməyi və ona nəzarəti daha yaxşı bacarır. Psixoloji özünüidarə psixi sağlamlığın ən mühüm meyarlarından biridir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ideya	anlayış, təsəvvür, fikir, qayə, məqsəd
nəzarət	fikir vermə, diqqət yetirmə
bacarmaq	bir işi edə bilmək
meyar	ölçü, əsas cəhət
tələb etmək	qəti istəmək
proses	hadisənin gedişi
şüurlu	şüuru olan, düşüncəli, şüurla bağlı olan, qəsdən
məqsədyönlü	məqsədli
ardıcıl	1) arası kəsilmədən, bir-birinin ardınca; 2) məntiqli, qanunauyğun
kəsb etmək	qazanmaq, öyrənmək
mütləq	1) şübhəsiz, əlbəttə; 2) qəti surətdə
mərhələ	dövr
məqsəd qoymaq	arzu etmək, niyyətində olmaq
həyata keçirilmə	yerinə yetirilmə
təmin etmək	lazımlı şeyləri vermək

deformasiya	dəyişilmə, pozulma
səbəb olmaq	əsas olmaq
axın	1) sel, iti cərəyan; 2) axma; 3) gediş
məhrum edilmə	bir şeyin əlindən alınması
illüziya	boş ümid, xəyal, səhv təsəvvür
hallüsinasiya	gözəgörünmə
optimal	ən əlverişli, ən münasib, ən müvafiq
həcm	ölçü, böyüklük, miqdar, miqyas
məşq etdirmək	hazırlaşdırmaq
tərbiyə etmək	böyütmək, yetişdirmək
nizam yaratmaq	qayda yaratmaq
tələbat ödənilməsi	lazım olan şeylərin verilməsi, iş görülməsi

Çalışma 2. Səhvləri düzəldin.

Psixi özünüidarə insannan tələb edir ki, ona xas olan psixi hadisələrə (prosesdərə, xassələrə, hallara) şüurru təsir göstərsin. Psixi özünüidarə prosesdəri mütlək şüurru və məksədyönnü, ardıcıl və fəal xarakter kəsp edir. Psixoloji özünüidarənin mərhələləri bunnardır: a) idaraetmə məksədinin qoyulması; 2) informasiyanın qəbulu və işdənməsi; c) qərar qəbulu; ç) qərarın həyata keçirilməsi və nəzarət.

Çalışma 3. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn şəkilçiləri yazın.

Həyatda məqsədin düzgün seçilmə... psixi sağlamlığı təmin edir. Məsələn, həyat yol...nun düzgün seçilmə..., sənət seçim..., cəmiyyətdə yer...ni və mövqe...ni müəyyənləşdirmək və s. əhəmiyyətli məsələlərdir. İnsanın

uzun müddət xoşlama... bir işdə çalışma... onun daxili psixoloji vəziyyət...nin pozulma...na, şəxsiyyətin deformasiya...na səbəb olur.

Çalışma 4. Cümlələri tamamlayın.

İnsan uzun müddət «sensor aclıq» (informasiya axınından məhrum edilməsi) şəraitində saxlanılması onun psixikasında bəzi neqativ hallar ... (illüziya, hallüsinasiya). İnsanın qəbul etdiyi informasiyanın çoxluğu da psixikanın normal fəaliyyətini ... . Buna görə də informasiya axını optimal həcmə ... .

malik olmalıdır
yaradır
pozur

Çalışma 5. Nöqtələrin yerinə hansı şəkilçi yazılmalıdır: -maq^2, -malı^2, -ası^2.

İnsan psixi sağlamlığını idarə etməyi bacar...dır. Bunun üçün insan psixikasını məşq etdir..., onun imkanlarını bil... və inkişaf etdir...dir. İnsan ağıl və hisslərində nizam yarat...dır. İnsanda psixoloji mədəniyyət tərbiyə edil...dir.

Çalışma 6. Altından xətt çəkilmiş sözlərə yaxın mənalı sözlər tapın.

Həyat tərzi dedikdə, insanların müəyyən ictimai-iqtisadi şəraitdə həyat və fəaliyyəti, maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi, ünsiyyət və davranış normaları başa düşülür. Sağlam həyat tərzi orqanizmin möhkəmlənməsini, şəxsiyyətin ahəngdar inkişafını, əmək və istirahət üsullarının qarşılıqlı təsirini bildirir.

Çalışma 7. Verilmiş felləri əmr formasında şəxsə və kəmiyytə görə dəyişdirin.

qəbul etmək, yaratmaq, keçirmək, çalışmaq

Çalışma 8. Verilmiş sözlərdən cümlələr qurun.

1) şəxsiyyət, psixologiya, elm, əsas kateqoriyalar, bir

2) psixologiya, elm, qədim, tarix, malik olmaq

3) proses, hadisə, başlanmaq, gediş, və, inkişaf, mərhələlər

4) psixologiya, heyvanlar, və, insanlar, psixika, öyrənmək

5) psixologiya, insan, əmək, idrak, idrak, və, ünsiyyət, subyekt, kimi, öyrənilmək

Çalışma 9. Suallara cavab verin.

1. «Özünüidarə» anlayışını necə başa düşürsünüz? 2. Psixi özünüidarənin tələbləri necədir? 3. Psixi özünüidarənin hansı mərhələləri var? 4. Məqsəd seçimi insana necə təsir edir? 5. İnformasiya qəbulu insana necə təsir edir? 6. «Həyat tərzi» nə deməkdir?

Çalışma 10. Terminləri öyrənin.

psixi özünüidarə, psixi sağlamlıq, psixi hadisə, sensor aclıq, illüziya, hallüsinasiya

§85. Psixikanın ehtiyatları

İnsanın imkanları, ehtiyatları dedikdə, psixi ehtiyatlar nəzərdə tutulur. İnsan psixikasının və əsəb sisteminin böyük imkanlarının artırılması, inkişafı və ondan istifadə olunması əhəmiyyətli məsələdir. Psixologiyanın vəzifələrindən biri psixikanın imkanlarının müəyyən edilməsi, onun inkişafı və istifadə olunmasının prinsip və mexanizmlərinin öyrənilməsidir. İnsanın imkanlarının inkişaf sərhədləri biokimyəvi, neyrofizioloji və fizioloji proseslər səviyyəsində öyrənilir.

Çalışma 1. Sözlərin mənasını öyrənin.

ehtiyat	1) saxlanmış şey; 2) tədbirli hərəkət etmə
mexanizm	1) iş görmək üçün maşın, qurğu; 2) bir şeyin sistemi; 3) vəziyyət və proseslərin məcmusu
imkan	mümkünlük, əlverişli şərait
sərhəd	1) ayırıcı xətt; 2) norma, hüdud
səviyyə	dərəcə
vərdiş	bacarıq, adət
yerinə yetirmək	icra etmək, həyata keçirmək
reallaşdırmaq	həyata keçirmək, gerçəkləşdirmək
mənimsəmək	1) öyrənmək; 2) sahiblənmək
əsaslandırılmış	inandırıcı sübutlar gətirilmiş
sınaqdan keçirilmiş	yoxlanmış
dolğun	1) dolmuş; 2) dolu; 3) gur, qüvvətli, güclü; 4) yetişmiş; 5) mənalı
inkar	tanımama, rədd etmə, qəbul etməmə
yol verməmək	icazə verməmək, mane olmaq
qanunauyğunluq	hadisələr arasında əlaqə, qanunlardan asılılıq
proqnoz	fikir söyləmə
maksimum	ən çox, ən böyük
həmçinin	həm, həm də, … da, … də
baş verən	olan, əmələ gələn, başlanan
istənilən	hər, hər hansı
bölmək	ayırmaq
nəzərə almaqla	fikirdə tutmaqla, haqqında düşünməklə
inikas	əks, xəyalda canlanma
reflektor	mexaniki, şüurlu olmayan
xarakter daşımaq	xarakterə malik olmaq
xassə	keyfiyyət, xüsusiyyət
fakt	1) olmuş hadisə; 2) nümunə; 3) dəlil; 4) reallıq

Çalışma 2. Sözləri sıra ilə yerinə qoyun və cümlələri düzəldin.

tələbatın, istənilən, təmin olunmalıdır, fəaliyyət

bioloji, iki, tələbatları, olmaqla, mütəxəssislər, yerə, sosial, bölürlər, və

tələbat, şəxsiyyətin, bioloji, isə, tələbatıdır, orqanizmin, sosial

həyata keçirmək, tələbat, ən, imkanlarını, insanın, yüksək, öz, tələbatıdır

işi, qabiliyyətidir, funksional, bacarıq, nəzərə almaqla, öz, insanın, bilik, yerinə yetirmək, imkan, vərdişlərini, və

Çalışma 3. Sözləri kök və şəkilçiyə ayırın.

Psixika orqanizmdə baş verən bütün prosesləri, həmçinin davranış və fəaliyyətimizi də idarə edir. Buna görə də imkanların inkişafı psixikanın ehtiyatı ilə bağlıdır. *Psixikanın ehtiyatı* reallaşdırılmamış imkanlardır.

Çalışma 4. Saf hecalı sözləri tapın.

Autogen məşq fiziki fəallıq üçün çox vacibdir. Autogen məşq (AM) metodikası 2 hissədən ibarətdir – *yüksək* və *adi*. AM 7 çalışmadan ibarətdir. Bütün çalışmalar ardıcıl həyata keçirilməlidir. Autogen məşqi mənimsəmək üçün 3-4 ay vaxt kifayətdir. AM-lə gün ərzində 10-15 dəqiqə məşğul olmaq lazımdır. Hər çalışma müəyyən orqana təsir edir.

Çalışma 5. Altından xətt çəkilmiş sözləri təhlil edin.

Autogen məşq (autotreninq) elmi cəhətdən əsaslandırılmış və sınaqdan keçirilmiş metodikadır. Bu zaman deyilən cümlələr qısa və dolğun olmalı, inkara yol verilməməlidir. Çalışmalar yerinə yetirilərkən sakitləşdirici musiqidən də istifadə etmək olar.

Çalışma 6. Cingiltili samit ahəngi olan sözləri seçin.

Biomexanika adlı yeni bir elm sahəsi mövcuddur. O, hərəkətin qanunauyğunluqlarını öyrənməklə məşğuldur.

Onun köməyi ilə idman yarışlarında proqnozlar öyrənilir. Müasir dövrdə insanların maksimum imkanlarını öyrənən *maksimologiya* adlı elm meydana gəlmişdir. Bu elm tibbi idman və idman psixologiyasının sərhədləri daxilində formalaşmışdır.

Çalışma 7. Hansı fikir yanlışdır?

1. Psixika subyektiv aləmin obyektiv inikasıdır.
2. Subyekt dedikdə, obyektiv aləmi dərk edən və dəyişən insan nəzərdə tutulur.
3. Psixika reflektor xarakter daşımır.
4. Psixika beyinin xassəsi deyil.
5. Psixologiya psixikanın faktlarını, qanunauyğunluqlarını, mexanizmlərini öyrənir.

Çalışma 8. Suallara cavab verin.

1. Psixi ehtiyatlar nədir? 2. Tələbatlar neçə yerə bölünür? 3. Autogen məşq necə yerinə yetirilir? 4. «Biomexanika» və «maksimologiya» nə deməkdir?

Çalışma 9. Terminləri öyrənin.

psixikanın ehtiyatı, autogen məşq, autotreninq, biomexanika, maksimologiya, neyrofizioloji proses, biokimyəvi proses

MÜNDƏRİCAT

Ön söz 3
§1. Psixologiyanın mövzusu 6
§2. Psixologiya elminin tarixindən 11
§3. XX əsrdə psixoloji cərəyanlar 16
§4. Psixi hadisələrin mahiyyəti 21
§5. Psixika 26
§6. Psixologiyanın sahələri 30
§7. Psixologiyanın prinsipləri 36
§8. Psixologiyanın tədqiqat metodları 42
§9. Psixologiyada statistik (riyazi) metodlar 47
§10. Şəxsiyyət, fərd və fərdiyyət anlayışları 51
§11. Tələbatlar 56
§12. Motivlər 62
§13. Emosiyalar və hisslər 66
§14. Emosional halətlər 71
§15. Emosional stress və psixosomatik xəstəliklər 76
§16. Ali hisslər 80
§17. Sosial mövqe, gözləmələr və nəzarət 85
§18. Sosial mövqe, gözləmələr və nəzarət (davamı) 90
§19. Sosial yönümlər 94
§20. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması 99
§21. İnsanların bir-birini qavraması və anlaması (davamı) 104
§22. Şüur 108
§23. Şüur və şüursuzluq 111
§24. Mənlik şüuru 115
§25. Mənlik şüuru (davamı) 118
§26. Özünüqiymətləndirmə 121
§27. Özünüqiymətləndirmə (davamı) 124
§28. Özünüqiymətləndirmə və iddia səviyyəsi 127
§29. Psixoloji müdafiə 131
§30. İnsanın fərd və şəxsiyyət kimi inkişaf mərhələləri 134

§31. Şəxsiyyətin inkişafı 138
§32. Şəxsiyyətin inkişafında ünsiyyətin və qarşılıqlı münasibətlərin rolu 142
§33. İctimai münasibətlər və şəxsiyyət 145
§34. Aparıcı fəaliyyət 148
§35. Əşyavi fəaliyyət 151
§36. Əşyavi fəaliyyət (davamı) 154
§37. Əşyavi fəaliyyət (davamı) 157
§38. Ali psixi funksiyalar 160
§39. İdrakın formaları 163
§40. Duyğuların növləri 166
§41. Qavrayış 170
§42. Qavrayış (davamı) 175
§43. Diqqət 179
§44. Diqqətin xüsusiyyətləri 183
§45. Hafizə 187
§46. Hafizə (davamı) 192
§47. Hafizə prosesləri, mnemotexniki üsullar 196
§48. Şüur və təfəkkür 201
§49. Təfəkkür 205
§50. Təfəkkür (davamı) 209
§51. Təfəkkürün növləri 212
§52. Təfəkkür və nitq 216
§53.Nitqin növləri 220
§54. Təxəyyül 224
§55. İdrak və motivləşmə 228
§ 56. Fəaliyyət 232
§57. İnsanın cins-yaş xüsusiyyətləri 237
§58. Cinsi tərbiyə 241
§59. Qabiliyyətlər 244
§60. Qabiliyyətlərin ölçülməsi 248
§61. Qabiliyyətlərin formalaşması 252
§62. Şəxsi konstrukt nəzəriyyəsi 255

§63.Temperament 259
§64. Temperamentin xassələri 263
§65. Xarakter 267
§66. Xarakterin aksentuasiyası 271
§ 67. İradə və iradi iş 275
§68. Fərdiyyətin tipologiyası 280
§69. Bədən quruluşu və xarakter 283
§70. Psixopatiyanın tipləri 286
§71. Şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətlərinin təhlili 290
§72.Ünsiyyətin xüsusiyyətləri 294
§73. Ünsiyyətin xüsusiyyətləri (davamı)............................298
§74. Qarşılıqlı münasibətlər və ünsiyyət 301
§75. Ünsiyyət çətinlikləri...304
§76. Qrup və kollektiv 308
§77. Qrup və kollektiv (davamı)...312
§78. Birgə işləməyə alışma və uyuşma..............................315
§79. Liderlik və rəhbərlik 318
§80. Liderlik və rəhbərlik (davamı)....................................321
§81. Şəxsiyyət və ailə 325
§82. Psixoterapiya və psixoloji xidmət..............................330
§83. Psixi sağlamlıq..333
§84. Özünüidarə və psixi sağlamlıq...................................338
§85. Psixikanın ehtiyatları 342

Çapa imzalanmışdır 08.04.2014.

Formatı 60x84 1/16.

Fiziki çap vərəqi 21,75.

Tirajı 100.

9 №-li KM-in mətbəəsində çap olunmuşdur.
Ünvan:A.Məmmədov küçəsi 83